

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Vilius
MAČKINIS

Tradicijos ir reformos:
Apšvietos įtaka politiniam mąstymui
Lietuvoje

DAKTARO DISERTACIJA

Socialinių mokslų sritis
Politikos mokslų kryptis S 002

VILNIUS 2019

Disertacija rengta 2011–2015 metais studijuojant doktorantūroje Vilniaus universitete ir ginama eksternu.

Mokslinius tyrimus rėmė Lietuvos mokslų taryba ir Vilniaus universitetas.

Mokslinis konsultantas – **doc. dr. Vladas Sirutavičius** (Vilniaus universitetas, socialinių mokslų sritis, politikos mokslų kryptis, S 002).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – **prof. dr. Alvydas Jokubaitis** (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002).

Nariai:

doc. dr. Justinas Dementavičius (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002);

dr. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – H 005);

dr. Dalius Viliūnas (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, filosofija – H 001);

doc. dr. Inga Vinogradnaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2019 m. birželio mėn. 21 d., 13 val., Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto 402 auditorijoje. Adresas: Vokiečių g. 10, Vilnius, LT-01130 Lietuva, tel. +370 (5) 251 41 30, tspmi@tspmi.vu.lt.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje ir VU interneto svetainėje adresu: <https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>.

VILNIUS UNIVERSITY

Vilius
MAČKINIS

Traditions and Reforms:
Enlightenment Influences on
Lithuanian Political Thought

DOCTORAL DISSERTATION

Social Sciences,
Political Science S 002

VILNIUS 2019

This dissertation was written between 2011 and 2015.

The research was supported by Research Council of Lithuania and Vilnius university.

The dissertation is defended on an external basis.

Academic supervisor:

Assoc. Prof. Dr. Vladas Sirutavičius, Vilnius University, social sciences, political science (S 002).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman - Prof. Dr. Alvydas Jokubaitis (Vilnius University, social sciences, political science, S 002).

Members:

Assoc. Prof. Dr. Justinas Dementavičius (Vilnius University, social sciences, political science, S 002);

Dr. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (Lithuanian Institute of History, humanities, history, H 005);

Dr. Dalius Viliūnas (Lithuanian Culture Research Institute, humanities, philosophy, H 001);

Assoc. Prof. Dr. Inga Vinogradnaitė (Vilnius University, social sciences, political science, S 002).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 13.00 on 21 June 2019 in room 402 of the Institute of International Relations and Political Science.

Address: Vokieciu st. No. 10, Room No. 402, Vilnius, LT-01130, Lithuania

Phone: +370 (5) 251 41 30; e-mail: tspmi@tspmi.vu.lt.

The text of this dissertation can be accessed at the library of Vilnius University, as well as on the website of Vilnius University:

www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius.

TURINYS

ĮVADAS.....	7
Problema ir jos aktualumas	8
Disertacijos struktūra	12
Tikslas ir uždaviniai	12
Disertacijos ginamieji teiginiai	15
1. APŠVIETOS POLITINĖS MINTIES TYRIMŲ APŽVALGA	18
1.1 Bendroji Lietuvos istoriografija: XVIII amžių įvardijant	19
1.2 Švietimo epochos Lietuva: istorijos tyrimai	23
1.3 Senosios lietuvių literatūros tyrinėjimai ir Apšvieta.....	28
1.4 Filosofijos istorijos tyrimų programos.....	30
1.5 Vilniaus universitetas ir Apšvieta	33
2. TEORINĖS PRIELAIDOS IR METODOLOGIJA.....	36
2.1 Idėjų istorijos tyrimų programos.....	37
2.1.1 Kembridžo mokykla: Skinneris ir Pocockas.....	37
2.1.2 Vokiškoji tradicija: <i>Begriffsgeschichte</i>	43
2.2 Disertacijos tyrimo metodologija.....	45
2.2.1 Metodologiniai iššūkiai.....	47
2.2.2 Susipynusi istorija kaip metodas konteksto specifikai tirti.....	51
3. APŠVIETOS KONTEKSTAI.....	55
3.1 ATR istoriniuose ir šiandienos debatuose	56
3.2 Apšvietos reformų metmenys ir herojai.....	61
3.3 Vilniaus universitetas ir Apšvieta	65
3.3.1 Bendros mokymo tendencijos.....	67
3.3.2 Apšvietos recepcija: reformuotas mokymas	73
3.4 Katalikiška Apšvieta	78
3.5 Fiziokratizmo įtaka	82
3.6 Vilnius Apšvietos tinkluose: periferijos kontekstai	86
4. APŠVIETOS ĮTAKA: KONCEPTUALINIŲ POKYČIŲ LINK.....	88

4.1	Teisių ir pareigų aiškinimas: prigimtinės teisės mokymas	89
4.1.1	Fiziokratų prigimtinės tvarkos teorija	91
4.1.2	Prigimtinės nuosavybės principai	94
4.1.3	Apie visuomeninę būseną	99
4.1.4	Apie pareigas	101
4.1.5	Valdžios formos kaip išdava.....	103
4.1.6	Mokslas ir švietimas	105
4.2	Bajoriškos laisvės transformacija: protingos laisvės argumentai	109
4.2.1	Apie prigimtine laisvę.....	109
4.2.2	Apie savivalę.....	112
4.2.3	Mokslas ir švietimas	114
4.2.4	Švietėjiški Gegužės 3-iosios konstitucijos argumentai.....	117
4.3	Piliečio koncepcija	120
4.3.1	Religiniai argumentai.....	123
4.3.2	Mokslas ir švietimas	124
4.4	Pilietiškumo ugdymas kaip švietėjiškas politinis mąstymas	125
	IŠVADOS	129
	LITERATŪROS SĄRAŠAS	134
	SUMMARY	151
	PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS.....	160
	UŽRAŠAMS	161

ĮVADAS

Apšvietos epochą neretai įprasmina keli itin išraiškingi vaizdiniai, kurie per geografinius atradimus ir pasaulio katalogizavimą¹ liudija mokslo ir technologijų proveržį Vakarų civilizacijoje ir Europos pirmąją pasaulį: nuo Isaaco Newtono ir krintančių obuolių, karališkųjų bibliotekų, mokslo draugijų bei eksperimentų su oro pompomis iki filosofų ir švietėjų pasisėdėjimų salonuose bei „laisvės barikadose“. Politinėje sferoje Apšvieta siejama su modernios valstybės atsiradimu, kuris dažnai išreiškiamas valstybės centralizacijos ir biurokratizacijos procesais ir dieviškosios tvarkos, kaip nulemiančios valdymo klausimus, menkėjimu. Paradoksalu, tačiau politinėje ir valdymo sferoje Apšvieta vienu metu gali būti siejama su dviem, atrodytų, gana prieštariniais epochos įvaizdžiais: absoliutiniais monarchais ir piliečių kovomis už savo laisvę bei lygiateisiškumą, užtikrinamą įtraukiant juos į valdymą. Už šių įvaizdžių slypintys politiniai procesai yra to paties mąstymo apie valstybę, kuri imama suprasti kaip dirbtinis darinys (taigi neišvengiamai ir visų reikalas), o tiksliau – klausimo apie valdžios šaltinius sprendinys.

Apšvietos politinę mąstyseną geriausiai leidžia suprasti klausimas, ką buvo norima pakeisti (reformos), o ką išsaugoti (tradicijos) sparčios mokslo pažangos kontekste. XVIII a. Abiejų Tautų Respublika (ATR) yra tokio mąstymo ir pasirinkimų (tarp tradicijų ir reformų) kelyje. Vienas gražiausių šio klausimo atspindžių randamas Jean-Jacques'o Rousseau rašytuose apmąstymuose *Considerations sur le Gouvernement de Pologne*. Veikale, kurį užsakė LDK didikas, siekdamas permąstyti ir politiškai paveikti šalyje vykstančias politines reformas, Rousseau aiškiai įvardijo dvi alternatyvas:

Jei jūs norite vien tik didžiai pasirodyti, būti įspūdingi ir kelti baimę, norite paveikti kitus Europos gyventojus – prieš save turite jų pačių pavyzdį: imkitės darbo ir juos pamėgdžiokite. Plėtokite mokslus, menus, komerciją, pramonę; turėkite reguliarias kariuomenes, tvirtoves, akademijas ir, svarbiausia, puikią finansinę sistemą, kuri leistų pinigams cirkuliuoti, taip daugintis ir didžiai jus praturtinti. [...] Darykite tai ir jūs [...] būsite laikomi viena iš didžiųjų Europos galių. [...]

¹ Vienas geriausių pavyzdžių – Britų muziejus Londone, ne tik viena pirmųjų, modernių tokio pobūdžio institucijų, tačiau pats Apšvietos produktas, pristatantis pasaulį pagal linijinę progreso (Europos mokslo ir technologijų) schemą.

Bet jei jūs vis dėlto norite būti laisva tauta, taikinga tauta, išmintinga tauta, tauta, kuri nieko nebijo ir kuriai niekieno nereikia, tauta, kuri pati save išlaiko ir yra laiminga, tuomet turite naudoti visai kitą metodą ir tai turėtų būti tai: išlaikykite gyvybingas arba atgaivinkite tradicijas, sveikus pasirinkimus (skonius) ir dvasią, kuri būtų kovinga, bet ne ambicinga. Įdiekite drąsą ir nesavanaudiškumą savo žmonių širdyse. Įdarbinkite daugumą gyventojų žemdirbystėje ir būtiniausiose gyvenimui sferose. [...] Kai keliausite šiuo keliu, būkite tikri, kad pasakojimai apie jūsų šventes, derybas ir jūsų žygius nepasieks laikraščių. Jokie filosofai neliaupsins jūsų. Poetai nerašys eilių apie jus. Jūs retai kada būsite kalbų objektu Europoje, kuri gal net į jus žiūrės iš aukšto. Tačiau gyvensite pertekliaus, teisingumo ir laisvės atmosferoje.²

Šiedu keliai, kurių vienas yra tradicijų išlaikymas, o kitas – valstybės reformos, galėtų būti puikus politinio mąstymo ATR XVIII a. antroje pusėje įvardijamas dviem priešingais spektro taškais. Vienokia ar kitokia forma pagrindinis politinio mąstymo klausimas ir buvo toks: kiek ir kokių pokyčių reikia politinėje ATR sistemoje. Tradicijų išlaikymo kelias, siūlomas Rousseau, labai gražiai siejasi su sarmatiška ATR dvasia, kurios politinė forma daugiausiai reiškėsi auksinės laisvės koncepcija ir siekiu ją išsaugoti, o žinomiausias reformų kelio pavyzdys – Gegužės 3-iosios konstitucija³. XVIII a. antra pusė ATR buvo šių politinių idėjų, kuriomis siekta išlaikyti tradicijas arba reformuoti valstybę, kovos laukas.

Problema ir jos aktualumas

Tradiciškai mąstymas politiškai, ar politinis mąstymas, siejamas su valstybės valdymo klausimais: geriausios politinės santvarkos, valdovo ir piliečių teisių klausimų nagrinėjimas – viena pagrindinių temų debatuose dėl valstybės valdymo. Kartu tai ne vieną mokslinę discipliną apimantys klausimai, pirmiausia dėl pačios valstybės specifikos, kuri lemia, kad viešuosiuose reikaluose nuo istorijos iki teisės ir ekonomikos mąstymo centre atsiduria valstybė. Ir nors valstybės ir valdymo formos klausimai

² Jean-Jacques Rousseau, *The Governmnet of Poland*, transl. Willmore Kendall, Indianapolis: Hacket Publishing Commpany, 1985, p. 67–68.

³ Visgi reiktų nepamiršti, kad siūlomos reformos, o ir pats Rousseau tekstas yra politinių idėjų, veikiamų Apšvietos, dalis.

esminiai, pats mąstymas ir kalbėjimas apie juos skiriasi, priklausomai nuo istorinio laikotarpio ir istorinio konteksto.

Nuo politinio mąstymo neatsiejamoms ne tik valdovo ar valdymo formoms, bet ir laisvės, teisės, pareigos, tėvynės, galios, piliečio koncepcijoms. Akivaizdu, kad jų reikšmė istoriškai kinta, ir norint užfiksuoti, kada, kaip ir kodėl šios sąvokos įgauna naujų, papildomų prasmų, būtina analizuoti patį kalbėjimą. Politinis mąstymas išlieka pažinus tik per išsakytas ir užrašytas mintis, tačiau norint suprasti tekstus būtina perprasti jų kontekstą ir atsiradimo aplinkybes. Tą patį galime pasakyti ir apie aplinkos ar konteksto suvokimą: juos iki galo perprasti galime tik perpratę mąstymą, kuris pažinus tik iš išsakytų ir užrašytų minčių. Mąstymas dabartyje neatsiejamas nuo nuolatinio reikšmės perklausimo, patvirtinimo, paaiškinimo, kurį pateikia pats mąstantysis, bet štai istorinė mąstymo rekonstrukcija neturi esminio įrankio šioje reikšmės supratimo ir mąstančiojo bei jo konteksto sąveikoje – kitaip tariant, galimybės perklausti.

Politis mąstymas šiuo atveju esmingai nesiskiria nuo bet kurios kitos mąstymo sferos: istorijoje gyvavusį mąstymą ir konceptų reikšmes visuomet privalome perprasti nagrinėjamos istorijos kontekstuose. Bet kartu jis turi ir vieną svarų privalumą: politinis kalbėjimas kaip viešasis kalbėjimas gausus šaltinių ir išlikusių debatų esminiais politiniais klausimais. Tokio kalbėjimo rekonstrukciją paprasčiausiai galime pavadinti politinės minties istorija. Politinė mintis neišvengiamai yra platesnio intelektualinės istorijos tyrimų lauko dalis, jame aiškiai išskiriamos idėjos ir koncepcijos, kurios generuoja pokyčius visuomenėje arba yra tų pokyčių atspindys. **Šioje disertacijoje siekiama rekonstruoti XVIII a. antros pusės politinę mintį tuometinėje LDK. Tokia rekonstrukcija svarbi politinės minties tyrimams Lietuvoje dėl to, kad dar nėra iširta, bet kartu yra problemiška dėl Apšvietos apibrėžimo, kurį taikyti Lietuvos atvejui sudėtinga.**

XVIII a. ATR dažniausiai siejama su nesėkmingai pasibaigusiu bandymu reformuoti valstybę ir jos sudėtinga geopolitine situacija, lėmusia valstybės išnykimą. Žinoma, Apšvietos fenomenas nublanksta prieš skaudų valstybingumo netekimo klausimą, kuris, supaprastintai žiūrint, tarsi liudija, kad praeities visuomenė nesugebėjo susitvarkyti su iškilusiais iššūkiiais valstybės išlikimui, todėl kvestionuotinas ir jos ap(si)švietimas. Apšvietą siejant su modernybe, progresu ir ekonominiu augimu, ATR dažnai paliekama nuošalyje kaip šių procesų nepaliestas kraštas, tačiau žinome, kad ATR pateko į idėjų sklaidos ir laiškų respublikos tinklus. Ryškiausi tokio tinklo įrodymai – karaliaus ir magneterijos susirašinėjimai su filosofais.

Kad ATR pateko į Apšvietos idėjų sklaidos tinklą, rodo ir tokie išlikę elementai kaip leidyklos „Société typographique de Neuchâtel“ (STN)

archyvas. STN išlikę laiškai ir dokumentai – neįkainojamas XVIII a. antros pusės idėjų sklaidos šaltinis, atskleidžiantis knygų leidybos ir pardavimų (taigi ir skaitytojų bei leidinių) tinklą Europoje. Leidyklos archyve fiksuojama, kad Varšuva buvo 13-as miestas pagal išsiunčiamų leidinių skaičių ir ėjo iškart po Lisabonos, aplenkdamą Hagą, Stokholmą, Sankt Peterburgą⁴ ir kitus miestus. Sunku nusakyti, kiek iš šių leidinių Varšuvos knygų pardavėjai perparduodavo kitiems ATR miestams, tačiau akivaizdu, kad ATR sostinė veikė kaip Apšvietos centras. Daugiausia tai buvo religinio ir šviečiamojo turinio publikacijos: pavyzdžiui, į Varšuvą išsiųstų *Magasin des enfans* numerių kiekis sudarė 11 proc. visų išsiųstų šio leidinio numerių (Varšuva buvo antroje vietoje po Lozanos)⁵, o fiziokrato François Quesnay veikalo *Physiocratie, Ou Constitution Naturelle Du Gouvernement Le Plus Avantageux Au Genre Humain* trečdalis kopijų buvo skirtos Varšuvai⁶.

ATR dalyvavimas Apšvietos tinkluose rodo neišvengiamą epochos veržimąsi į valstybės gyvenimą, bet mažai tepasako apie politinių idėjų turinį. Tyrimai rodo, kad Apšvietos idėjų recepcija atrandama iš to, kaip buvo pertvarkomos valstybės institucijos, laipsniškai pereinančios prie moderniais pagrindais organizuotų biurokratinių struktūrų (1764–1795)⁷. Švietimo idėjos prasiskverbė ir į vidurinio bajorijos sluoksniu dvaro gyvenimą: nors procesas vyko lėtai, XVIII a. pab. ėmė sparčiai gausėti bajorų bibliotekos, o pasaulietinis knygų turinys liudija agrarinės bajoro savimonės pokytį⁸. Apskritai istoriografijoje akcentuojama ir puikiai žinoma Švietimo reforma bei Ketverių metų seimo reformos nebuvo nei tiesiogiai nukopijuotos nuo analogų Vakaruose, nei atsiradusios staiga ir neapgalvotai. Jos iš esmės atliepė jau egzistuojančias diskusijas apie valstybę, jos politinę

⁴ Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive; į Lenkiją išsiunčiamų leidinių skaičius nuo 1769 m. sausio 1 d. iki 1794 m. gruodžio 31 d.: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=keyword&e=rawsales&id=k0792&r1=&id1=&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.

⁵ Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive; „Magasin des enfans“ pardavimų skaičius Varšuvoje, Lisabonoje, Milane, Lunéville, Rennes, Colmar ir kt.: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=book&e=rawsales&id=spbk0001921&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.

⁶ Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive; „Physiocratie, Ou Constitution Naturelle Du Gouvernement Le Plus Avantageux Au Genre Humain“ pardavimai: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=book&e=rawsales&id=spbk0001921&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.

⁷ Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (sud.), *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1795 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

⁸ Dalia Ramonienė, „Apšvietos idėjų atgarsiai vidutinės bajorijos tradicinio gyvenimo aplinkoje“, *XVIII amžiaus studijos. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, t. 1, 2014, p. 294.

(per)tvarką ir visuomenės ateitį. Tik dėl šios diskusijos ir švietimo pavyko priimti Gegužės 3-iosios konstituciją, o kai provincijų seimelių 1792 m. paprašyta viešai paremti konstituciją, net ir neraštingi bajorai, tarnaudami visuomenei, paveikti Apšvietos idėjų paremdavo naująjį valstybės įstatymą⁹.

Norint išvengti vienpusio Apšvietos apibrėžimo, kuriuo būtų akcentuojamas vienos idėjos (pvz., modernizacijos ar revoliucijos) dominavimas, šioje disertacijoje remiamasi Jonathano Israelio Apšvietos studijoje pateikiamu fenomeno apibrėžimu:

Apšvietą kaip žmogaus tobulinimo užduotį nuo 1680 iki 1800 m. pirmiausia skatina „filosofija“ – tiksliau, tai, kas įvardijama kaip filosofija, mokslas, politikos ir socialiniai mokslai, įskaitant ir naująjį ekonomikos mokslą, sudėtus kartu, atvedusius pirmiausia prie idėjų ir pažiūrų revoliucijos, antra – prie tikrų praktinių revoliucijų arba atvirkščiai; jos visos ieško universalių, visai žmonijai priimtinių receptų, galiausiai savo radikaliausiomis apraiškomis padėjusių pamatus moderniosioms žmogaus teisėms ir laisvėms bei atstovaujamajai demokratijai.¹⁰

ATR švietėjiškas politinis mąstymas sietinas su gamtos tvarkos ar prigimtinės tvarkos koncepcija, kuri dažnai yra tapusi politinių doktrinų pagrindu. Prigimtinės tvarkos idėja kelia klausimus apie legitimumo, autoriteto (kas ir kiek turi valdžios) ir teisių bei pareigų idėjų politinį turinį. Šių idėjų apsibrėžimas neišvengiamai darė įtaką tam, kaip suprantamos valdžia ir valstybė. ATR politinė mąstysena, veikiamą Apšvietos, neišvengiamai apėmė šiuos klausimus, todėl bendra diskusija veikė ir pagrindines bajoriškos laisvės ir atsakomybės kategorijas.

Šios diskusijos disertacijos tyrime suvokiamos kaip politinė mintis ATR Apšvietoje, kuriai reikia istorinio diskurso analizės, siekiant suprasti to laikotarpio tekstus, mąstymą ir idėjas. Pagrindiniai šios politinės minties šaltiniai, pasitelkiami disertacijoje, susiję su Vilniumi ir Vilniaus universitetu kaip vietiniu Apšvietos centru. Kai į pirmąjį planą iškeliamas Vilnius ir universitetas, LDK politinė ir socialinė situacija bei švietimo reformos pasimato kaip svarbus kontekstas politinei minčiai perprasti.

⁹ Puikus pavyzdys – Prienų Seimelio atvejis, kai po Karpavičiaus pamokslo apie šimtą bajorų Konstituciją remiantį dokumentą pasirašė ir dar 50 neraštingų – padėjo kryželius prie savo vardų.

¹⁰ Jonathan Israel, *Democratic enlightenment: philosophy, revolution, and human rights 1750–1790*, Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 7.

Universiteto archyvas, leidiniai, nurodymai dėstytojams, šviečiamojo turinio pamokslai ir kalbos pasitelkiami ieškant atsakymo į disertacijoje keliamą klausimą: **koks yra politinės minties turinys LDK XVIII a. antroje pusėje? Politinė mintis analizuojama susitelkiant į teisių, laisvių ir pareigų koncepcijas, veikiančias pilietiškumo sampratą.**

Disertacijos struktūra

Atsakymo į šį klausimą paieškos nulėmė ir disertacijos struktūrą. Pirmoje dalyje aptariami Apšvietos istorijos, literatūros ir filosofijos tyrimai Lietuvoje, kuriuos disertacija papildo politinės minties tyrimu. Antroje disertacijos dalyje pateikiama metodologinė diskusija apie tai, kaip geriausia atlikti politinės minties tyrimą ir perskaityti istorinį tekstą. Pasitelkta idėjų istorijos metodologija ir jos pabrėžiama konteksto svarba suformavo trečios disertacijos dalies – persiklojančių Apšvietos laikmečio kontekstų ATR – analizę. Ši analizė daugiausia remiasi antriniais šaltiniais, tačiau, vadovaujantis pasirinkta metodologine prieiga, ji yra reikalinga siekiant suprasti politinės minties turinį. Politinės idėjos analizuojamos ketvirtoje disertacijos dalyje, pasitelkiant pirminius šaltinius ir akcentuojant teisių ir pareigų, laisvės ir pilietiškumo koncepcijų svarbą. Disertaciją baigia tyrimo išvados.

Tikslas ir uždaviniai

Norint atsakyti į tyrimo klausimą ir pateikti LDK politinės minties rekonstrukciją Apšvietos laikmečiu, darbe keliamas tikslas **suprasti Apšvietos laikotarpio politinių idėjų turinį ir jų poveikį pilietiškumo sampratai, analizuojant LDK ir Vilniaus universiteto švietėjų mokymą XVIII a. antroje pusėje.** Disertacijoje teigiama, kad Lenkijos ir Lietuvos Apšvieta buvo tiek specifiška nacionaline prasme, tiek paveikta Europos švietėjų idėjų sklaidos bei formavo savitą ir išskirtinį politinį mąstymą, LDK ir Vilniuje pasireiškusį apšviestosios periferijos kontekste.

Siekiant tikslo darbe suformuluoti trys **pagrindiniai uždaviniai:**

1. **Aptarti metodologines diskusijas**, kuriose nagrinėjami istorinio diskurso tyrimo būdai, **išskiriant metodologinę susipynusios istorijos (*histoire croisée*) prieigą**, leidžiančią perprasti XVIII a.

Abiejų Tautų Respublikos politinį kontekstą ir išanalizuoti to meto politines idėjas.

Disertacijoje analizuojamas LDK atvejis, kurio specifika reikalauja metodologinės prieigos, gebančios ją užfiksuoti. Bendriausia prasme LDK specifika galima nusakyti žinomų Rytų ir Vidurio Europos istorijos tyrėjų, tokių kaip Jenő'as Szűcsas ar Oscaras Haleckis, argumentu, kad viduramžiška luominė visuomenė ir parlamentarizmo tradicijos Rytų ir Vidurio Europos regione laikėsi ilgiau, todėl apribojo centrinę valdžią ir lėmė regiono ekonominį atsilikimą. Tačiau tuo pat metu šios tradicijos grindė nuolat vykstančią diskusiją apie laisvę, galią ir valstybės tvarką. Istorikas Robertas Howardas Lordas tai pavadino „itin svarbiu įnašu“¹¹ regionui, mat išlaikytos itin svarbios idėjos: konstitucinė laisvė, žmonių teisės prieš monarchą, atstovavimą ir vykdomąją valdžią tik su valdomųjų pritarimu.

Nors šios idėjos laikui bėgant kito, jų nereikėjo perimti ar iš naujo ieškoti, todėl prasidėjus demokratiniais judėjimams ir įsigalėjus konstitucionalizmui viduramžiška tradicija ir išlikę parlamentai tapo įkvėpimo šaltiniu laisvės gynėjams. Ir nors toks apibendrinimas reikalautų būti peržiūrėtas vien dėl to, kad Rytų ir Vidurio Europos regiono valstybės vystėsi skirtingai, ATR iki pat XVIII a. pabaigos išlaikė gyvus tiek esminius tokio valdymo principus, tiek pačią diskusiją apie laisvę, valdovo galias ir bajorų teises bei pareigas.

Šios diskusijos disertacijoje suprantamos kaip kontekstas, kurį veikė ne tik vidaus politiniai debatai, bet ir ATR supanti europinė aplinka. Tai kūrė specifinę, diskusijų apie reikalingas reformas ir išlaikomas tradicijas veikiamą, taigi ir kintančią aplinką. Disertacijoje, perteikiant konteksto specifika, siekiama atskleisti šios aplinkos poveikį politiniam mąstymui ir tokio mąstymo skatinamus realius pokyčius. Tokia teksto ir konteksto sąveika lemia tyrimo sudėtingumą: tampa sunku nusakyti poveikio šaltinius ir kryptis, autorių intencijas ir jų pasitelkiamų koncepcijų reikšmes. Dėl to tyrimas reikalauja metodologinės refleksijos ir atsargumo, nes kalbėjimas nuolatos veikia ir yra veikiamas tiek vidaus, tiek išorės jėgų, neišvengiamai pasiekusių ir LDK. Siekiant perprasti šių jėgų veikiamus debatus, susiduriama su keliaujančiomis idėjomis, kai jos (iš naujo) pritaikomos skirtingiems nacionaliniams kontekstams. Tai generuoja nuo konteksto

¹¹ Robert Howard Lord, „The parliaments of the middle ages and the early modern period“, *The Catholic Historical Review*, vol. 16, no. 2, 1930, p. 125–144.

priklausanti mąstymą, kur pirmenybė teikiama lokaliems klausimams. Taigi galime kalbėti apie daugelį Apšvietų, kurios reiškesi skirtinguose nacionaliniuose kontekstuose, kurioms buvo būdinga politinė diskusija ir idėjos. Šis lokalių klausimų ir idėjų bei Vakarų poveikio persidengimas disertacijoje suprantamas kaip kintantys, susipynę kontekstai, todėl čia pasitelkiamos susipynusios istorijos¹² prieigos siūlomos stiprybės ir Apšvietos kaip idėjų vertimo¹³ bei perėjimo iš centro į periferiją aspektai.

2. **Atlikti persidengiančių Apšvietos laikmečio kontekstų analizę**, kuri atskleistų Apšvietos LDK specifiką, būtiną norint suprasti politines idėjas analizuojamuose to meto tekstuose. Ši analizė daugiausia remiasi Lenkijos ir Lietuvos mokslininkų atliktais tyrimais.

Disertacijoje teigiama, kad Apšvieta ATR buvo išskirtinė dėl specifinės šalies politinės kultūros. Politinis kalbėjimas ATR ir iki Apšvietos siejosi su laisvės ir politinės tautos pirmenybės principais, tačiau šios idėjos, susidūrusios su grėsme išnykti dėl pavojaus valstybei, buvo persvarstytos, perėmė dalį Apšvietos idealų. Šią įtaką galime atskleisti bajoriškos auksinės laisvės atsisakymu, fiksuodami idėjos transformaciją nuo siekio „išlaikyti bendrąją laisvę ir visuomenės saugumą, pasitelkiant laisvus rinkimus“¹⁴, saugant savo bajoriškas laisves nuo stiprėjančios karaliaus galios, iki Gegužės 3-iosios konstitucijoje įrašyto principo, kad „viskas turi būti sprendžiama balsų dauguma; dėl to *liberum veto*, bet kokios rūšies konfederacijas ir konfederacinius seimus kaip prieštaraujančius šios konstitucijos dvasiai, valdymą griaunančius, visuomenę ardančius

¹² Michael Werner ir Benedicte Zimmermann, „Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity“, *History and Theory*, vol. 45, no. 1, 2006, p. 30–50; Jani Marjanen, „Undermining Methodological Nationalism. Histoire croisée of concepts as transnational history“, in: Mathias Albert, *Transnational Political Spaces: Agents – Structures – Encounters*, Place: Campus Verlag, 2009.

¹³ Fania Oz-Salzberger, „The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects, European Review of History“, *Revue europeenne d'histoire*, vol. 13, no. 3, 2006, p. 385–409.

¹⁴ Stanislaus Lescinski, *The true and cogent reasons that induc'd the confederated Poles to disapprove the pretended election of Stanislaus Lescinski, and to preserve their common liberty and the publick safety, by Means of a free Election, abstract from all private views*, London: printed for J. Brindley, Book-Binder to Her Majesty, and His Royal Highness the Prince of Wales, at the King's-Arms, in New Bond street, 1734 (British Library archive).

panaikiname visiems laikams“¹⁵. Šis pokytis – politinių debatų apie valstybei reikalingų tradicijų ir būtinų reformų rezultatas. Tokį politinį mąstymą galima paaiškinti perpratus konteksto specifika ir reflektuojant jame veikusių idėjų sąveiką, kurios yra neatsiejama šio konteksto dalis.

Vieni pagrindinių Apšvietos LDK bruožų buvo aktyvus Katalikų bažnyčios įsitraukimas į kovą su prietarais ir tamsumu, mokymo pertvarka ir tikinčiojo piliečio dorybių akcentavimas. Šis kontekstas – vietai ir laikotarpiui specifika Apšvietai; joje bažnyčios ir kunigų švietėjiški mokymo tikslai yra kertiniai, norint perprasti to meto visuomenę ir jos politinį mąstymą.

3. Atskleisti specifiniame LDK kontekste veikusių kertinių politinių koncepcijų turinį.

Apšvietos veikiamas politinio turinio kalbėjimas pasižymėjo pilietinių dorybių ir atsakomybės akcentavimu. Politinis mokymas buvo grindžiamas pilietiškumo koncepcija, kuri ne kvestionavo esamą politinę tvarką, bet pabrėžė kiekvieno nario atsakomybę už valstybės gerovę. Šis politinis mąstymas disertacijoje analizuojamas per tris glaudžiai susijusias ir LDK politinio mąstymo tradicijoje itin svarbias koncepcijas, formavusias švietėjiško politinio mąstymo pagrindą, – prigimtinės teisės, laisvės ir pilietiškumo.

Disertacijos ginamieji teiginiai

1. Politines idėjas Lietuvoje veikė persidengiantys Apšvietos ir priešinimosi jai kontekstai, lėmę Apšvietos specifika ir politinių idėjų nuosaikumą.

Politinės minties specifika XVIII a. ATR pasižymi pagrindinių politinių sąvokų reikšmių persidengimu, kai tuo pat metu egzistuoja kelios semantinės sąvokų reikšmės. Tai politinės laisvės, valstybės valdymo ir piliečio sampratos, kurias vienu metu formuoja ir specifinė ATR politinė praeitis (sarmatizmas), ir Švietimo idėjos. Bažnyčios ir fiziokratinės minties įtaka

¹⁵ 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Čia ir toliau bus naudojamosi Eligijaus Railos į lietuvių kalbą išverstu Konstitucijos tekstu; žr. Eligijus Raila, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007.

lėmė nuosaikios piliečio ugdymo programos formavimą, kurios pagrindinis akcentas buvo krašto gerovės akcentavimas.

2. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje švietėjiška religinė programa buvo pagrįsta nuosavybės, darbo ir atsakomybės dėl krašto ateities idėjomis, akcentuojamomis fiziokratų ir prigimtinių teisės.

Apšvieta ATR veikė per religinio turinio švietimą, kurio pagrindiniu politiniu aspektu laikytinos piliečio ir jo atsakomybės valstybei koncepcijos, ir dalies aukščiausio politinio sluoksnio iniciatyvas, kurių pagrindas buvo iš Vakarų Europos ateinančios švietimo idėjos. Apšvietos paveiktą politinio turinio kalbėjimą ATR galima skirstyti į mokomojo pobūdžio tekstus, akcentuojančius krašto gerovės siekius ir religinį švietimą diegiant moralę, pamokslus ir kalbas, kurių pagrindinis uždavinys – ne politinė valstybės reforma, o bendros atsakingos politinės tautos formavimas, ir politinius traktatus, kurie siekė keisti nusistovėjusias laisvės ir valdymo ribas, įtraukdami naujus socialinius sluoksnius ir siekdami laisvės kaip bajoriškos privilegijos sampratą keisti pilietinės laisvės konceptu. Vilniaus universitetas, laikytinas vienu iš Apšvietos centrų LDK, ir jo ugdymo programa net ir po švietimo ir universiteto reformų išlaikė jėzuitų mokymo palikimą, kurį adaptavo mokymu apie fizinių mokslų atradimus ir racionalumo įdiegimu moralės moksluose, kad šis leistų geriau perprasti Dievo kurtą prigimtinę tvarką. Toks mokymas daugiausia rėmėsi fiziokratų nuostatomis, o šios akcentavo politikų, bet ne valstybės valdymo pertvarką.

3. Apšviestosios politinės minties pagrindu laikytina prigimtinių tvarkos koncepcija, akcentavusi ne teises, bet iš visuomeninės būklės kylančius įsipareigojimus.

LDK švietėjai, remdamiesi gamtos tvarkos nuostatais, aiškino prigimtinius kiekvieno piliečio įsipareigojimus, kurie tiesiogiai veikė politinę tradiciją: bajorų kaip piliečių teisių ir privilegijų idėjas keitė pareigų ir pilietinių atsakomybių koncepcijomis. Akcentuodami tiek prigimtinę tvarką, tiek krikščioniškąsias nuostatas, jie mokė, kad pareigos, suprantamos kaip įstatymų laikymasis, yra prigimtinių tvarkos tąsa ir natūrali būseną, kylanti iš pilietinių visuomenės steigimo įsipareigojimų. Šis Apšvietos paveiktas politinis mąstymas leido pabrėžti ne bajorų politines privilegijas, o įsipareigojimus valstybei, kurie, kaip ir jų pilietiškumas, buvo įgimti.

4. Švietimo idėjų paveiktas politinis mąstymas bajoriškos laisvės idėją keitė protingos laisvės argumentacija ir taip reformavo vieną pagrindinių politinių koncepcijų ATR.

Prigimtinės teisės akcentuojama visuomeninės sutarties teorija laisvės kaip privilegijos koncepciją (sarmatiškąją ATR respublikonizmo sampratą) transformavo į pilietinės laisvės koncepciją, kuri buvo neatsiejama nuo kiekvieno pareigos tobulinti valstybės valdymą. Pabrėžiant savivalės ir racionalios laisvės skirtumus, buvo aiškinama, kad protingą laisvę apsišvietusioje visuomenėje neišvengiamai riboja įstatymas, dėl to ji leidžia užtikrinti tautos politinę egzistenciją. Protingos laisvės idėja buvo supriešinama su savivale ir anarchija – kaip prieštaraujančiomis valstybės ir visuomenės interesams ir vedančiomis valstybę į pražūtį.

5. Susiedami mokslo pažangos ir moralines tikėjimo nuostatas, švietėjai LDK plėtojo ir palaikė naują pilietiškumo kaip įsipareigojimo valstybei ir Dievui sampratą.

Prigimtinės tvarkos ir iš jos kylančios visuomeninės būklės kuriami įsipareigojimai pilietiškumą susiejo su šalies gerovės tikslais ir meilės tėvynei koncepcija. Pilietiškumas, laikantis tokios mąstymo paradigmos, reiškė pilietinių pareigų vykdymą, taip užsitikrinant saugumą, laisvę ir gerovę, ir buvo pasiekiamas perimant katalikiškosios Apšvietos mokymą ir idėjas. Išsilavinimas buvo suprantamas kaip valstybiškai mąstančių piliečių ugdymo instrumentas ir būtina sąlyga plačiam politiniam sąmoningumui ir politinei atsakomybei šalyje pasiekti.

1. APŠVIETOS POLITINĖS MINTIES TYRIMŲ APŽVALGA

Nuosekli lietuviškos politinės minties tradicija dar tik formuojama, politinės minties istorijos tyrimai tik pradedami: Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto (VU TSPMI) mokslininkų kolektyvas yra parengęs Lietuvos politinės minties antologiją¹⁶, ir tai yra itin didelis įnašas į lietuviškąją politinio mąstymo rekonstrukciją bei apibendrinimą; vis dėlto atrodo, kad Apšvietos epochos tyrimų šioje srityje dar teks palaukti. Iš pradėtų darbų pažymėtinas Dariaus Kuolio tyrimas *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija*, kuriame siekiama pateikti vientisą LDK pasakojimą per tuo metu vyravusias bendruomenei svarbias idėjas ir viešąją veiklą, tačiau kol kas publikuota tik pirmoji iš trijų numatytų tyrimo dalių¹⁷, o Apšvietos epocha galimai bus aptarta tik paskutinėje. Pažymėtini Justino Dementavičiaus¹⁸ valstybės sąvokos raidos Lietuvoje tyrimai, analizuojantys lietuviškos politinės minties genezę, – tačiau modernioji lietuviška mintis yra XIX a. produktas ir Romantizmo epochos vaisius.

Nors politikos mokslai Apšvietos laikmečio idėjas ATR dar tik bando sujungti į nuoseklią politinės minties tradiciją, pats laikmetis ir jo idėjos yra daugiau analizuotos lietuviškosios istoriografijos, filosofijos istorijos ir literatūros istorijos studijų, tad šių disciplinų tyrimų rezultatai pasitelkiami atliekant istorinę epochos rekonstrukciją. Analizuojami tyrimai neišvengiamai susiduria su tokiais iššūkiais kaip Apšvietos apibrėžimas, LDK valstybingumo klausimo nevienareikšmiškumas ir pačios epochos istoriniai laiko rėmai. Todėl šiame skyriuje pirmiausia aptariama XVIII a. įvardijimo problematika Lietuvos istoriografijoje (1.1 poskyris). Paskui apžvelgiami pagrindiniai Apšvietos epochos tyrimai, suskirstyti į keletą grupių: istorijos (1.2 poskyris), senosios raštijos (1.3 poskyris) ir filosofijos (1.4 poskyris) tyrinėjimus; atskirai apžvelgiama Vilniaus universiteto istorijos tyrimų tradicija (1.5 poskyris).

¹⁶ Justinas Dementavičius et al., *Lietuvos politinės minties antologija*, t. I–III, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

¹⁷ Darius Kuolys, *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija*, t. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

¹⁸ Paminėtinas Justino Dementavičiaus daktaro disertacijos tekstas (Justinas Dementavičius, *Valstybės samprata Lietuvoje: modernios lietuviškos politinės minties ištakos ir raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012) bei straipsnis (Justinas Dementavičius, „Trys politiško istorijos programos: ne galios požiūris į politikos ir istorijos santykį“, *Politologija*, t. 57(1), 2010, p. 40–75).

1.1 Bendroji Lietuvos istoriografija: XVIII amžių įvardijant

Apšvietos tyrimai nuolatos susiduria su keletu iššūkių. Vienas jų – pats Apšvietos apibrėžimas: kokią Apšvietą turėjome LDK? Aktyvus Katalikų bažnyčios įsitraukimas į kovą su prietarais ir tamsumu liudija buvus apšviestąją katalikybę (3.4 poskyris), svarus Vilniaus universiteto įnašas ir reformuota mokymo programa patvirtina naujus mokymo(si) standartus, o tokie darbai kaip Jeronimo Stroinovskio¹⁹ *Prigimtinės teisės mokslas* – ir svarias politines idėjas, neatsiliekančias nuo to meto švietėjų Vakaruose.

Kitą svarbią problemą, ryškėjančią tyrimuose, galima apibendrinti taip: Lietuvos (LDK) valstybingumo klausimo nevienareikšmiškumas. Lietuvos, tuo metu kaip niekad suartėjusios su Lenkija, bendroje valstybėje neįmanoma suprasti be Lenkijos, o laikmečio tyrimai neįmanomi neišmanant Lenkijos istoriografijos ir Lenkijoje atliktų tyrimų²⁰, todėl neretai iškyla Lietuvos istoriografijoje opi Lietuvos savarankiškumo problematika ir istorinio Lenkijos vaidmens klausimas. Teigti XVIII a. antros pusės Abiejų Tautų Respublikoje buvus savarankišką lietuvišką Apšvietos programą būtų šiek tiek per drąsu, tačiau palikti LDK kaip nereikšmingą ATR švietimo epochoje būtų neišmanėliška.

Kitas svarbus klausimas – epochos istoriniai rėmai. Nors nustatyti laiko rėmus nėra paprasta, dažniausiai jie siejami su paskutinio Lietuvos ir Lenkijos valdovo atėjimu į sostą (1764), tačiau laikmečio idėjų įtakos tąsa XIX a. nėra tokia vienareikšmiška. Pabrėžtina, kad Apšvietos idėjos gyvavo XIX a. pirmoje pusėje, tačiau po 1795 m., netekus valstybingumo, kinta tų idėjų turinys, esminiu jų akcentu tampa valstybingumo klausimas. XVIII a. Lietuvos istoriją ženklina karų nualintos ATR bandymas reformuotis, kurio kulminacija galima laikyti 1791 m. Gegužės 3-iosios konstituciją ir palaipsnių valstybės savarankiškumo netekimą bei žlugimą – juos žymi ATR 1772 m., 1793 m. ir 1795 m. padalijimai. Tai matyti ir iš to, kaip šis laikotarpis įvardijamas Lietuvos istoriografijoje: „Reformos ir valstybės žlugimas 1764–1795 metai“²¹, „Reformų bandymų laikotarpis“²² ar „Paskutiniai

¹⁹ Šį XVIII a. tekstą galime skaityti ir lietuviškai, mat Lietuvos kultūros tyrimų institutas išleido veikalą vertimą kaip Lietuvos filosofijos istorijos paminklų ir tyrinėjimų programos dalį: Jeronimas Stroinovskis, *Prigimtinės teisės mokslas*, sud. Darius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.

²⁰ Lenkijoje atliktų tyrimų apžvalga pateikiama 3 disertacijos skyriuje.

²¹ Zigmantas Kiaupa et al., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000, p. 325.

²² Adolfas Šapoka, *Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 396.

reformų bandymai ir nepriklausomybės galas²³. Pabrėžiamas laikmečio kaitos elementas: „Baroko saulėlydžio pradžia“, „Apšvietos žingsniai“²⁴.

Tiek Apšvietos ideologija ir valstybės reformos (ar jų bandymai), tiek valstybės politinio savarankiškumo nuosmukis – lūžiniai istorijos momentai, išreikšti politinėmis nuostatomis bei pažiūromis. Būtent tokiose nuostatose glūdinčių politinių idėjų, tapusių reformų pagrindu ir vidinių bei išorinių (tarpvalstybinių) politinių kovų ir aistrų dėl ATR ateities katalizatoriumi, paieškos – svarbus uždavinys norint tiek perprasti ATR istoriją, tiek įsigilinti į to meto politinį mąstymą ir papildyti lietuviškosios politinės minties tradiciją. Lietuvos istoriografijoje tokios politinės idėjos dažniausiai įvardijamos bendru Apšvietos vardu ir perteikiamos per Europos Apšvietos tradiciją, pabrėžiant ATR norą „pakelti Respublikos prestižą kitų valstybių tarpe“²⁵ ar „atkurti jos tarptautinį prestižą“²⁶.

Istoriografijoje pagrindiniais Apšvietos epochos pradžios politinio valstybės gyvenimo akcentais laikomi Stanislovo Augusto Poniatovskio išrinkimas didžiuoju LDK kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi, o politinių reformų pradžia – Čartoryškių (Familijos) reformų bandymai, kurių esminiu žingsniu būtų tapęs *liberum veto* apribojimas ir seimų darbo reorganizavimas. Istorikai Jūratė Kiaupienė, Adolfas Šapoka, Alfredas Bumblauskas pabrėžė reformų laikinumą, kurių nesėkmės priežastimi įvardijamas Rusijos siekis išlaikyti ATR silpną, remiant reformų priešininkus, susibūrusius į Radomo konfederaciją, globojamą Jekaterinos II. Šapoka detaliau mini Stanislovo Augusto ryšius su Rusija, atkreipia dėmesį, kad šis „troško pakelti valstybės gerovę; buvo gana apsišvietęs ir suprato valstybės reikalus, tik neturėjo energijos valdyti, neturėjo valios, buvo per daug užsiėmęs savo asmeniniais malonumais, literatūra, menu“²⁷. Vėlesnė reakcija į Rusijos įsigalėjimą arba, kaip įvardijo Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, „bajorai supratę pavojų bando ginti krašto nepriklausomybę“²⁸, peraugo į Baro konfederaciją, kurios nusistatymas prieš karaliaus valdžią, nesugebėjimas tikslingai veikti dėl susipriešinimo viduje bei pasikeitusi tarptautinė situacija atvedė iki Pirmojo valstybės padalijimo. Padalijimą patvirtino 1773–1775 m. seimas, kurio didžioji dalis užsienio šalių buvo

²³ Ten pat, p. 429.

²⁴ Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 402–404.

²⁵ Šapoka, 1989, p. 404.

²⁶ Kiaupa et al., 2000, p. 326.

²⁷ Šapoka, 1989, p. 408.

²⁸ Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija, 1987, p. 202.

neabejotinai papirkta. Šio seimo metu buvo patvirtintos valstybės valdymo reformos, įvesta Nuolatinė taryba, ribojusi karaliaus valdžią, kurią sudarė 36 seimo deleguoti nariai, ir įkurta Edukacinė komisija, tapusi švietimo reformos ir švietimo idėjų sklaidos per ugdymą šaltiniu. Kaip rašo Kiaupienė, nors Nuolatinės tarybos kaip Rusijos kontrolės įrankio, apribojusio karaliaus valdžią, vaidmuo buvo daugiaprasmiškas, ji padėjo karaliui įgyvendinti nuosaikias reformas, kurių nepavyko pasiekti praecityje: modernizuota kariuomenė, teismų darbas, įgyvendintos merkantilistinės ūkio ir finansų reformos²⁹.

Apšvietos epochos kertiniu akmeniu ATR tapo Edukacinė komisija, kuri veikė kaip viena pirmųjų pasaulietinių švietimo ministerijų Europoje ir įgyvendino švietimo reformą. Šapoka rašo, kad

mokyklų reformatoriai buvo kupini šviečiamosios prancūzų literatūros idėjų ir jų sukurtoji mokykla buvo jau liberališka [...]. Edukacinės komisijos idėja buvo tikrai vykusi: tai buvo iš visų pirmas atsitikimas Europoj, kad švietimą paėmė į savo žinių pati valstybė.³⁰

Kiaupienė teigia, kad

pasaulietinė, Švietimo epochos filosofijos principais besivadovaujanti mokykla, naujų mokslo žinių sklaida visuomenėje ir šioje, XVIII a. gilia provincija tapusioje, Vidurio ir Rytų Europos dalyje formavo naują tautos, pagrįstos ne luomine priklausomybe, o etniniu, kalbiniu bei kultūriniu bendrumu tautinės valstybės sampratą, ugdė visuomenės narių pilietiškumą.³¹

Šioje kintančioje švietėjiškoje aplinkoje išaugo ir nauja apšviestiosios ATR karta, kurioje buvo tiek politinių reformų šalininkų, tiek konservatyviai nusiteikusių veikėjų, kurie visgi laikėsi naujo, racionalistinio, požiūrio, siekė jei ne politinių reformų, tai ekonominės ir kultūrinės krašto gerovės.

Apšvietos kulminacija ATR laikytinas Ketverių metų seimas (1788–1792) ir jo reformos, kurias vainikavo 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucija. Kiaupienė pabrėžia, kad Konstitucija nustatė svarbiausius XVIII a. europinę koncepciją atitikusius valstybės organizavimo principus,

²⁹ Kiaupa et al., 2000, p. 332.

³⁰ Šapoka, 1989, p. 420.

³¹ Kiaupa et al., 2000, p. 337.

kuriuos įgyvendinus bajorų respublika su renkamu valdovu turėjo tapti konstitucine luomine monarchija³².

Lietuviškoje historiografijoje pabrėžiama, kad svarbiausiu Seimo darbo klausimu tapo iki šiol istorikų nevienodai vertinama LDK valstybinio suvereniteto problema. Šapoka mini, kad „seimas bandė pabaigti uniją ir Lietuva galutinai sujungti su Lenkija“³³; Kiaupienė teigia, jog taip tiesmukai vertinti skubota – taip neįvertinama XVIII a. pabaigos gyvenimo realijų ir vėliau pasiekto kompromiso „Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymu“ (1791 m. spalio 20 d.); o Bumblauskas konstituciją vadina „Lenkijos ir Lietuvos konstitucija, atitinkančia naujųjų laikų dvasią ir pilietinės visuomenės principus“³⁴.

Reakcinės bajorų jėgos, šalies viduje susibūrusios į Targovicos konfederaciją ir sudariusios sąjungą su Rusija, privertė Stanislovą Augustą ir Seimą atsisakyti konstitucijos, o Rusija drauge su Prūsija pasidalijo Respublikos žemes. Vėlesnis reformų šalininkų sukilimas su Tadu Kosciūška priešakyje nebuvo sėkmingas ir baigėsi valstybės panaikinimu 1795 metais. Ir nors Apšvietos idėjos neišnyko, jų turinys iš esmės peraugo į valstybingumo atkūrimo akcentavimą ir visai kitokią politinio ir pilietinio veiksmo kryptį.

Panašu, kad didžiausias istorikų tyrimų iššūkis šiandien yra sugrąžinti Lietuvai XVIII amžių kaip svarbų laikmetį, kurio įvykiai ankstesnių istorijos tyrimų nepelnytai užmiršti. Istorijos perinterpretavimas, reformų iškėlimas, Gegužės 3-iosios konstitucijos akcentavimas ir neišvengiamas dviejų nacionalinių istorijų – Lietuvos ir Lenkijos – susipynimas daro šią epochą nevienareikšmę ne tik debatuose istorijos klausimais, bet ir konkrečiuose moksliniuose tyrimuose.

Nors tyrimų, skirtų lietuviškosios Apšvietos realijoms ir idėjoms, nėra daug, galima išskirti bent tris sritis, į kurias jie daugiausia sugula. Visų pirma, tai gilesnės istorikų atliktos laikmečio studijos, svyruojančios nuo bendros laikmečio dvasios perteikimo iki istorinių asmenybių biografijų. Antra, tai lietuvių literatūros istorijos tyrinėjimai, inicijuojami Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bei Vilniaus universiteto ir perteikiantys to meto raštijos paminklus, trečia – filosofijos istorijos tyrimai, kurių dalis yra skirta būtent Apšvietos epochos filosofinėms nuostatoms.

³² Kiaupa et al., 2000, p. 338.

³³ Šapoka, 1989, p. 434.

³⁴ Bumblauskas, 2005, p. 410.

1.2 Švietimo epochos Lietuva: istorijos tyrimai

Vienu pagrindinių tyrimų, nagrinėjančių ATR XVIII a. pabaigos, Ketverių metų seimo, laikotarpį, vis dar išlieka 1936 m. parašyta, tačiau tik 2008 m. publikuota Adolfo Šapokos studija *Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. konstitucijos*. Roberto Jurgaičio ir Ramunės Šmigelskytės-Stukienės parengta studija išleista kaip antrasis Šapokos *Raštų* tomas. Veikale aptariama 1788–1792 m. seimo eiga ir ikiseiminiuose LDK seimeliuose (1788 ir 1790 m.) kelti reikalavimai, pristatomas ir analizuojamas Gegužės 3-iosios konstitucijos turinys bei 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo“ dokumentas. Pats Šapoka nurodo, kad į XVIII a. reformų periodą norėjęs pažvelgti iš Lietuvos pusės.

Nors veikale reformos ir Stanislovo Augusto valdymas nėra pristatomi kaip ATR Apšvietos fenomenas – veikiau kaip seniai valstybėje pribrendę ir reikalingi pokyčiai, pats kintantis Europos kontekstas (nors ir plačiai nenagrinėjamas) nėra ignoruojamas: „Visas visuomenės viršūnes pavergė per šviečiamąją prancūzų literatūrą atėjęs racionalizmas. Rosseau, Voltaire ir visi enciklopedistai pasidarė nemažesniais dievaičiais kaip kur nors kitur.“³⁵

Svarbiausios politinės reikšmės ir politinės nuostatos studijoje perteikiamos per Lietuvos (LDK) politinio savarankiškumo klausimą, o ne politinių Apšvietos idėjų ir nuostatų analizę, tačiau ji visų pirma laikytina išsamiu istoriografiniu tyrimu, liudijančiu to meto įvykius. Kaip teigė leidinio rengėjai, mokslinė ir išliekamoji darbo reikšmė daugiausia slypi autoriaus panauduotose šaltiniuose (LDK seimelių instrukcijos, kurių dalis neišliko iki šių dienų). Teigiama, kad autoriaus požiūrį Lenkijos istorikai pakartojo tik praėjus pusei amžiaus nuo šio veikalo parašymo³⁶. Kitas svarbus knygos rengėjų pristatomas aspektas yra Lietuvos istoriografijoje vyravusio neigiamo požiūrio į Gegužės 3-iosios konstituciją vertinimo, priskiriamo būtent Šapokai, nevienareikšmiškumas. Jurgaitis ir Šmigelskytė-Stukienė, kurie sudarė leidinį, Šapokos svarstymus konstitucijos klausimu linkę vertinti kaip nenuoseklius ir stokojančius argumentacijos, tačiau nebūtinai neigiamai³⁷.

³⁵ Adolfas Šapoka, „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos“, in: *Raštai*, t. 2, par. Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 67.

³⁶ Ten pat, p. 29.

³⁷ Ten pat, p. 32.

Iš sovietmečio tyrimų svarbu paminėti Broniaus Genzelio *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*³⁸, Meilės Lukšienės *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*³⁹ ir Gyčio Vaitkūno *Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys*⁴⁰, kurie, atmetus to meto privalomas ideologines (marksistines) nuostatas, pristato Apšvietos filosofinių, socialinių ir estetinių idėjų genezę ir plitimą, taip pat europinį kontekstą ir jo įtaką.

Genzelis monografijoje teigia, kad Apšvietos idėjos Lietuvą pasiekė XVIII a., joms daugiausia įtakos darė prancūziškoji Apšvieta. Apšvietos skleidėjais įvardijami Vilniaus ir Karaliaučiaus universitetai bei juose dirbę mokslininkai. Svarbu pastebėti, kad Genzelis švietėjus Lietuvoje suvokia kaip „tautos mokytojus“, o tikraisiais Lietuvos Apšvietos reprezentuotojais laiko tik rašiusius lietuviškai, vadina šiuos romantiniais švietėjais, Apšvietos epochą skirsto į lenkiškąjį ir lietuviškąjį etapus (pastarasis ryškus XIX a.). Nors ir atsispiria nuo Apšvietos epochos idėjų, Genzelis daugiau rašo apie švietimo ir švietėjų darbus bei jų nuostatas, kad „žmogų reikia šviesti“, tokiu būdu suliedamas Apšvietos epochos idėjas su prasidedančiu tautiniu (lietuvišku) sąjūdžiu⁴¹. O štai šių dienų tyrimuose daroma aiški skirtis tarp Apšvietos epochos ATR ir naujų politinių iššūkių, kilusių praradus valstybingumą XIX amžiuje.

Meilės Lukšienės knygoje *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė* pabrėžiamas ugdymo tendencijų kismas, tiek Apšvietos, tiek Romantizmo epochoms būdingas nepasitenkinimas visuomenės sandara⁴². Kaip teigia autorė, Apšvietai būdingo racionalistinio, empirinio pažinimo būdą geriausiai perteikė Vilniaus universitetas ir reformuota mokyklų sistema (ir Edukacinė komisija jos priešakyje), pakeitusi didikų, bajorų auklėjimo ir ugdymo tendencijas ir dvasininkų rengimą; stiprėja visuomeniniai motyvai, kultūrinė veikla, „norima imponuoti naujomis idėjomis“⁴³.

Gyčio Vaitkūno 1987 m. išleistoje monografijoje *Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys* analizuojama XVIII a. estetinė kultūra „siekiant išryškinti jos, kaip vientisos sistemos, struktūrinius pagrindus“⁴⁴. Kaip teigia

³⁸ Bronislovas Genzelis, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis, 1972.

³⁹ Meilė Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985.

⁴⁰ Gytis Vaitkūnas, *Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys*. Vilnius: Mintis, 1987.

⁴¹ Genzelis, 1972, p. 5–14.

⁴² Lukšienė, 1985, p. 249.

⁴³ Ten pat, p. 24.

⁴⁴ Vaitkūnas, 1987, p. 6.

autorius, filosofinio natūralizmo ir Apšvietos racionalizmo principai tapo metodologiniu filosofinės estetikos pagrindu ir lėmė, jog susidarė nuosekli struktūra, į vientisą sistemą jungianti meną, estetiką ir filosofiją⁴⁵. Monografijoje nenagrinėjama Lietuvos ar ATR situacija. Sakoma, kad tai – metmenys, visų pirma perteikiantys Apšvietos filosofų ir teoretikų mintis bei įtaką estetikos ir kultūros suvokimui, mokymui ir formavimui(si).

Lietuvos estetikos raida ir analizė pristatoma 2011 m. išleistoje Vaitkūno knygoje *Lietuvos estetikos istorija. Apšvietos epocha*. Autorius Apšvietos epochos kaip estetinės minties sklaidos etapo rėmais pasirinko Juozapo Bareikos traktato *Iškalbos mokslai 1736 m.* pasirodymą ir Adomo Mickevičiaus straipsnio *Apie romantinę poeziją* publikavimą 1822 metais⁴⁶. Racionalistinė Apšvietos filosofija estetikoje pasirodė kaip baroko ir barokinės kalbos išraiška, o priimtinausia meno pakraipa tapo klasicizmas. Kaip teigia Vaitkūnas, barokas įkūnijo sarmatiškojo anarchizmo, o klasicizmas – opozicinę Apšvietos idėjinę programą, organiškai susietą su tvirtos valstybės idėja, Lietuvoje įgijusia pilietinio patriotizmo principais grindžiamos idėjinės programos formą⁴⁷. Monografijoje estetikos raida Lietuvoje analizuojama europiniame kontekste, pristatant svarbiausių epochos švietėjų idėjas ir jų atgarsį Lietuvoje bei tokių Lietuvos estetikų kaip Juozapas Bareika, Leonas Borovskis, Euzebijus Slovackis, Pranciškus Smuglevičius, Laurynas Stuoka-Gucevičius estetines pažiūras, skirtumas nuo pristatomos europinės tradicijos.

Vilniaus universiteto istoriko Eligijaus Railos tyrimai ir darbai, skirti XVIII a. pabaigos Lietuvos ir Lenkijos istorijai, nagrinėja Apšvietos Lietuvą bei svarbiausius laikmečio politinius įvykius. Railos darbuose *Apie 1791 Gegužės 3-iosios konstituciją*⁴⁸ ir Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio (1729–1794) istorinėje biografijoje *Ignotus Ignotas*⁴⁹ pristatoma ATR politinė ir socialinė situacija, struktūra bei kaita, sąlygota Apšvietos idėjų.

Nedidelėje knygelėje *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją* ne tik pristatomas dokumento atsiradimo kontekstas, tačiau ir bandoma keisti daug kur lietuviškoje istoriografijoje randamus dviprasmiškus ar neigiamus jo vertinimus. Knygoje Raila pabrėžia, kad XVIII a. viduryje „užsimezgusi valdovo ir viduriniojo bajorijos sluoksnio politinė bei socialinė sąveika,

⁴⁵ Ten pat, p. 171.

⁴⁶ Gytis Vaitkūnas, *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 25.

⁴⁷ Ten pat, p. 26.

⁴⁸ Eligijus Raila, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius: Aidai, 2007.

⁴⁹ Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

pasireiškusi naujo visuomenės modelio paieškomis, kūrė kokybiškai naują valstybės ir valdymo sistemą“, kurios kulminacija laikytina Gegužės 3-iosios konstitucija⁵⁰. Knygoje trumpai pristatoma socialinė ir politinė ATR santvarka iki Stanislovo Augusto, įvardijama „bajorišku kolosu“ (hierarchiškai organizuota, agrarinė, bajorų visuomenė), Stanislovo Augusto išrinkimas ATR valdovu, bandymai tą situaciją keisti ir priešinimasis naujovėms. Trumpai pristačius idėjinę atmosferą, daugiausia dėmesio skiriama Ketverių metų seimo reformoms ir pačios konstitucijos priėmimo aplinkybėms, pateikiamas detalus istorinis pasakojimas. Konstitucija, arba „Valdymo įstatymas“, aptariama nusakant 11-oje jos straipsnių pateiktus nuostatus, kurie, anot Railos, atitiko naujųjų laikų dvasią ir naujos visuomenės kūrimo principus⁵¹. Knygoje nusakomas ir trumpas Konstitucijos galiojimas bei Targovicos konfederacijos ir vėlesnio ATR panaikinimo bei Tado Kosciuškos sukilimo aplinkybės. Pabaigoje analizuojamas Konstitucijos vaidmuo lietuviškoje istoriografijoje, jos reikšmės permaštymas naujausiuose istorikų tyrimuose.

Knygoje *Ignotus Ignotas*, kaip teigia pats Raila, pateikiama Lietuvos didiko ir Vilniaus vyskupo bei Apšvietos idėjų perteikėjo biografijos rekonstrukcija⁵². Ir nors svarbiausia monografijoje – Ignoto Jokūbo Masalskio biografija ir gyvenimo faktai, o socialiniai bei politiniai reiškiniai pristatomi daugiausia tiek, kiek susiję su pačiu Masalskiu, knyga puikiai perteikia bendresnį ATR XVIII a. antros pusės paveikslą, pristato vyravusias idėjas ir netgi jų prieštarigus vertinimus dabartyje (pvz., kalbant apie Čartoriškių ir Masalskių politinę sąjungą⁵³).

Kadangi lietuviškoje istoriografijoje XVIII a. tyrinėjamas nedaug, knyga yra platus ir nuoseklus (tiek pirminių šaltinių, tiek išanalizuotos literatūros aspektais) Apšvietos laikmečio tyrimas. Ji struktūruota pagal tris Masalskio veiklos sferas: „I. J. Masalskio politinė veikla: tarp tradicijos ir reformų“, „I. J. Masalskio kultūrinė veikla: edukacinės apšvietos likimas“ ir „I. J. Masalskio ūkinė veikla: fiziokratizmo konfigūracija Lietuvoje“. Pirmoje akcentuojami Masalskio išsilavinimas, pasaulėžiūra ir jos formavimasis, karjera bei jos tragiška pabaiga kartuvėse. Kalbant apie kultūrinės veiklos sferą rodomas vyskupo dalyvavimas Edukacinės komisijos veikloje ir šviečiamoji veikla, bažnyčios per(si)tvarkymo siekais grįsta Masalskio nuostata, kad „modernioji katalikybė savo siekius gali

⁵⁰ Raila, 2007, p. 7.

⁵¹ Ten pat, p. 60.

⁵² Raila, 2010, p. 12.

⁵³ Ten pat, p. 26–27.

įgyvendinti realizuodama Apšvietos ideologijos iškeltus pasaulietinės reikšmės tikslus⁵⁴. Masalskio ūkinės veiklos rekonstrukcijoje perteikiamos jo fiziokratinės nuostatos ir pažangaus bei pelningo ūkininkavimo bandymai, ekonominiai interesai.

Dar vienu Railos įnašu į Apšvietos tyrimų laiką galima laikyti ir nedidelę mokomąją priemonę humanitarinių specialybių studentams *Europos kultūros epochos ir Lietuva: Renesansas, Barokas, Apšvieta*⁵⁵. Šiame leidinyje pristatoma Apšvietos termino reikšmė, Europos istorinis kontekstas ir Lietuvos, Lietuvos ir Lenkijos situacija bei laikmečio išskirtinumas. Koncentruotai pristatant Apšvietos epochą pabrėžiamas katalikų ordinų ir kongregacijų, turėjusių švietimo monopolį, vaidmuo, Edukacinės komisijos sukūrimas ir Gegužės 3-iosios konstitucija. Tai glaustas esminių ATR valstybės pertvarkų, akcentuojant švietimo sistemą, pristatymas, kurio pagrindinis tikslas – parodyti, kad tuometės idėjos, vyravusios Europoje, atėjo ir iki ATR bei paskatino itin svarbias politines ir socialines permainas.

Kita istorinė biografija, pristatanti spalvingą Apšvietos epochos asmenybę – paskutinį LDK didįjį etmoną Simoną Kosakovskį, – yra Vydo Dolinsko publikuotas tyrimas *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*⁵⁶. Istorinėje biografijoje pabrėžiama, kad daugeliu atžvilgiu Kosakovskis „buvo tapęs moderniu Švietimo epochos žmogumi, atmetusiu prietarus, nepaisiusiu luominės visuomenės sanklodos stereotipų, racionaliu mąstymo paremdavusiu savo veiksmus“⁵⁷. Kosakovskio politinės nuostatos priklausė konservatyviajai politinės tautos daliai, jis gynė tradicinę valstybės sanklodą, bajorišką demokratijos sistemą, tačiau Dolinskas mini, jog kai kuriais atvejais Kosakovskis rėmė valstybės reformos švietėjiškas idėjas, diegė ūkininkavimo naujoves, kūrė modernios kariuomenės planus, rėmė valstybės valdymo racionalizavimo reformas, ir vertina jį „tiek kaip Švietimo epochos progresyvų dvarininką, tiek kaip konservatyvų valstybininką“⁵⁸. Istorinė biografija – puiki Apšvietos laikmečio ATR veikėjo, kur švietimo idėjos pateikiamos ne kaip laikmečio, o kaip istorinės asmenybės kontekstas, iliustracija.

⁵⁴ Ten pat, p. 99.

⁵⁵ Eligijus Raila, *Europos kultūros epochos ir Lietuva: Renesansas, Barokas, Apšvieta: mokymo priemonė*, Vilnius: Aidai, 2001.

⁵⁶ Vydas Dolinskas, *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vaga, 2003.

⁵⁷ Dolinskas, 2003, p. 761.

⁵⁸ Ten pat, p. 763.

Istorikės Ramunės Šmigelskytės-Stukienės publikuotame tyrime *Lietuvos didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*⁵⁹ analizuojamos LDK konfederacijos, bajorų ir didikų sąjungos, nukreiptos prieš Ketverių metų seimo reformas ir vėliau susijungusios su Targovicos konfederacija, susidarymo sąlygos ir veikla, nagrinėjama politinė konfederacijos reikšmė. Tai neigiamos reakcijos į Apšvietos laikmečio reformas tyrimas, kur Apšvietos idėjas nustumia bajorų siekis sugrąžinti senąją tvarką, atmesti epochos atneštas naujoves bei užtikrinti Lietuvos teises jungtinėje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje. Tai detalus, gausiai pirminiais šaltiniais paremtas konfederacijos organizavimo(si) ir vidinės struktūros tyrimas, turintis neabejotinos vertės Lietuvos istoriografijai, įrodantis, kad LDK konfederacija buvo savarankiška, išlaikė atskirumą nuo Targovicos konfederacijos bei kėlė savus tikslus⁶⁰. Monografijoje pateikiama Apšvietos epochos švietimo idėjomis subrendusių, lietuviškosios „apšvietos vaikų“ – tiek reformatorių (patriotų), tiek konservatyviųjų bajorų (respublikonų) – ginčo, skatinamo skirtingų politinės ATR ateities vizijų, kurio baigtis baigėsi valstybingumo praradimu, analizė.

Atskirai paminėtinas ir rengiant šią disertaciją Lietuvos istorijos instituto pradėtas leisti tęstinis mokslinis leidinys *Aštuonioliktojo amžiaus studijos*⁶¹, išimtinai skirtas tarpdisciplininiam XVIII a. LDK istorijos ir kultūros tyrimams (leidžiamas nuo 2014 m.). Rengiant disertaciją išleisti keturi leidinio numeriai (sudarytoja ir redakcinės kolegijos pirmininkė – Ramunė Šmigelskytė-Stukienė).

1.3 Senosios lietuvių literatūros tyrinėjimai ir Apšvieta

Prie epochos tyrinėjimų prisideda ir laikmečio literatūros analizė žvelgiant iš idėjinių Apšvietos pozicijų. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleista Kristinos Mačiulytės monografija *Kad Tėvynė gyvuotų... XVIII amžiaus*

⁵⁹ Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.

⁶⁰ Ten pat, p. 261–264.

⁶¹ Recenzuojamo tęstinio mokslo leidinio *Aštuonioliktojo amžiaus studijos*, leidžiamo nuo 2014 m. tomai prieinami internetinėje svetainėje: <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/apie-leidini/>.

*antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*⁶² – vienas iš nedaugelio Apšvietos laikmečio visuomenės ir mąstymo tyrimų. Kaip teigia pati autorė, monografijoje pamokslai „analizuojami kaip literatūros žanras, išreiškęs savo epochos idėjas bei vertybines nuostatas“⁶³, tačiau tyrimas ne mažiau svarbus ir dėl to, kad pamokslai analizuojami Apšvietos kontekste, kreipiamas dėmesys į epochos idėjinių nuostatų įtaką žanrui, vertinamos pamokslų sakymo aplinkybės ir adresatai.

Monografijoje akcentuojamas dvasininkų įnašas formuojant viešąją nuomonę ir skleidžiant šviečiamąsias idėjas, kuriose atsispindėjo to meto politinės ir socialinės aktualijos⁶⁴. Monografijoje analizuojami žymiausių LDK pamokslininkų (tokių kaip Mykolas Pranciškus Karpavičius, Jonas Nepomukas Kasakauskas, Vilhelmas Kalinskis) pamokslai, kuriuose buvo reiškiamas santykis su valstybe, pagrįstas teisių užtikrinimu ir pareigų vykdymu, pabrėžiant patriotines nuostatas, piliečių laisvės idėją, emocinį ryšį tarp tėvynės ir piliečių⁶⁵. Autorė pabrėžė, kad analizuojant tekstus svarbus buvo pačių pamokslų autorių epochos suvokimas, kuris reiškėsi per įsitikinimą, jog gyvenama „apšviestajame amžiuje“⁶⁶. Ir nors pamokslai visų pirma tarnauja skleidžiant religines idėjas, monografija vertinga dėl pirminių šaltinių analizės ir jų sąsajos su to meto socialiniu ir politiniu kontekstu, atskleidžiančiu valstybės kaitą bei naują mąstymą, kuriame atrandamos Apšvietos idėjos.

Sigito Narbuto sudaryta Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto publikuota *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795* – raštijos senojoje Lietuvoje genezės, sklaidos bei raidos etapų aptarimas, kur pristatoma ir Apšvietos laikmečio literatūra. Knyga struktūruota pagal laikmečius nuo Viduramžių iki Apšvietos, trumpai apžvelgiant visą konkretaus aptariamo laikotarpio literatūrą ir pristatant patį laikmetį bei pereinant prie svarbiausių tos raštijos kūrėjų ar paminklų. Apšvietos literatūros apžvalgoje pabrėžiamas literatūros sferų išsiplėtimas į periodinę spaudą, publicistiką, eseistiką, universitetinės erdvės kaip palankios terpės tokiai literatūrai plėtotis sustiprėjimas. Minima, kad laikmečio raštijoje ataidėjo politiniai laikmečio įvykiai (Ketverių metų seimas, Gegužės 3-iosios konstitucija, Kosciuškos

⁶² Kristina Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

⁶³ Mačiulytė, 2005, p. 44. Taip pat žr. Kristina Mačiulytė, „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *Literatūra*, t. 48(7), 2006, p. 102–118.

⁶⁴ Mačiulytė, 2005, p. 157.

⁶⁵ Ten pat, p. 159.

⁶⁶ Ten pat, p. 22.

sukilimas, ATR padalijimai)⁶⁷. Knygoje pristatomi Pranciškus Paprockis, pirmųjų LDK laikraščių redaktorius, rašytojas, leidęs *Lietuvos kurjerį* (1760–1763), pristačiusį žinias iš viešojo gyvenimo, politikos, ūkio sričių ir švietimo epochos dvasią perteikiančią mokslo populiarinamąjį leidinį *Literatūros žinios* (1760–1764); Adomas Stanislovas Naruševičius, parašęs *Lenkų tautos istoriją*, laikydamasis Apšvietos nuostatos į istoriją žvelgti kaip mokslą apie žmogų ir jo elgseną amžių tėkmėje⁶⁸; Julianas Ursunas Nemcevičius, kūriniuose išsakydavęs švietėjiškas, patriotizmą žadinusias idėjas; Felicijonas Vikovskis, poetas; Vilhelmas Kalinskis ir jo fiziokratizmo temas aptariantys pamokslai; Mykolas Pranciškus Karpavičius, žymiausias LDK pamokslininkas; Vilniaus Gaonas (Elijahu ben Šloml Zalmanas). *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795* skirta pirmiesiems skirtingų laikmečių literatūros tekstams ir žinomiausiems autoriams pristatyti, taigi šis leidinys – pradžia ieškant pagrindinės informacijos apie Apšvietos tekstus ir autorius bei jų socialines ir politines nuostatas.

1.4 Filosofijos istorijos tyrimų programos

Neabejotinai svarus yra Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų indėlis į Apšvietos epochos filosofinių ir idėjinių nuostatų analizę. Romano Plečkaičio *Lietuvos filosofijos istorijos*⁶⁹ I tomas, skirtas Viduramžių, Renesanso ir Naujųjų amžių filosofijai, ir serijos *Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai*⁷⁰ knygos kartu kuria vientisą Lietuvos filosofijos istorijos lauką.

Esminis šio lauko akcentas – nenutrūkstamos ir gyvuojančios Lietuvos filosofijos tradicijos rekonstravimas ir jos raidos tyrimai nuo senųjų laikų iki šių dienų. Plečkaičio *Lietuvos filosofijos istorijoje* Apšvietos filosofinės idėjos nagrinėjamos pristatant Naujųjų amžių filosofiją. Pati Apšvietos filosofinė tradicija siejama su scholastikos žlugimu ir švietimo pertvarka, kuri lėmė Vakarų Europos idėjų recepciją Lietuvoje. Apibendrinamas Apšvietos filosofiją Lietuvoje, Plečkaitis knygoje teigia:

⁶⁷ Sigitas Narbutas (sud.), *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 288–289.

⁶⁸ Ten pat, p. 311.

⁶⁹ Romanas Plečkaitis, *Lietuvos filosofijos istorija*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.

⁷⁰ Tęstinis Lietuvos kultūros tyrimų instituto nuo 1990 m. leidžiamas mokslo leidinys.

*mūsų inteligentija formavo naujovišką visuomenės sampratą – suverenių ir racionaliai veikiančių asmenų, susietų būtinais ūkinio, politinio ir socialinio bei moralinio gyvenimo ryšiais visuomenės sutarties pagrindu.*⁷¹

Analizuojant epochos filosofinę mintį, knygoje pristatomos filosofijos objekto ir metodo problemos, atskirai susitelkiama į logikos, metafizikos, gamtos mokslų filosofinių problemų ir etikos sritis. Ir nors pastebima, kad Vilniaus universiteto (kaip pagrindinio filosofinių idėjų centro LDK) profesoriai liko Europos mokslininkų žinių perteikėjai, o tarptautinėje mokslinėje veikloje buvo nuošalyje, jų veikalai paplito ATR ir supasaulietinus švietimą formavo naujo – išsilavinusio, pasirengusio tarnauti valstybei bei visuomenei – piliečio idealą⁷².

Serijos *Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai* V knyga, Stepono Tunaičio parengta *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*⁷³, bei VI knyga, Daliaus Viliūno sudaryta *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse. Filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje–pirmoje XIX a. pusėje*⁷⁴, pasižymi ne tik filosofinės minties analize, kuri papildo, pagilina ir savotiškai tęsia Plečkaičio *Lietuvos filosofijos istoriją*⁷⁵, tačiau ir pirmą kartą pateikia dalies pirminių šaltinių vertimus į lietuvių kalbą. Tunaitis nagrinėja į Apšvietos filosofiją įsiliejusias socialinę ir politinę filosofiją, kuri, anot autoriaus, Lietuvoje iš pradžių buvo „pačių nuosaikiausių Vakarų Europos Apšvietos linkmių, pirmiausia Ch. Wolff'o praktinės filosofijos receptija“⁷⁶.

Po Pirmojo ATR padalijimo, Edukacinės komisijos sukūrimo bei švietimo reformos Apšvietos socialinė ir politinė filosofija ėmė skleistis ir ypač sustiprėjo pertvarkius Vilniaus akademiją į LDK vyriausiąją mokyklą ir įvedus prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės kursą. Tunaitis pabrėžia, kad būtent tuo metu reiškėsi dvi socialinės ir politinės filosofijos linkmės, veikiamos prancūzų Apšvietos tradicijų: plačiai įsitvirtinęs, teoriniais aspektais brandžiai išsiskleidęs fiziokratizmas ir

⁷¹ Plečkaitis, 2004, p. 680.

⁷² Ten pat, p. 679.

⁷³ Steponas Tunaitis, *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.

⁷⁴ Dalius Viliūnas (sud.), *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008.

⁷⁵ Plečkaitis, 2004.

⁷⁶ Tunaitis, 2004, p. 12.

nespėjęs kryptingiau išsiplėtoti rusoizmas⁷⁷. Knygoje analizuojamos Kazimiero Narbuto, Jeronimo Stroinovskio, Jokūbo Chreptavičiaus, Mauricijaus Pranciškaus Karpio, Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus socialinės ir politinės idėjos, pateikiami žymiausių Stroinovskio ir Chreptavičiaus tekstų vertimai.

Apšvietos Lietuva ir galimi Immanuelio Kanto filosofijos atradimai lietuviškojoje filosofijos tradicijoje aptariami ir Tunaičio straipsnyje „Sueitis su kritine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“⁷⁸. Deja, kaip straipsnyje teigia Tunaitis, to meto Lietuva su Kanto ikikritiniais veikalais nesusidūrė, tačiau pažino teologinio volfizmo idėjas, pristatytas vokiečių filosofo Israelio Gottliebo Canzo.

Rengiant šią disertaciją, pasirodė dar trys serijos *Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai* knygos, skirtos Apšvietai. Viena jų – disertacijos įvade paminėtas Jeronimo Stroinovskio vadovėlio *Prigimtinės teisės mokslas* vertimas⁷⁹. Šis veikalas tapo vienu pagrindinių politinės minties šaltinių disertacijoje.

Kitos dvi serijos knygos susijusios su Jean-Jacques'o Rousseau mąstymo įtaka LDK politinėms diskusijoms. Pirmoji – Daliaus Viliūno ir Vygando Aleksandravičiaus parengta monografija *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*⁸⁰; joje publikuojamas ir Rousseau teksto „Pastabos Lenkijos valdymui ir numatomai jo reformai“ vertimas į lietuvių kalbą. Antroji – *Mauricijus Pranciškus Karpis. Žemaitijos kunigaikštystės pasiuntinio rinktiniai raštai*⁸¹, kurią sudarė, tyrimus parengė ir Karpio tekstus išvertė Dalius Viliūnas; ji perteikia Karpio asmenybę ir rašytinį palikimą, reprezentuojančius XVIII a. antros pusės LDK⁸².

Filosofijos istorijos tyrimų lauke išsiskiria Viliūno dėmesys Apšvietai. Jo sudarytoje knygoje *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse* tiriamos Apšvietos ir Romantizmo filosofijos sritys, recepcijos, siekiama parodyti krašto teoretikų savitumą⁸³. Analizuojamos laikmečio epistemologinės, logikos, filosofijos, istorijos, estetikos Vakarų Europos teorijų mokymo

⁷⁷ Ten pat, p. 13.

⁷⁸ Steponas Tunaitis, „Sueitis su ikikritine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“, *Logos*, nr. 60, 2009, p. 36–48.

⁷⁹ Stroinovskis, 2011.

⁸⁰ Dalius Viliūnas, Vygandas Aleksandravičius, *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos didžioji kunigaikštystė*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.

⁸¹ Dalius Viliūnas, *Mauricijus Pranciškus Karpis. Žemaitijos kunigaikštystės pasiuntinio rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017.

⁸² Garbė rašyti recenziją šiai knygai teko ir šios disertacijos autoriui: Vilius Mačkinis, „Gyvasis Apšvietos paminklas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 8, 2018.

⁸³ Viliūnas, 2008.

įtaka. Knygoje pirmą kartą publikuojami filosofiniai rankraštiniai Angelo Daugirdo, Vilniaus universiteto filosofijos profesoriaus (1776–1835), tekstai. Tai Apšvietos ir Romantizmo epochų sandūroje vyravusių filosofinių nuostatų pristatymas, kuriame greta jau Plečkaičio ir Tunaičio nagrinėtų idėjų apžvelgiama kantizmo sklaidos analizė, škotų filosofija ir epistemologinė Vilniaus mokykla su Janu Sniadeckiu ir Angelu Daugirdu priešakyje. Straipsnyje „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“⁸⁴ Viliūnas pristato periodo filosofinio mąstymo kontūrus kaip vietinės kultūros reiškinių. Paminėtina ir Apšvietos pedagoginių nuostatų plitimo platesniuose Lietuvos visuomenės sluoksniuose analizė⁸⁵.

Nors tyrimų, tiesiogiai nagrinėjančių Apšvietos politinę mintį ir įliejančių ją į lietuviškos politinės minties tradicijos kūrimą, trūksta, pačios Apšvietos idėjas analizuojančių darbų galime rasti minėtuose istorijos, literatūros, filosofijos sričių tyrimuose. Žinoma, pirmiausia išsiskiria istorikų darbai, kuriuose akcentuojamos Apšvietos idėjų paskatintos krašto reformos, edukacinė reforma ir naujos politinės idėjos, labiausiai pasireiškusios Ketverių metų seimo metu ir Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimu.

Be bendrų Lietuvos istorijos tyrimų, epochos specifika pristatoma istorikų Eligijaus Railos, Vydo Dolinsko, Ramunės Šmigelskytės-Stukienės darbuose. Istorikų tyrimus papildoma ir senosios literatūros tyrinėtojų, pristatančių senuosius tekstus Apšvietos idėjų kontekste, publikacijos: Sigitos Narbutos, Kristinos Mačiulytės ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tyrėjų nuopelnas. Apšvietos epochos filosofinės minties tyrimai, po truputį sugulantys į nuoseklią Lietuvos filosofinės minties istorijos programą, pirmiausia randami filosofijos istoriją pristatančiuose ir analizuojančiuose darbuose. Čia paminėti Romano Plečkaičio, Stepono Tunaičio, Daliaus Viliūno tyrinėjimai. Pažymėtini ir Gyčio Vaitekūno Apšvietos estetiką analizuojantys darbai.

1.5 Vilniaus universitetas ir Apšvietos

Susiformavusi Vilniaus universiteto istorijos tyrimų tradicija pasižymi leidinių gausa ir nuolatiniu universiteto istorijos pildymu. Apšvietos epocha

⁸⁴ Dalius Viliūnas, „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“, *Kultūrologija*, t. 10, 2003, p. 188–217.

⁸⁵ Dalius Viliūnas, „Užmirštieji Apšvietos epochos pedagogikos ir mokyklų siluetai. Bajoro ugdymas XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje Marijampolės marijonų mokykloje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 30. Vilnius, 2007.

universiteto istorijoje įvardijama kaip universiteto brandos amžius⁸⁶ ir pakilimo laikotarpis ir pristatoma visose (daugiausia Vilniaus universiteto) istorikų publikacijose. Sovietmečiu rašytoje *Vilniaus universiteto istorijoje 1579–1803* (1976) pabrėžiami universiteto reformų mėginimai ir mokslo supasaulietinimo pradžia XVIII a. viduryje, universiteto pertvarkymas į Lietuvos vyriausiąją mokyklą 1773 m. įkūrus Edukacinę komisiją⁸⁷. Tyrime analizuojami ir universitete dėstomi dalykai, jų kaita veikiant švietimo idėjoms, lankantis profesoriams iš Vakarų Europos.

Nors šiuose tyrinėjimuose Universiteto kaita neanalizuojama kaip tiesioginis Apšvietos produktas, jie padėjo pamatus ne tik vėlesniems universiteto istorijos, tačiau ir Lietuvos istorijos, filosofijos istorijos ir kitiems tyrimams. Atmetus privalomojo sovietinio mąstymo atributus, pagrindinių įvardytų universiteto švietėjiškos veiklos aspektų, Apšvietos asmenybių galima rasti ir daugumoje vėlesnių tyrimų.

1994 m. išleista *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994* taip pat pabrėžia universiteto reformas, tačiau nebando tų reformų įprasminti Apšvietos epochos idėjų kontekste, todėl publikacija daugiausia vertinga dėl to, kad parašyta jau laisvoje Lietuvoje, be marksistinių pasvarstymų, priešingai nei rašytoji 1976 metais. Pastebėtina, kad nė vienoje iš istorijų nėra minimi politiniai Ketverių metų seimo pertvarkymai ar Gegužės 3-iosios konstitucija.

Vėlesnės universiteto istorijos publikacijos šį jo gyvavimo laikmetį perteikia jau Apšvietos epochos kontekste, mini ir konstituciją, tačiau tai daugiausia trumpos universiteto istorijos apžvalgos reprezentaciniais tikslais (pvz., *Vilniaus universitetas 1579–1999* ar *Universitas Vilnensis 2004*). Įspūdį palieka 2009 m. išleista kolektyvinė monografija *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, universiteto 430 m. ir Lietuvos Tūkstantmečio sukaktį minintis daugiau nei tūkstančio puslapių apimties leidinys. Monografijoje nagrinėjami Apšvietos epochos paveiktas universiteto modernėjimas ir naujos kryptys, pirmiausia pasireiškusios dėstomų dalykų pertvarka ir naujų modernių institucijų kūrimu (observatorijos, medicinos fakulteto, Kilmingųjų kolegijos). Analizuojami esminiai pokyčiai, atsiradę įkūrus Edukacinę komisiją, kuri perėmė universiteto valdymą bei iškėlė „naują valstybės piliečio ugdymo ir lavinimo programą“. Teigiama, kad pagal šios programos dvasią išauginta naujoji

⁸⁶ Alfredas Bumblauskas et al., *Vilniaus universitetas, 1579–1999*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

⁸⁷ Jonas Kubilius et al., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius: Mokslas, 1976.

karta 1791 m. priėmė Lietuvos ir Lenkijos konstituciją⁸⁸, apibendrinama, kad „Apšvietos epochos iškelti šūkiei tapo Vilniaus universiteto intelektualinių pastangų ir praktinių veikslių šerdimi“, cituojamas rektorius Martynas Počobutas, parėmęs Gegužės 3-iosios konstitucijos idėjas ir džiugiai patvirtinęs, jog žinia apie naująją konstituciją „ne tik nuliūdušį paguosti, bet ir mirštantį atgaivinti gali“⁸⁹.

Apšvietos tyrimų pasiekimu per pastaruosius metus reikėtų laikyti ne publikacijų ir ištyties gausą, tačiau kintantį požiūrį į XVIII a. antros pusės ATR, Ketverių metų seimo darbą ir Gegužės 3-iosios konstituciją. Šių reiškinų vertinimas kaip integralios Lietuvos istorijos ir lietuviškosios Apšvietos dalių atveria duris tolesniems šio daugiasluoksnio laikmečio tyrimams įvairiose mokslo srityse. Savotiška tyrimų tradicija galima laikyti ir Vilniaus universiteto istorijos tyrimus, kurie akcentuoja universiteto pertvarką XVIII a. antroje pusėje. Vilniaus universiteto kaip švietimo idėjų centro vaidmuo tapo ir disertacijos tyrimo dalimi, politinės minties analizėje pasitelkiant Universiteto archyvą.

Šis disertacijos tyrimas – politikos mokslų atstovo žvilgsnis į laikmečio problematiką. Disertacijoje laikomasi šių dienų tyrėjų nuostatos, kad XVIII a. antros pusės LDK yra nepakankamai įvertinta ir ištyta, o joje vykę sociopolitiniai pokyčiai verti detalesnės analizės, kuri ne tik reikalinga norint perprasti Lietuvos istoriją, bet ir vertinga svarstant apie Lietuvos valstybingumo tradiciją ir politinę mintį. Pristatytus Lietuvos tyrėjų darbus disertacija papildo politinės minties tyrimu, kuriame pirminė svarba suteikiama politinių idėjų turiniui. Tai politikos mokslininko darbas, kurį grindžia egzistuojantys tyrimai, perteikiantys kontekstą, kuriame politinė mintis reiškėsi.

Politikos tyrėjo uždavinys – atitinkamai perskaityti politines idėjas ir suvokti jų turinio reikšmę praeityje, skatinti diskusiją apie galimas šių reiškinų interpretacijas dabartyje. Šiam uždaviniui atlikti reikia atitinkamos metodologijos, kuri leistų fiksuoti idėjų reikšmes praeityje. Metodologiniai istorinio diskurso analizės klausimai aptariami kitoje disertacijos dalyje (2 skyrius), o pristatyta literatūros apžvalga papildo Apšvietos kontekstų tyrimus, reikalingus rekonstruojant šį diskursą (3 skyrius).

⁸⁸ Alfredas Bumblauskas et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 397.

⁸⁹ Ten pat, p. 440–441.

2. TEORINĖS PRIELAUDOS IR METODOLOGIJA

Politinės minties ir politinių idėjų tyrimai neišvengiamai yra tarpdisciplininiai: tai ir politinės teorijos, ir (politinės) filosofijos, ir intelektualinės istorijos, ir istorikų tyrimų laukas. Iš tiesų bet koks bandymas rekonstruoti mąstymo (ne tik politinio) tradiciją remiasi tuo, kaip perteikiamas istorinis kontekstas, kaip suprantamos ir analizuojamos jo generuojamos (ar generuotos) reikšmės, savaime nesiūlančios nei konkretaus analizės būdo, nei (istorinių) duomenų atrankos įrankio ir taip išryškinančios tyrėjo vaidmenį, siūlomus supratimus bei aiškinimus. Tokie bandymai dažniausiai prasideda nuo sąvokų ir idėjų reikšmių – tiek istorinių, tiek dabartinių – aiškinimo, atsispiriant nuo mokslinių autoritetų ar egzistuojančių bei egzistavusių paradigmu. Reikšmių akcentavimas liudija kalbos svarbą, tad socialinių mokslų tyrėjas tampa „mažuoju“ semiotiku. Šių dienų politinės minties tyrimai gali lengviau sutarti dėl bendrų reikšmių⁹⁰ – tačiau politinės minties istorinė rekonstrukcija reikalauja atsargumo ir metodologinio apsibrėžtumo vien tam, kad tokia rekonstrukcija būtų patikima. Idėjų istorijos / konceptualinės istorijos siūlomas metodologinis ir teorinis kelias yra tokio patikimumo paieškos, kai patikrinti istorinių tekstų perteikiamų idėjų reikšmę nebėra įmanoma.

Šioje disertacijoje pasirinktą metodologiją – idėjų istoriją – paprasčiausia pagrįsti užduotimi istoriniuose tekstuose atrasti politines idėjas ir mintis, kurios egzistavo tam tikru laikotarpiu. Bendriausia prasme idėjų istorijos metodologiją galima apibūdinti Marko Beviro žodžiais: „Idėjų istorija jungia istoriją su filosofijos aspektais, kur filosofija suvokiama kaip mūsų konceptų gramatikos studijos.“⁹¹ Būtent tokių konceptų ir jų reikšmių ieškoma disertacijos tyrime.

Konceptų ir jų reikšmių studijos gali būti skirstomos į kelias mokyklas. Nors šių mokyklų bendrieji principai iš esmės nesiskiria, galima išskirti kai kuriuos metodologinius akcentus (arba kai kurios „mokyklos“ derina visas idėjų istorijos prieigas), todėl idėjų istorijos metodologiją sunku apžvelgti nepristatant skirtingų autorių, jų metodologinių prieigų ar mokyklų, egzistuojančių šiame tyrimų lauke.

⁹⁰ Priklausydami tai pačiai paradigmai (Thomas Kuhn), galime sutarti bent dėl pagrindinių sąvokų vartojimo, o iš dalies – ir dėl jų reikšmių (galbūt net ir dėl interpretacijų).

⁹¹ Mark Bevir, „Mind and Method in the History of Ideas“, *History and Theory*, vol. 36, no. 2, 1997, p. 167.

Šias skirtingas prieigas geriausia būtų įvardyti „tyrimų programomis“⁹²; dažniausiai jos siejamos su skirtingais autoriais ir (arba) akademinėmis aplinkomis, kuriose prasidėjo ir daugiausia reiškiasi. Pažymėtina, kad kalbėti apie bendrą ir nuoseklią idėjų istoriją yra gana sudėtinga dėl minėtojo tarpdiscipliniškumo ir dėl sunkiai pasiduodančio disciplinos „įrėminimo“⁹³. Disciplina keičiasi ir dėl kylančių naujų iššūkių, susijusių su technologijų tobulėjimu: skaitmeninė humanitarika (*digital humanities*), galinti apimti tyrėjo gebėjimams nepasiduodančius tekstų korpusus (*corpora*), kelia savus metodologinius ir tyrimo eigos iššūkius. Tačiau, nepaisant visų skirtumų, pati bendriausia užduotis išlieka teksto ir jo konteksto tyrimai, pabrėžiantys, kad kalba, arba *īstara* (pasitelkiant Dementavičiaus vartojamą sąvoką⁹⁴), yra mąstymo atspindys, taigi – ir analizės objektas. Ne veltui vienas paskutinių siūlymų yra idėjų istoriją pervadinti „istorine semantika“⁹⁵, taip dar labiau pabrėžiant būtent kalbos ir tekstų tyrimus.

2.1 Idėjų istorijos tyrimų programos

2.1.1 Kembridžo mokykla: Skinneris ir Pocockas

Pačios idėjų istorijos mokyklos atsiradimas siejamas su Johns Hopkins universiteto profesoriumi Arthuru O. Lovejoy’umi, kuris su kolegomis 1923 m. universitete įsteigė „Idėjų istorijos klubą“. Pats Lovejoy’us savęs netapatino su idėjų istorijos termino įvedimu ar jo taikymu – daugiau pabrėžė taikomo istoriografinio metodo specifiką, grįstą epistemologinėmis pažiūromis⁹⁶. Lovejoy’aus idėjų istorijos tyrimo programą geriausia vadinti tarpdisciplinine prieiga, siekiančia identifikuoti ir atsekti tam tikras „vienetines idėjas“ (*unit-ideas*) ir tai, kaip jos reiškiasi plačiame kultūrinių laukų spektre: nuo filosofinių sistemų iki literatūros, menų, mokslo ir socialinės minties⁹⁷. Paradigminiu Lovejoy’aus ir vienu pagrindinių idėjų

⁹² Kari Palonen, „Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. Theses on Quentin Skinner and Reinhart Koselleck“, *Finnish Yearbook of Political Thought*, 1999, p. 41.

⁹³ Pvz., Skinneris vadina save ne idėjų istoriku, o idėjų genealogu.

⁹⁴ Justinas Dementavičius, *Valstybės samprata Lietuvoje: modernios lietuviškos politinės minties ištakos ir raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012.

⁹⁵ Idėjų istorijos konferencija „17th International Conference on History of Concepts“, Bielefeldas, 2014.

⁹⁶ Richard Macksey, „The History of Ideas at 80“, *MLN (Comparative Literature Issue)*, vol. 117, no. 5, 2002, p. 1084.

⁹⁷ Ten pat.

istorijos prieigos veikalu laikoma jo studija *The Great Chain of Being: A Study of History of an Idea*. Šiame veikale išdėstytos pagrindinės lavdžojiško idėjų istorijos tyrimo nuostatos. Laikantis jų, idėjų istorija skiriasi nuo filosofijos istorijos tuo, kad yra specifiskesnė ir mažiau suvaržyta, o tiriama literatūra (nors ir nesiskiria nuo kitų minties istorijos šakų) nuolatos skaidoma, dalys nuolatos grupuojamos ir pergrupuojamos, išskiriant jų ryšius. Taip idėjų istoriją galima palyginti su analitine chemija⁹⁸. Kaip teigia Lovejoy'us, „idėjų istorija, tyrinédama filosofinių doktrinų istoriją, jas skaido į fiksuotas ir galutines individualias sistemas, o šias išskaido į komponentinius elementus, kurie gali būti laikomi vienetinémis idėjomis“⁹⁹. *Vienetinés idėjos* raiška tiriama plačioje sričių skalėje, analizuojant ne vieną, o kelias istorijas, kuriose idėja reiškesi – „nepriklausomai nuo to, ar tos istorijos – filosofijos, mokslo, meno, literatūros, religijos ar politikos“¹⁰⁰. Tokiu būdu Lovejoy'aus vienetinés idėjos juda ir atsikartoja istoriniame laike, o pati idėja įgyja skirtingas reikšmes¹⁰¹, tad idėjų istorikas ar istorikė turi išmanyti keletą tyrimo laukų – kontekstų, kuriuose idėja reiškiasi.

Lovejoy'aus išskirti tyrimų laukai kaip kontekstas, būtinas norint suvokti idėją, – svarbiausia vadinamosios Kembridžo mokyklos idėjų istorijos tyrimų programos dalis. Idėjos kontekste – esminė Kembridžo intelektualinės istorijos prieigos prielaida. Iškiliausiais šios mokyklos atstovais laikomi Quentinas Skinneris ir Johnas Greville'is Agardas Pocockas – jie teigia, kad, norint suvokti *ištaras*, reikia jas įdėti į atitinkamą lingvistinį kontekstą (jame nagrinėti)¹⁰². Jų esminė pozicija idėjų istorijos apibrėžimo atžvilgiu esmingai nesiskiria nuo Lovejoy'aus. Kaip teigia Pocockas, „politinės minties istorikas dažnai vykdo tiek griežtą istorinę rekonstrukciją, tiek savotišką filosofinę rekonstrukciją: bando suprasti praeities politinę mintį, išskeldamas ją į vis aukštesnius bendrumo ir abstrakcijos lygmenis“¹⁰³. Tad, anot Pococko, minties istoriją galima rašyti abstrakcijomis bet kuriame bendrumo lygmenyje tol, kol įmanoma verifikuoti, kad taikomos abstrakcijos buvo atitinkamame lauke, atitinkamu

⁹⁸ Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Cambridge: Harvard University Press, 1998, p. 3.

⁹⁹ Ten pat, p. 3.

¹⁰⁰ Ten pat, p. 15.

¹⁰¹ Macksey, 2002, p. 1090.

¹⁰² Mark Bevir „The Role of Contexts in Understanding and Explanation“, *Human Studies*, vol. 23, no. 4, 2000, p. 395.

¹⁰³ John Greville Agard Pocock, *Political Thought and History*, Cambridge: CUP, 2009, p. 6.

istoriniu laiku, vartojamos mąstytojų, kurie įtraukiami į pristatomą istoriją¹⁰⁴. Skinneris pabrėžė, kad idėjų istoriko pareiga – studijuoti ir interpretuoti klasikinius tekstus, nes klasikiniai tekstai moraliniame, politiniame, religiniame ir minties režimuose išlaiko „viršlaikę išmintį“ universalių idėjų formatu, ir būtent šių „viršlaikių elementų“ tyrimas yra esminis ir reikšmingiausias¹⁰⁵.

Skinnerio idėjų istorijos prieigą išskiria nuolat pabrėžiama refleksija ir kritiškumas šaltinių ir autorių atžvilgiu. Jis iškelia dilemą, kad tyrėjams „neįmanoma tirti to, ką pasakė rašytojai, neturint išankstinių nuostatų dėl to, ką jie turėtų pasakyti“, – ir tai yra vienas svariausių jo metodologinių įnašų. Skinneris teigia, kad „modeliai ir ikisąvokos / suvokiniai, kuriais remdamiesi neišvengiamai organizuojame ir pritaikome savo suvokinius ir mintis, patys ima veikti kaip veiksniai, lemiantys tai, ką galvojame ir suvokiame“¹⁰⁶. Suvokdamas šią dilemą, Skinneris siūlė laikytis griežtos drausmės ir kritiškumo šaltinių atžvilgiu, įspėjo apie pavojų klasikinių autorių darbus ir idėjas nuolatos lyginti su moralės ar politinės teorijos doktrinomis¹⁰⁷. Toks reikšmių priskyrimas autoriams, kurie nebūtinai siekė būtent taip jas perteikti, kuria mitologiją, esą klasikiniuose tekstuose neišvengiamai slypi doktrinos, kurias tyrėjui belieka atrasti. Taip Skinneris kritikavo ir Lovejoy'aus idėjų istorijos prieigą, pabrėžė, kad tyrėjai įspraudžia save į reikšmių ir tyrimų rėmus, ne tik ieškodami to, kas autoriaus nebuvo sumanyta (ar suprasta), bet ir kritikuodami jį už neišbaigtumą ar net nekompetenciją¹⁰⁸.

Antroji mitologija, kurią išskyrė Skinneris, susijusi su ryšio tarp klasikinių autorių minčių ir darbų paieškomis, bandymu išskirti logiškai nuoseklias žinutes, gerai pritaikomas ir suprantamas modernybėje. Tad autorių nenuoseklumas, mąstymo ir pažiūrų kaita, netgi tiesioginiai tikslai, prieštaraujantys nuoseklumo siekiui, ima „trukdyti“ kurti nuoseklią doktriną, kyla noras juos ignoruoti¹⁰⁹.

Žinoma, pirminė tokių mitologijų priežastis yra tyrėjo išankstinės nuostatos, susijusios su disciplinomis, kuriose veikia analizuojami autoriai, todėl netgi paprastas teksto ir jo vidinės logikos aprašymas gali tapti

¹⁰⁴ Ten pat, p. 7.

¹⁰⁵ Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, *History and Theory*, vol. 8, no. 8, 1969, p. 4–5.

¹⁰⁶ Quentin Skinner, *Visions of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 58.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 59.

¹⁰⁸ Ten pat, p. 61–67.

¹⁰⁹ Ten pat, p. 67–72.

„mitologija“¹¹⁰. Skinnerio paradigmu pirmumo argumentas tampa itin svarbiu veiksniu pabrėžiant tekstų svarbą. Teksto reikšmės nusakymas pagal šių dienų supratimą dažnai gali nepalikti vietos autoriaus intencijų ir reikšmių analizei. Pavadindamas tai proleptine mitologija (*prolepsis mitologija*), Skinneris pabrėžė tyrėjo užduotį teksto svarbą generuoti retrospektyviai, o ne ieškoti jo reikšmės to laikmečio veikėjui¹¹¹. Tačiau tokia Skinnerio kritika pati savaime neturėtų paneigti šios veiklos turiningumo ir svarbos. Kaip pabrėžia Rogersas, iš tiesų negalime tikėtis istoriniuose tekstuose rasti tikrų sprendimų šių dienų problemoms, tačiau šie tekstai „duoda mums resursų išplėsti konceptualinius horizontus ir pamatyti savo gyvenimus platesniuose ieškojimuose ir savikritikoje“¹¹².

Skinnerio išskirtos mitologijos pabrėžia esminę jo suformuluotą užduotį idėjų istorikui, jei tekstą norima suprasti adekvačiai – „perteikti ne tik reikšmę to, kas buvo sakoma, bet ir tai, ką autorius turėjo galvoje tai pasakydamas“¹¹³. Tokiu būdu Skinneris pabrėžė *ištaros* ir veiksmo santykį ir teigė, kad kertinis idėjų istorikų uždavinys yra suprasti ne tik tai, ką žmonės sako, bet ir tai, ką jie daro pasakydami. Formuluodamas šią užduotį Skinneris rėmėsi Ludwigo Wittgensteino ir J. L. Austino argumentais. Kai akcentuojamos autoriaus intencijos (čia remiamasi J. L. Austino kalbos aktų teorija), norint suvokti autoriaus ištarą reikia suprasti ne tik žodžių reikšmę joje, bet ir jų numatytą (kreipiamąją), ilokucinę, kalbos akto galią¹¹⁴.

Skinneris tvirtina, kad teksto supratimas savaime nurodo esant reikšmės ir supratimo intencionalumą. Reikia perprasti tiek intenciją (tekstui) būti suprastam, tiek intenciją, kuri įkūnyta tekste kaip komunikacijos akte. Tekstų analizė kartu yra ir autorių intencijų supratimas¹¹⁵. O istorinio teksto galios perpratimas nėra savaime suprantamas, todėl pagrindinė tyrėjo užduotis ir yra atrasti arba, kaip teigia Rogersas, „atkoduoti“ jo pateikiamą teiginį¹¹⁶. Būtent tokia yra Skinnerio siūloma prieiga, kurią grindžia „kiekvieno teksto pateikimas pagal intelektualinę matricą, iš kurios šis ir kilo, taip identifikuojant ir autoriaus nuostatas tų dienų politinių ir filosofinių konvencijų atžvilgiu“¹¹⁷, – tai pirminė teksto aiškinimo stadija. Tad

¹¹⁰ Ten pat, p. 72.

¹¹¹ Ten pat, p. 73.

¹¹² Ben Rogers, „Philosophy for Historians: The Methodological Writings of Quentin Skinner“, *History*, vol. 75, no. 244, 1990, p. 270.

¹¹³ Skinner, 2002, p. 79.

¹¹⁴ Bevir, 1997, p. 173.

¹¹⁵ Skinner, 2002, p. 86–87.

¹¹⁶ Rogers, 1990, p. 267.

¹¹⁷ Ten pat.

paradigmos pirmumo ar išankstinių nuostatų problemos sprendiniu pirmiausia tampa pripažinimas, kad tiek dabartį, tiek praėjusias epochas riboja moraliniai ir politiniai įsitikinimai, konceptai ir kategorijos, apibrėžiančios konkretų laikmetį ir jame gyvenančius žmones. Tai pripažinę, žengiamo link išsivadavimo nuo šių paradigmu ir bandome susipažinti, perprasti istorines mąstymo sistemas, kitokias nei mūsų¹¹⁸.

Skinnerio siūlomi idėjų istorijos metodologiniai apmatai, pirmiausia perteikti jo straipsnyje „Meaning and understanding in history of ideas“ žurnale *History and Theory* (1969) bei knygoje *Vision of Politics* (2002) ir *Foundations of Modern Political Thought* (1978), susilaukė daug istorikų ir politikos teoretikų dėmesio, ypač iš anglosaksiškosios politikos mokslų bendruomenės. Tačiau Skinnerio metodologinė intencionalistinė prieiga, kad ir nuosekli, gebanti perteikti politinės minties istoriją bei tikrą istorinę esatį, susilaukė kritikos dėl to, kad politinė mintis negeba perteikti pačios istorijos. Nuolatinis Skinnerio pabrėžimas, kad politinis kalbėjimas „neišvengiamai yra konkrečios intencijos įkūnijimas konkrečioje situacijoje, skirtas spręsti konkrečiai problemai, kuri tiek labai priklauso nuo savo situacijos, kad būtų naivu bandyti perteikti, kas slypi už jos“¹¹⁹, kuria chronologiškai išdėstyta epizodinė, atskirų, nesusijusių įvykių ir konfliktų istoriją.

Cary'is Nedermanas čia atkreipia dėmesį, kad politinės teorijos pagrindu turi tapti keliamų politinių klausimų, o ne atsakymų (tekstų) kartojimasis skirtingose istorinėse situacijose. Kaip jis rašo, „istorinė problema“, o ne „ideologinė / konvencinė intencija“ turi būti kalbos, idėjų ir teksto, analizuojamų idėjų istoriko, lėmėja¹²⁰. Istorinės tradicijos paieškos remiasi pripažinimu, kad kalba ir idėjos atsirado ir veikia kaip įrankiai problemoms, kylančioms iš istorinės praktikos, spręsti. Jei problemas „grįžta“ vėlesnėse teoretikų kartose, net jei jos sprendžiamos skirtingai, susiformuoja tradicija, kuri išlieka, iki išnyksta istorinis šaltinis¹²¹. Tokiu būdu Nedermanas transformuoja Skinnerio ištaros ir jos konteksto specifiką į bendrų ribų, pagal kurias teoretikai veikė konkrečiu laiku, paieškas, o šios atrandamos pabrėžiant keliamus klausimus, kurie visiems toje konkrečioje tradicijoje atrodė būtini. Puikus pavyzdys – valstybės sampratos kaita, neišvengiant skirtingų atsakymų, „kas yra / sudaro valstybę“, pats mąstymas apie valstybės esmę, kuria tradiciją ir politinės minties istoriją.

¹¹⁸ Ten pat, p. 270.

¹¹⁹ Skinner, 2002, p. 88.

¹²⁰ Cary J. Nederman, „Quentin Skinner's State: Historical Method and Traditions of Discourse“, *Canadian Journal of Political Science*, vol. 18, no. 2, 1985, p. 350.

¹²¹ Ten pat, p. 348.

Kontekstualistai, sekantys Pococku, teigia, kad teksto suvokimas kyla iš kalbos kaip sistemos (*langue*) paradigmos, kuriai jis priklauso¹²². Konvencionalistai, įkvėpti Skinnerio, teigia, kad norint suprasti tekstą būtina jį nagrinėti to laikotarpio konvencijų ar debatų kontekste¹²³. Kontekstualistai autoriaus intencijas palieka nuošalyje ir daro prielaidą, kad paradigmos apibrėžia reikšmes, o konvencionalistai tiki, jog reikšmės įkūnija autoriaus intencijas, nors šios ir išreiškiamos konvenciškai. Negana to, kontekstualistai nagrinėja tekstus paradigmos, kurios grindžiamos bendromis doktrinomis ar prielaidomis, o konvencionalistai akcentuoja debatus panašiais klausimais, susidedančius iš kalbos aktų¹²⁴. Pocockas kritikuoja konvencionalistus (Skinnerį), nes pernelyg pabrėžiamos autoriaus intencijos, o ne diskursas; tuo tarpu Skinneris kritikuoja kontekstualistus (Pococką) už tai, kad iškelia diskursą, o ne autoriaus intencijas.

Dėmesį kalbai Pocockas yra perėmęs iš struktūralistų. Todėl jo idėjų istorija tampa kalbos istorija, redukuoja mintį iki socialinio konstrukto, ir tam geriau tiktų terminas „diskurso istorija“: būtent kalba lemia, ką autorius gali pasakyti¹²⁵. Pocockas tvirtina, kad kalbos aktai veikia žmones, tapdami galios aktais bent dviem būdais: juos informuodami ir taip keisdami jų supratimus arba juos apibrėždami – taip keisdami kitų supratimus apie juos¹²⁶. Kiekvienas politinės galios perteikimas kalbos aktu taip pat priklauso bendros galios sferai, o kalba yra bendra galia, kurios nėra vienas nekontroliuojame, todėl ką nors pasakydami visada pasakome ir daugiau, ir mažiau, nei turime galvoje (manome). Mažiau, nes kalba negali iškart perteikti reikšmių ar atlikti galios aktų, ir daugiau, nes kalba visuomet perduoda žinutes ir įtraukia pasekmes, kurios nebuvo mūsų numatytos¹²⁷. Taigi žodžiai yra, viena vertus, pasiskolinti, vartojami ir kitų, kita vertus, institucionalizuoti ir neredukuojami iki pavienių individualių kalbos aktų¹²⁸. Ir nors Pocockas pabrėžė, kad reikšmes galima apsibrėžti, jo dvipusės komunikacijos argumentas aiškiai identifiko, kad sunku eliminuoti antrąją kalbėtojo pusę (asmenį).

Galbūt geriausiai metodologinius Skinnerio ir Pococko skirtumus nusako pats Pocockas:

¹²² Bevir, 2000, p. 396.

¹²³ Ten pat.

¹²⁴ Ten pat.

¹²⁵ Bevir, 1997, p. 169.

¹²⁶ John Greville Agard Pocock, „Verbalizing a political act: Toward a politics of speech“, *Political Theory*, vol. 1, no. 1, 1973, p. 30.

¹²⁷ Ten pat, p. 32–34.

¹²⁸ Ten pat, p. 33.

*gali būti, kad Skinneris istorinę išmintį fokusuoja sinchroniškai, detaliai rekonstruodamas kalbos situacijas taip, kaip jos egzistuoja (egzistavo) duotuoju momentu, o štai aš – diachroniškai, tiriui tai, kas nutinka, kai kalba pasikeičia ar tekstai migruoja iš vienos istorinės situacijos į kitą.*¹²⁹

Svarbu atkreipti dėmesį, kad tiek Skinneris, tiek Pocockas pabrėžia konkretaus tiriamojo laikotarpio diskursą ir kontekstą. Ir nors Kembridžo mokyklos prieiga nesuteikia konkrečių teksto analizės įrankių, svarbiausias jos įnašas – kritinė, metodologinė refleksija. Kaip rašė Adrianas Blau, tekstų interpretavimas – tarsi detektyvinė veikla, kai praeities įvykiai aiškinami neturint visų duomenų, kurie dar yra dviprasmiški, kuriuos reikia interpretuoti¹³⁰. Kembridžo mokyklos prieiga politinės minties istoriką moko atsargumo, pirmiausia parodydama, kad idėja neatsiejama nuo konteksto, antra – skatindama fiksuoti tik išskirtinai konkretaus teksto kuriamas reikšmes ar jų pokyčius. Disertacijos tyrime ši kritinė refleksija ir konteksto perteikimas – vienas iš metodologinių atspirties taškų. Apšvietos konteksto akcentavimas lėmė ir kitos tradicijos – *Begriffsgeschichte* – įnašą į teorinių ir metodologinių sprendimų lauką, kuris aptariamas kitame skyriuje.

2.1.2 Vokiškoji tradicija: *Begriffsgeschichte*

Kita svarbi „tyrimų programa“, kurią būtina aptarti norint suprasti idėjų istorijos metodologinius debatus, – vokiškoji tyrimų tradicija. Tai ilgiausiai akademiškai įsitvirtinusi filosofinė intelektualinės istorijos tyrimo prieiga. Maurice’as Mendelbaumas dar 1965 m. straipsnyje, pristatydamas Lovejoy’aus idėjų istorijos „judėjimą“, paminėjo, kad Vokietijoje veikiantis Wilhelmo Dilthey’aus įkvėptas ir tuo metu Ericho Rothackerio reprezentuotas *Archiv fur Begriffsgeschichte* – iš esmės paralelinė akademinė mokykla¹³¹. Tačiau nors *Begriffsgeschichte* (konceptų istorija, arba sąvokų istorija) ir remiasi idėjų istorija, filosofija ir politine bei

¹²⁹ Cit. iš: Michael Printy, „Skinner and Pocock in Context: Early Modern Political Thought Today“, *History and Theory*, vol. 48, 2009, p. 117.

¹³⁰ Adrian Blau, „History of political thought as detective-work“, *History of European Ideas*, vol. 41, no. 8, 2015, p. 1180.

¹³¹ Maurice Mandelbaum, „The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy“, *History and Theory*, vol. 5, no. 5, 1965, p. 33.

socialine mintimi, ši prieiga turi savo problematiką ir metodus¹³². Ją grindžia trys metodologiniai principai¹³³:

1) konceptų istorija turi būti jungiama su socialine istorija, nes socialiniai ir konceptualiniai pokyčiai dinamiškai sąveikauja tarpusavyje ir tik bendras istorijų taikymas leidžia aptikti pokyčius;

2) kalba – pokyčių nešėja ir indikatorė; konceptų istorikai perima filologijos, istorinės semantikos ir struktūrinės kalbotyros metodus, *Begriffsgeschichte* pasitelkia tiek diachroninę, tiek sinchroninę kalbos analizę;

3) konceptų vartojimas ir pokytis atsiranda analizuojant plataus spektro šaltinius, apimančius kiek įmanoma daugiau socialinių formacijų, – tai pagrindiniai vokiečių autorių darbai filosofijos, politologijos, socialinės ir ekonomikos teorijų, jurisprudencijos, teologijos ir literatūros tyrimų srityse.

Begriffsgeschichte siūloma metodologija taikoma keliose akademinėse tyrimų programose. Šias tyrimų šakas sieja tai, kad jos visos iškelia konceptus kaip analizės vienetus, jungia konceptualinę ir socialinę istoriją, akcentuoja konceptų kontekstą, atsižvelgiant į struktūrines permainas valdžioje, visuomenėje ir ekonomikoje¹³⁴.

Pristatytajai Kembridžo idėjų istorijos prieigai artimiausia programa – *Geschichtliche Grundbegriffe* (GG) (esminės istorijos sąvokos). Pagrindinis šios programos atstovas – Reinhartas Koselleckas, kuriam svarbiausia – į konceptų aiškinimą integruoti socialinės istoriją. Koselleckas laikėsi nuostatos, kad, apibrėžiant konceptualinį pokytį laike, pirminis GG tikslas buvo „iširti senojo pasaulio nykimą ir moderniojo iškilimą, pasitelkiant jų konceptualinio įrėminimo istoriją“¹³⁵, o šių konceptų pokyčiai vyko *sateilzeit* periodu. *Sateilzeit*, pagal Kosellecko programą, – periodas nuo 1750 iki 1850 m., kuomet vyko rimti sociopolitiniai pokyčiai, eję drauge su fundamentaliais konceptualiniais topografijos pokyčiais, kai pagrindiniai socialiniai ir politiniai konceptai įgavo reikšmes, suprantamas ir šiandieną. Taip pat dalis praeities konceptų įgavo naujas reikšmes (pvz., revoliucija), o dalis buvo sukurti iš naujo (kaip liberalizmas ir socializmas)¹³⁶.

Svarbu atkreipti dėmesį, kad *Begriffsgeschichte*, siekdama atskleisti tiek konceptų vartojimo tęstinumą, tiek nutrūkstumą, pritaikė lingvistines

¹³² Melvin Richter, „Begriffsgeschichte and the History of Ideas“, *Journal of the History of Ideas*, vol. 48, no. 2, 1987, p. 247.

¹³³ Ten pat, p. 253.

¹³⁴ Ten pat, p. 248–249.

¹³⁵ Reinhart Koselleck, „Einleitung“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd 1, Stuttgart, 1972, p. XIV.

¹³⁶ Niklas Olsen, *History in the plural: an introduction to the work of Reinhart Koselleck*, New York, Oxford: Berghahn Books, 2012, p. 171.

technikas: norima identifikuoti išliekančias reikšmes, ateinančias iš Viduramžių ar Antikos (Lovejoy'aus „vienetinių idėjų“ metodologijos paralelė), bet taip pat tiriant kritinius konceptų reikšmės pokyčius, kurie ir toliau išreiškiami tuo pačiu žodžiu (Pococko tyrimų programos paralelė). Naudojami du metodai: surenkamos visos koncepto reikšmės (*diachronija*) ir ieškoma visų terminų ir vardų, duotų konceptui duotuoju momentu (*synchronija*)¹³⁷. Nepaisant metodologinių skirtumų, galima pastebėti, kad anglosaksiškąją idėjų istorijos tradiciją su *Begriffsgeschichte* sieja ne tik idėjos / koncepto kaip analizės vieneto nagrinėjimas, bet ir tyrimų programa juos nagrinėti per ištaras lingvistiniais metodais.

Koselleckas teigia, kad istorija *ex post* mums egzistuoja tik kaip užrašyta, kopijuota ir peržiūrėta. Nepriklausomai nuo to, kokias ikilingvistines nuostatas atsinešame ar kokios jau buvo atneštos, pati istorija kaip praėjusių istorijų realija mums egzistuoja tik kaip lingvistinė forma. Praėjusius įvykius ir įvykių grandines galima vertinti kaip „teisingai“ perduotus ir metodologiškai patikimus, tad leidžiančius mums ir toliau kopijuoti tai, kas yra žinoma iš lingvistinės tradicijos. Tačiau dėl to, kurie iš aiškinimų yra priimtini ir kurie gali būti naudojami pakartotinai, sprendžiama išskirtinai istorikų dabartyje. Kosellecko nuomone, aiškinimai, kodėl kas nors įvyko taip ar kitaip, turi būti racionaliai aiškūs, sietis su mūsų pačių patirtimis ir sugebėti įtraukti naujas patirtis. Daugybė antikinių patirčių tikriausiai gali kartotis daug lengviau, nei šiais moderniais laikais būtume linkę tikėti, ir, jei esame veikiami šių naujų patirčių, neišvengiamai matysime senąsias istorijas naujai, turėsime jas persvarstyti, bet dėl to jos neišnyks kaip „tos pačios“. Skirtumas tarp praeities ir jos lingvistinio pristatymo niekada nebus įveiktas. Kaip sakė Epiktetas, „žmones jaudina ne tai, kas buvo padaryta, bet tai, kas apie tai buvo pasakyta“¹³⁸.

2.2 Disertacijos tyrimo metodologija

Pristatytos idėjų istorijos mokyklos – pirminis atspirties taškas siekiant kuo geriau perskaityti politinės minties tekstus. Kembridžo ir *Begriffsgeschichte* prieigų metodologines įžvalgas pasitelkia tyrėjai, aiškiai nepriskiriantys savęs konkrečiai prieigai, todėl pasitaiko bandymų jungti skirtingas idėjų

¹³⁷ Ten pat, p. 261.

¹³⁸ Reinhart Koselleck, „Linguistic change and the history of events“, *The Journal of Modern History*, vol. 61, no. 4, 1989, p. 666.

istorijos tyrimų programos¹³⁹. Pavyzdžiui, Karis Palonenas bando sintetinti tiek Skinnerio (Kembridžo mokykla), tiek Kosellecko (*Begriffsgeschichte*) prieigas, jas supaprastina ir teigia, kad Skinneris akcentuoja retorinį konceptualinį pokytį, o štai Koselleckas – „istorinio laiko teoriją“. Anot Skinnerio, laikas – tik kintančios konceptualinės retorikos fonas, o pasak Kosellecko, retorika – tik instrumentas laikiniams koncepto pokyčiams išreikšti¹⁴⁰.

Bandymai ieškoti sąsajų tarp skineriškosios ir kozelekiškosios idėjų istorijos prieigų (Fuentes, Richter, Palonen), nors pačių autorių vertinami gana skeptiškai, gana dažni – stengiamasi perimti geriausias abiejų prieigų įžvalgas. Žvelgiant itin supaprastintai, Palonenas¹⁴¹ akcentuoja, kad tiek Koselleckas, tiek Skinneris fiksuoja koncepto pokytį, tačiau iš skirtingų perspektyvų. Koncepto pokytis pirmiausia užfiksuojamas kalboje: Kosellecko atveju – per įvardijimą, įreikšminimą (*signification*) ir nurodymą (Kosellecko lingvistinis trikampis), Skinnerio perimtoje Austino kalbos aktų teorijoje – *lokucija*, *ilokucija* ir *perlokucija*. Tačiau, kaip teigia ir Palonenas, šių elementų pokytis konkrečiame koncepte niekaip nefiksuoja paties pokyčio priežasčių. Anot Paloneno, Skinneris ir Koselleckas šią problemą sprendžia akcentuodami vis kitą žvilgsnį. Skinneriui svarbiausia – lingvistinis arba retorinis pokytis koncepto vartosenoje, o Koselleckas vadovaujasi savąja „istorinio laiko teorija“ ir pabrėžia, kad retorika tėra įrankis laikiniams (*temporal*) skirtumams išreikšti.

Anot Skinnerio, koncepto vartojimas kalboje yra *ilokucinis* aktas. Ir būtent konkretaus argumento tikslas ir pats kalbėtojas yra svarbiausi. Konceptai tėra politinės kovos įrankiai. *Paradiastolės* vartojimas ir retorinis performulavimas keičia koncepto įvardijimą, reikšmę ir svarbą; tokio veiksnio moralinė dimensija gali nuvertinti dorybes ir pervertinti (iš naujo įvertinti) ydas. Koselleckas pabrėžia, kad visas socialinis ir politinis žodynas kinta kartu su platesniu, sekuliarizacijos ir modernizacijos, procesu – *Sattelzeit*. Modernėjimo procesas atrandamas ir ATR, bet dėl nutrūkusio valstybingumo sunku nusakyti jo pabaigą ir rezultatus. Modernėjimo proceso pertrūkis kelia metodologinius iššūkius, nes sunku nusakyti politinio

¹³⁹ Pvz., Ispanijos „Diccionario de Historia de los Conceptos Políticos y Sociales de la España del Siglo XIX“, kur jungiama tiek *Begriffsgeschichte*, tiek Kembridžo mokyklos metodologinės prieigos, žr.: Javier Fernández Sebastián et al., „Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck“, *Contributions to the History of Ideas*, vol. 2, no. 1, 2006, p. 108–110.

¹⁴⁰ Palonen, 1999, p. 43.

¹⁴¹ Ten pat, p. 42.

kalbėjimo ir konceptų įrėminimo ribas. Kitas iššūkis susijęs su konteksto specifika – lokalia Apšvieta LDK. Šie iššūkiai detaliau aptariami toliau.

2.2.1 Metodologiniai iššūkiai

Disertacijoje, atliekant Lietuvos politinės minties Apšvietos laikotarpiu tyrimą, remiamasi idėjų istorijos metodologija, kurios pagrindinius principus, apibendrinant pristatytas tyrimų programas, galima išreikšti taip: teksto (diskurso) tyrimas akcentuojant specifinį kontekstą (Lietuvos) esamu istoriniu momentu (Apšvieta). Būtent minimo atvejo (Lietuvos) specifikos fiksavimas – svarbus uždavinys, tačiau siekiant jį atlikti reikia įveikti Skinnerio akcentuojamą conceptualinės retorikos uždaramą. Kaip teigia C. J. Nedermanas, Skinnerio prieiga „reikalauja tiesioginės sąsajos tarp, viena, ideologinių debatų ir įvykio, antra, politinės teorijos ir idėjos, nes teorija – galutinio veiksmo ar veiksmų plano pagrindas“¹⁴². Taigi nesvarbu, kokio abstraktumo ar generalizacijos lygmens yra teoretiko/-ės kalba ir konceptai, jo/-os kalbėjimas atsiduria tik siaurame realių politinių įvykių ir ideologijų kontroversijų kontekste¹⁴³.

Norint atskleisti Lietuvos atvejo savitumą ir išanalizuoti politinę mintį, būtina išplėsti uždavinį, kad pavyktų nusakyti politinį mąstymą ir jo pokyčius apskritai bei įvardyti šio mąstymo reikšmę. Šiuo atveju itin svarbi Pococko pastaba, kad politikos mokslininkų tyrimuose dažnai siekiama atskleisti kalbėjimo prasmę ir reikšmę dabarčiai (kitaip nei istorikų tyrimuose). Jis tvirtina, kad minties interpretacijos, atliekamos „istoriniais įrankiais“, gali būti istoriškai nelegitimios, o interpretacijos, atliekamos filosofo, politikos teoretiko ar literatūros kritiko, skiriasi nuo istoriko atliekamos interpretacijos, nes šių tyrėjų teiginiai nėra istoriniai teiginiai – jie skirti produkuoti ir išskirti formaliems ryšiams ir empiriškai patikrinamiems teiginiams, ne apie tai, kas iš tikrųjų įvyko ar kas iš tikrųjų buvo manoma (minties istorija)¹⁴⁴. Tyrėjas – ne istorikas, suinteresuotas ne tuo, ką autorius turėjo galvoje praeityje, bet tuo, kaip, turint dabarties žinojimą, tą žinojimą galima padaryti reikšmingą dabarties klausimams, ką galima daryti su šiuo žinojimu, siekiant savo tikslų, kurie gali – bet neprivalo

¹⁴² Quentin Skinner, „Conquest and Consent: Thomas Hobbes and the Engagement Controversy“, in: Gerald Edward Aylmer (sud.), *The Interregnum The Quest for Settlement 1646–1660*, London: Macmillan Education UK, 1972, p. 79–98. Cit. iš: Cary J. Nederman, 1985, p. 343.

¹⁴³ Nederman, 1985, p. 343.

¹⁴⁴ John Greville Agard Pocock, *Politics, Language and Time*, Chicago: UCP, 1989, p. 6–7.

– sutapti su autoriaus tikslais. Kaip teigė Nealas Woodas, politinių idėjų istorikas ar istorikė turi pripažinti, jog istoriniai socialiniai kontekstai nėra atskiri, izoluoti vienetai ir nepriklausomai nuo fundamentalių pokyčių visuomet išlieka praeities „liekanos“ šiandienoje – socialinių struktūrų, institucijų ir socialinės veiklos principuose¹⁴⁵. Toks politinės minties istoriko-politikos teoretiko uždavinys reikalauja ne vien perprasti sąvokų turinį, bet, kaip pabrėžia *Begriffsgeschichte*, atlikti tiek sinchroninę, tiek diachroninę kalbos analizę, perteikti diskursus bei jų reikšmę. Šios reikšmės perteikimas neišvengiamai priklauso nuo konteksto specifikos, o tai – dar vienas metodologinis iššūkis suvokiant, kad LDK konteksto specifika, be jau minėtos Apšvietos kaip nutrūkusio proceso problematikos, sietina ir su antraeilium valstybės statusu Europos modernėjimo procese. Tai verčia kelti klausimą apie lokalumo ir tarptautiškumo skirtį bei apie kontekstų sankirtas.

Pagrindiniai šaltiniai siekiant atskleisti politinį diskursą – Vilniaus universiteto ir LDK švietėjų diskursas ir mokymas politiniais klausimais – lemia ir tai, kad, kitaip nei Skinnerio akcentuojamų kanoninių autorių ir klasikinių tekstų atveju, tyrime reikia perprasti lokalią šių tekstų darbotvarkę, kuri gali būti įvardijama kaip periferinė, reaguojanti į kanoninių ir klasikinių autorių tekstus ar tų tekstų sukeltus pokyčius. Tyrime svarbiausia – ne paties autoriaus intencija, o diskurso ir jo pokyčio diachroniškumas – „tyrimas to, kas nutinka, kai kalba pasikeičia ar tekstai migruoja iš vienos istorinės situacijos į kitą“¹⁴⁶. Tyrimo pagrindas – mintis tame abstrakcijos lygmenyje, kuriame ji buvo mąstoma praeityje, taigi užduotimi tampa „ištirti, kokiame abstrakcijos lygmenyje mintis egzistavo“¹⁴⁷. Todėl vienas pagrindinių metodologinių iššūkių, susijusių su disertacijos tyrimu, yra itin platus pasirinkimų bei sprendimų laukas ir reikalingas įdirbis, siekiant tą tyrimą inkorporuoti į bendrus Lietuvos politinės minties istorijos tyrimus. Politikos mokslų disciplina taip pat kelia savus iššūkius ir „viltis“, kurie reikalauja tyrimą generalizuoti ir (arba) pritaikyti dabarčiai, mąstyti apie tai, kas turėtų būti pasakyta apie šią tyrimų sritį.

Apmaštant pristatytus metodologinius klausimus, disertacijos tyrime imta ieškoti būdų perteikti ATR specifiką, norint pabrėžti, kad diskursas ir mokymas politinėmis temomis vyko nuolat kintančioje ir išorės veikiamoje

¹⁴⁵ Nederman, 1985, p. 348.

¹⁴⁶ Cit. iš: Printy, 2009, p. 117.

¹⁴⁷ Bevir, 1997, p. 187.

aplinkoje. ATR atvejo specifika (jame stipriai besireiškusi katalikybė ir politinė tradicija) lėmė, kad Apšvietos racionalumo idealai buvo taikomi lokaliame kontekste. Vartojamas koncepcijas produkavo lokali politinė kultūra ir tuo pat metu veikė užsienio modernėjimo procesai. Tačiau, kaip minėta, disertacijos tyrime laikomasi prielaidos, kad, nepaisant visų švietėjų pasiekimų politinėje sferoje, valstybingumo praradimas lėmė politinės minties objekto perkėlimą nuo reformų (Apšvietos) prie nepriklausomybės siekių. Tai lemia, kad pats Apšvietos laikmetis ATR yra pokyčio laikmetis (taip ir nepasiekęs savo pabaigos), kur akcentuojamas perėjimas nuo sarmatiškosios respublikoniškosios tradicijos prie Apšvietos respublikonizmo. Politinis kalbėjimas pasiskirsto tarp senųjų bajorų laisvių gynimo ir naujos švietimo jėgos, siūlančios valstybės pertvarką. Pati Apšvietos politinė programa tampa ne vienos idėjos istorija, o idėjų kova, kai keliami valstybės, tautos, Respublikos bei jos gyventojų atsakomybės savo valstybei klausimai. Pavyzdžiui, nagrinėdamas tautos savivoką Andrzejus Walickis pabrėžė transformaciją iš politinės tautos *par excellence*, kuri buvo grindžiama bajorų vienybe (ir vienodumu), geriausiai išreiškiama per to meto savivoką *genet Ruthenus/ vel Lithuanus,/ natione Polonus*, iki politine tauta grįstos valstybės, kurios egzistavimo pagrindimas darėsi būtinas, užsienio galioms vis labiau kišantis į valstybės gyvenimą¹⁴⁸.

Būtent dėl kintančio konteksto, kintant švietimo idėjos užduočiai, galima fiksuoti paties kalbėjimo transformacijas. Pavyzdžiui, Mykolo Karpavičiaus pamokslai (skaityti ir Vilniaus akademijos Šv. Jonų bažnyčioje), kur buvo akcentuojamas religinis švietimas, kritikuojamas „viduramžiškas“ atsilikimas ir prietarai, vykstant Tado Kosciuškos sukilimui akcentavo tėvynės gynimą, tautos atmintį ir kovą su Maskva¹⁴⁹. Atsižvelgiant į tai, disertacijos tyrime svarbu ne vienietinė idėja ar aiškiai išskirta autoriaus intencija, tačiau pats kalbėjimas. Kokios idėjos ir sąvokos vartojamos, kaip jos reiškiasi konkrečiame istoriniame kontekste. Žinoma, svarbiausia tekstuose išlieka pačios ATR politinės sistemos savivokos paieškos: valdovo, tautos, politinės atskaitomybės suvokimai ir jų kaita.

Dvi svarbiausios disertacijos tyrimo užduotys susijusios su dviem pagrindiniais klausimais, kylančiais iš tyrimo specifikos: 1) ką galima pasakyti apie Lietuvos ir Lenkijos Apšvietą ir politinę mintį bendrai (šis klausimas dažnai gali būti išverčiamas į Lietuvos ir Lenkijos mokslininkų

¹⁴⁸ Andrzej Walicki, *The enlightenment and the birth of modern nationhood: Polish political thought from Noble republicanism to Tadeusz*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989, p. 6–27.

¹⁴⁹ Narbutas, 2011, p. 341–343.

šio lauko tyrimų apžvalgą ir analizę); 2) kas išskirtinio yra lietuviškoje (LDK) Apšvietos politinėje mintyje (šis klausimas gali būti įvardijamas disertacijos tikslu – papildyti būtent šią tyrimų sritį, atsispiriant nuo jau esamo įdirbio). Vien šiedu pagrindiniai klausimai patys savaime kelia keletą metodologinių iššūkių, kurie reikalauja metodologinių ir teorinių atsakymų į klausimą, kaip reikėtų organizuoti (atlikti) tyrimą:

1. Palyginamumo problema (Apšvietą kaip bendraeuropinis reiškiny, Apšvietą lenkiškoji, Apšvietą lietuviškoji) ir tai, ar galime (jas) palyginti (skalės klausimas);
2. Perdavimo (*transfer*) problema;
3. Vertimo problema (Apšvietos ir dabarties);
4. Subjektyvumo problema (šiandienos viltys praeities atžvilgiu).

Ši problematika neišvengiamai siejasi su transnacionaliniais procesais ir reikalauja atsižvelgti į klausimus, kurie formuoja specifinius daugiadimensius santykius tarp centro ir periferijos. Fania Oz-Salzberger akcentavo, kad palaiptis Apšvietos sąlygotas perėjimas nuo „laiskų respublikos“ prie „laiskų demokratijos“ lėmė pačios Apšvietos jautrumą lingvistiniams ir kultūriniais skirtumams. Prancūzų kalba buvo pirmą kartą, tačiau tik laikinai, nes pati Apšvietą buvo paranki formuoti vertimo praktikoms. Esminės Apšvietos progreso, mokslo sklaidos, mąstymo laisvumo ir kritinio proto idėjos pasirodė lengvai išverčiamos, tad Europos kosmopolitinis palikimas susidūrė su daugiakalbe modernybe¹⁵⁰, taigi ir su skirtingais kalbiniais bei kultūriniais kontekstais.

Apskritai tai, kad imame kalbėti apie Apšvietą, atveria kelius jas lyginti. Kaip teigia Jūrgenas Kocka, tokia lyginamoji istorija nepakeičiama siekiant atsakyti į priežastingumo klausimus¹⁵¹ ir, kaip pabrėžia Janis Marjanenas, todėl mums būtina reikia prieigos, kuri leistų konceptualizuoti tarptautinius procesus¹⁵², pasidarančius itin svarbius analizuojant tokius periferinius (bendraeuropiniu požiūriu) atvejus kaip Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Bandymai ne tik deskriptyviai nusakyti, bet ir ieškoti tokių atvejų paaiškinimų neišvengiamai reikalauja lyginamosios metodologinės prieigos. Kaip teigia Marcas Blochas¹⁵³, jei „bandoma atrasti svarbių

¹⁵⁰ Oz-Salzberger, 2006, p. 389.

¹⁵¹ Jūrgen Kocka, „Comparison and Beyond“, *History and Theory*, vol. 42, no. 1, 2003, p. 40.

¹⁵² Jani Marjanenen, „Undermining Methodological Nationalism. Histoire croisée of concepts as transnational history“, in: Mathias Albert, *Transnational Political Spaces: Agents – Structures – Encounters*, Frankfurt: Campus Verlag, 2009, p. 239.

¹⁵³ Marc Bloch, „Pour une histoire comparée des sociétés européennes“, *Revue de Synthèse*, vol. 46, 1928, p. 15–50; cit. iš: Pim den Boer, „National cultures, transnational

panašumų ir paaiškinti kontrastus, reikia lyginti konceptų vartoseną skirtingose kalbose“. Tačiau skirtingų kalbų tyrimai sąlygoja skirtingus nacionalinius kontekstus, o tai reikalauja tirti minties perdavimo, vertimo ir persidengimo klausimus. Šie klausimai reikalauja atitinkamų metodologinių sprendimų.

Siekiant spręsti šiuos klausimus, idėjų istorijos metodologija kreipiamą nuo teksto analizės, siūlomas klasikinės idėjų istorijos, prie susipynusios istorijos (*entangled history*), arba *histoire croisée* prieigos, įtraukiant tokius klausimus kaip centro ir periferijos reikšmė, perdavimas ir vertimas. Kaip mini Jeffrey'is D. Bursonas¹⁵⁴, susipynusi istorija siūlo „viliojančias prieigas kritinėms dilemoms, esančioms pačioje Apšvietos studijų šerdyje, spręsti (ar bent jau metodologiškai atskleisti)“. Susipynusios istorijos prieiga gali suteikti įžvalgų, kaip ir kodėl politinė mintis ir politinės sąvokos kinta periferijoje, kurioje susipina skirtingos įtakos ir vietinė problematika.

2.2.2 Susipynusi istorija kaip metodas konteksto specifikai tirti

Susipynusios istorijos prieiga – dalis į lingvistiką ir kultūrą orientuotų permainų istoriniuose tyrimuose, iškilusi drauge su socialine istorija. Po Šaltojo karo atsinaujinę debatai apie metodologiją tarptautinės ir pasaulinės istorijos tyrimuose atkreipė dėmesį į istorijų persiklojimą. Kaip rašo Kocka¹⁵⁵, vienos šalies ar vieno regiono istorijos atsisakymas ir lyginamieji istoriniai tyrimai gali veikti „deprovincializuojamai, išlaisvinti ir atverti akis“. Tačiau nors lyginamieji tyrimai svarbūs siekiant paaiškinti ir ieškant priežastinių ryšių, iš metodo kritikos kilo susipynimo pabrėžimas. Lyginamosios istorinės studijos reikalauja tyrėją apsispręsti dėl lyginamųjų aspektų, nes visumas sunku palyginti. Tad „lyginimas reiškia atranką, abstrakciją ir tam tikro lygmens dekontekstualizaciją“¹⁵⁶, taigi nesprenžia dalies istorinių tyrimų metodologinės problematikos, ypač – atrankos (subjektyvumo) paklaidos, kuri neišvengiamai siejasi su tyrėjo dabartimi (Skinnerio mitologijos; 2.1.1 poskyris).

Šios metodologinės problemos paskatino Michaelą Wernerį and Michelį Espagne'į suformuluoti susipynusios istorijos (*histoire croisée*)

concepts: Begriffsgeschichte beyond conceptual nationalism“, in: Javier Fernández Sebastián (sud.), *Political concepts and time: new approaches to conceptual history*, Cantabria: Universidad de Cantabria, 2011, p. 210.

¹⁵⁴ Jeffrey D. Burson, „Entangled history and the scholarly concept of Enlightenment“, *Contributions to the History of Concepts*, vol. 8, no. 2, 2013, p. 2.

¹⁵⁵ Kocka, 2003, p. 41.

¹⁵⁶ Ten pat.

metodologiją. Programiniame *histoire croisée* straipsnyje „Histore Croissée and the challenge of reflexivity“ Werneris ir Bénédicte Zimmermann iškelia pagrindinį argumentą: „perėjimo metu įvyksta pokytis“¹⁵⁷, todėl reikia dinamiškos ir lanksčios prieigos, kuri atsižvelgtų į empirinius bei refleksijos klausimus įtraukdama tyrėjo poziciją, lyginamąją skalę, lyginamojo objekto apibrėžimą, sinchroninės ir diachroninės logikos konfliktiškumą, lyginamųjų objektų sąveiką. Susipynusi istorija analizuoja perdavimą iš diachroniškos perspektyvos¹⁵⁸. Ši perspektyva savaime orientuota į procesą ir pabrėžia pačią transformaciją, atkreipdama dėmesį į:

- 1) konteksto nuorodas (*frames of reference*). Lyginamosios studijos neturėtų „(nu)manyi tiriamojo proceso pradžios ir pabaigos, leidžiančių jo supratimą ir interpretavimą“¹⁵⁹;
- 2) tai, kad konceptai yra fiksuojami per jų „išvykimo“ ir „atvykimo“ taškus, kurie nekinta kaip analizės kategorijos, tačiau kategorijos, kuriomis analizuojamas pats perdavimas, priklauso skirtingoms nacionalinėms perspektyvoms. Taigi ne tik pats perdavimo objektas, bet ir veiklos, susijusios su perdavimo veiksmu (pvz., vertimas), suprantamos ir aiškinamos per konceptus, išskylančius nacionalinėse tradicijose;
- 3) refleksyvumo trūkumą negalint kontroliuoti svarbių „referencijos kilpų“; šiuo atveju apsikeitimo tyrimu pabrėžiamas užsienio įnašas, nekvestionuojant nacionalinio įnašo ir jo istoriškumo, kuris vėlgi tampa referentu, nors ir siekiama to išvengti;
- 4) abipusiškumo ir grįžtamojo ryšio klausimą vykstant „įvedimo–perdavimo–priėmimo“ procesui, reikalaujanti galimybės tirti įvairiapusiškumą ir daugiaveiksiškumą, kuriame reiškiasi atgalinis perdavimas (*re-transfer*) ir persidengimas.

Susipynusi istorija siūlo galimybę tirti interakcijos fenomeną „įtraukiant įvairias kryptis ir daugialypius efektus“. Kitaip tariant, susipynusi istorija suinteresuota naujais ir išskirtiniais elementais, kurie atsiranda būtent dėl paties perdavimo, jų poveikiu abiem persipynusioms pusėms, kurios identifikuojamos lygiai taip pat, nors forma jau pakitusi. Šis metodas pirmiausia skatina atsargumą ir refleksyvumą atliekant tyrimą, atkreipiant dėmesį į kintančių kontekstų galimybę. Bursonas, rašydamas apie Apšvietą iš susipynusios istorijos perspektyvos, pabrėžia, kad tyrimo objektas

¹⁵⁷ Werner, Zimmermann, 2006, p. 36.

¹⁵⁸ Ten pat, p. 35.

¹⁵⁹ Ten pat, p. 36.

(konceptas, diskursas, tapatybė) formuojasi pačioje skirtingų istorinių kontekstų sankirtoje, priešingai nei jo analizė, atliekama vieninteliame izoliuotame diskursiniame kontekste. Taigi pats susipynimas gali veikti bent jau trimis lygmenimis: multikultūrinis (sinchroninių kultūrų susidūrimas), tarpdiskursinis (teologinių, mokslinių, etninių, politinių debatų sankirtos) ir diachroninis (neišvengiamas praeities iškraipymas, susijęs su mokslinė pirmųjų dviejų susipynimų analize)¹⁶⁰. Straipsnyje „Language experience and translation: towards a comparative dimension“ Jornas Leonhartas pasiūlė analitinį terminą „patirtis“, apimančią ryšius tarp objektyvumo (faktai) ir subjektyvumo (interpretacijos) diferencijuojant pagal diachroninius pokyčius (skirtingos epochos), sinchroninius skirtumus (skirtingos kultūros, visuomenės ir pan.) ir daugybę specifinių patirčių erdvių (politika, ekonomika ir pan.). Jis teigia, kad bet kuri istorinė analizė, pasitelkianti istorinės semantikos tyrimus, turi įtraukti skirtingas patirtis, kurios nurodo į praeities įvykių eigą ir į skirtingas subjektyvias šių įvykių sampratas bei interpretacijas¹⁶¹. Tad tyrimai, kur analizuojami patirčių ir kalbos ryšiai, privalo peržengti klasikinės idėjų istorijos ribas bent jau trimis lygmenimis. *Pirmiausia*, privalu analizuoti ne pavienius konceptus, tačiau semantinius laukus ir sąsajas, argumentus, svyruojančius tarp įvairių konceptų, *topoi*, ir metaforų. *Antra*, semantinė analizė privalo įtraukti lyginimo, perdavimo ir susipynimo dimensijas. Leonhartas teigia, jog kaip paradigmatis veiksnys gali būti pasitelkiami vertimai: kada ir kodėl sąvokos bei argumentai „keliauja“ tarp visuomenių? Kada ir kodėl jie pasiduoda vertimui ir kur yra tokių vertimo procesų ribos? *Trečia*, kokios yra metodologinės ir analitinės įtampos tarp išskirtinių istorinių patirčių, kurių negalima perduoti, perkelti ar išversti, ir praeities patirčių kartojimo, akcentavimo ir pritaikymo per istorines analogijas?¹⁶²

Susipynusios istorijos prieiga leidžia reflektuoti patirčių išskirtinumą¹⁶³. Nagrinėjant ATR atvejį tokia prieiga leidžia pabrėžti, kad ryšiuose tarp centro ir periferijos pastaroji ne tik pasyviai perima idėjas ir prasmes, bet ir aktyviai jas taiko specifiniame, lokaliame kontekste. LDK ir Vilniaus kaip periferinio atvejo analizė pasikliauja vertimu ir reinterpretacija, kuriai reikia nuolatinės refleksijos.

¹⁶⁰ Burson, 2013, p. 3.

¹⁶¹ Jorn Leonhart, „Language, experience and translation. Towards a comparative dimensions“, in: Javier Fernandez Sebastian (ed.), *Political concepts and time: new approaches to conceptual history*, Cantabria: Universidad de Cantabria, 2011, p. 248.

¹⁶² Ten pat.

¹⁶³ Ten pat.

Susipynusios istorijos metodologija diktuoja ir tolesnę disertacijos struktūrą. Todėl pirmoji užduotis – parodyti konteksto specifiškumą ir jame persiklojančias, politinį mąstymą veikiančias įtakas. Tai atliekama analizuojant Lenkijos ir Lietuvos mokslininkų tyrimus Apšvietos tematika ir pirminius šaltinius (3 skyrius). Apžvelgus kontekstus, analizuojami pirminiai šaltiniai ir idėjų turinys, kuriems adekvačiai suvokti būtinas konteksto specifikos išmanymas. Ši analizė atliekama ketvirtoje disertacijos dalyje (4 skyrius); daugiausia remiamasi Vilniaus universiteto archyviniais šaltiniais bei LDK švietėjų pamokslais. Idėjų istorijos prieiga ir iš joje esančių metodologinių diskusijų kylanti susipynusios istorijos diktuojama analizė leidžia disertacijoje susitelkti ties savita lietuviška patirtimi ir politine darbotvarke, kuri formuoja tik jai būdingą diskusiją politiniais klausimais. Ši diskusija daugiausia susijusi su reformų ir tradicijų klausimais, tačiau bet kuriuo atveju ją reiktų suprasti kaip daugiasluoksni, lokalios ir europinės įtakų persiklojimo rezultata, kuriame Apšvieta ne tik veikia, bet ir yra veikiamą.

3. APŠVIETOS KONTEKSTAI

Apšvietos epocha dažniausiai siejama su racionalizmu ir mokslo atradimais, o jos simbolinę reprezentaciją perteikia švietėjų įvaizdis. Bandant nusakyti epochos bruožus, populiariau pakartoti Kanto atsakymą į klausimą *Was ist Aufklärung?* („Kas yra Apšvieta?“) teigiant, kad Apšvieta – tai žmogaus išsivadavimas iš negebėjimo vadovautis savo protu. Apšvietos tyrimai visada siejami su naujomis politinėmis, ekonominėmis, religinėmis idėjomis, moksliniais, geografiniais atradimais, nauju požiūriu į pasaulį ir bandymais jį aiškinti bei klasifikuoti. Apšvietos tema neišvengiama bet kuriame istoriniame tyrime, analizuojančiame XVIII a. įvykius ar mąstyseną. Kaip minėta įvade, Apšvieta šiame darbe suprantama taip, kaip siūlo Jonathanas Israelis:

*kaip žmogaus tobulinimo užduotis nuo 1680 iki 1800 m., [...] atvedusi pirmiausia prie idėjų ir pažiūrų revoliucijos, antra – prie tikrų praktinių revoliucijų arba atvirkščių; jos visos ieško universalių, visai žmonijai priimtinių receptų, galiausiai savo radikaliausiomis apraiškomis padėjusių pamatus moderniosioms žmogaus teisėms ir laisvėms bei atstovaujamajai demokratijai.*¹⁶⁴

Šiame apibrėžime akcentuojamas ir svarbiausias jos aspektas yra ir iki pat šių dienų išlieka tobulėjimo bei progreso uždavinys.

Apšvieta reiškėsi įvairiausiomis formomis ir įvairiose srityse; laiškų respublikos sukurtais tinklais ji sklido tarsi gamtos gaivalas, kurio nebuvo įmanoma ignoruoti. Kalbėti apie švietimą buvo ne tik madinga, bet ir neišvengiama (žinoma, lieka klausimas – kokį švietimą, kokiose srityse ir kaip tai (ne)veikė politinį mąstymą). Gražus tokio tinklo pavyzdys – Stanfordo universiteto kuruojamas projektas „Laiškų Respublika“, parodantis (ir vizualiai) Apšvietos idėjų bei veikėjų sklaidą ir susipynimą¹⁶⁵.

Norint suprasti metodologijos diktuojamus supratimo, palyginamumo, perdavimo ir vertimo aspektus, Apšvieta tampa kontekstu, kuris tuo pat metu yra ir pagrindinis įtakos šaltinis lokalioms (ATR) idėjoms, ir kitokios, išskirtinai ATR būdingos Apšvietos savarankišku reiškiniu. Vadinasi,

¹⁶⁴ Israel, 2011, p. 7.

¹⁶⁵ Standfordo universiteto interneto svetainė:
<https://web.stanford.edu/group/toolingup/rplviz/rplviz.swf>.

siekiant išanalizuoti politines idėjas pirmiausia reikia suprasti tų idėjų kontekstus ir jų sampyną.

Šioje disertacijos dalyje apžvelgiami Lenkijos ir Lietuvos mokslininkų darbai, nagrinėjantys Apšvietos laikmetį. Analizuojant šiuos tyrimus buvo siekiama suprasti, kokių Apšvietos aspektų galime atrasti LDK ir ką galime pasakyti apie Apšvietą to meto Abiejų Tautų Respublikoje. Nors negalime kalbėti apie ryškius mokslinius, geografinius ar ekonominius atradimus, tikrai turime pagrindo kalbėti apie politinio gyvenimo tradiciją, kuri reiškėsi per respublikonišką-bajorišką politinį veiksmą ir jo peržiūrą XVIII a. pabaigoje. Siekiant apžvelgti Apšvietos epochos tyrimus Lenkijoje ir Lietuvoje, reikėtų perteikti ne tik pagrindinius atradimus ir keliamus klausimus bei idėjas, kurie tiesiogiai sietųsi su politiniu mąstymu, bet ir laikmečio kontekstą bei dabartinius jo vertinimus. Šiame disertacijos skyriuje pirmiausia aptariama ATR vieta istoriniuose ir šiandienos debatuose (3.1 poskyris), paskui pereinama prie idėjų kontekstų ir jų sampynos aptarimo.

Apšvietos kontekstai disertacijoje pristatomi dviem dalimis. Pirmoji – XVIII a. ATR istorija, kuri remiamasi Lenkijoje atliktų tyrimų apžvalga (3.2 poskyris). Jos tikslas – pristatyti bendrą valstybės politinės raidos ir pagrindinių politinių idėjų XVIII a. paveikslą. Antroji kontekstų tyrimo dalis – LDK ir Vilniaus universiteto specifikos tyrimas (3.3–3.5 poskyriai), kur remiamasi esamais moksliniais darbais ir pirminiais šaltiniais. Poskyryje „Vilniaus universitetas ir Apšvieta“ susitelkiama ties bendromis mokymo tendencijomis (3.3.1) ir Apšvietos recepcija – reformuotu mokymu (3.3.2). Aptarus Vilniaus universiteto specifiką, pereinama prie bendresnės Katalikų bažnyčios vaidmens ir katalikiškos Apšvietos programos (3.4 poskyris) bei fiziokratizmo įtakos (3.5 poskyris) analizės, kuri leidžia atskleisti ATR atvejo specifiką, apibendrintai pristatomą paskutiniame šio skyriaus poskyryje „Vilniaus Apšvietos tinkluose: periferijos kontekstai“ (3.6 poskyris).

3.1 ATR istoriniuose ir šiandienos debatuose

ATR Apšvietos epochos kontekstų neįmanoma perprasti nesupratus jos lietuviškosios ir lenkiškosios (ir daugiau) dalių. Politinė mintis XVIII a., išnaudojusi Apšvietos sukurtus idėjų ir institucijų tinklus, užklojusius bendrą valstybę, buvo bendras švietėjų, išsibarsčiusių po visos šalies universitetus ir dvarus, vaisius. Tačiau, kadangi istorinė valstybė neišliko, susiduriame su jos paveldo dalybomis – o Apšvietos paveldas itin kontroversiškas. Viena

vertus, valstybės netekimas, visos to meto valdžios ir politinių veikėjų smerkimas, tačiau sykiu ir nuolatinis bandymas iš naujo įvertinti politiškai itin turbulentišką Lietuvos ir Lenkijos istorijos momentą. Lietuvoje pagrindinis šių dienų uždavinys yra prikelti XVIII a. istoriją ir gražinti ją Lietuvai; Lenkijoje svarbiausias tikslas – aktualizuoti istoriją šių dienų politinėje ir socialinėje tikrovėje, o tai kuria nuoseklią politinio mąstymo tradiciją.

Lenkams visa XVIII a. istorija yra neišvengiamai lenkiška ir sudėtingiausias aspektas lieka jos vertinimas. Kaip teigė Emanuelis Rostworowski, tarpukariu kilęs ginčas, kur laidoti iš Rusijos susigrąžintą paskutinį ATR karalių, puikiai perteikia lenkiškosios historiografijos problemškumą, vertinant XVIII amžių. Ar paskutinis ATR valdovas, reformatorius, menų globėjas, pasirašęs pirmuosius du ATR padalijimus, prisijungęs prie targovitėnų, o po Trečiojo padalijimo atsisakęs sosto, vertas karališkų laidotuvių? Gal jo vieta – ne Vavelyje ar Varšuvoje, bet Sankt Peterburge? Rostworowski, cituodamas istoriką Walerianą Kalinką, rašė: „Stanislovo Augusto epocha – tai nesibaigianti epocha, jos istorija yra kiekvieno iš mūsų istorija.“ Ir šiandieninis epochos vertinimas priklauso nuo to, kurią XVIII a. ginčo pusę renkamsi paremti: ar kelti ir pertvarkyti šalį esamomis sąlygomis, ar pirmiausia išvyti priešą ir tik tada kurti valstybę¹⁶⁶. Tai nesibaigiantis Lenkijos istorikų ir publicistų ginčas, kurio didžioji dalis lieka gana spekuliatyvi, nes nė vienas iš pasirinkimų nebuvo galutinai įgyvendintas.

Ir nors tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje susiduriame su ATR istorijos vertinimo problema, akivaizdu, kad lenkiškoje historiografijoje ji visuomet buvo vertinama kaip svarbi Lenkijos istorijos dalis. Lenkijos historiografiją nuo lietuviškosios skiria būtent nuoseklios mąstymo tradicijos egzistavimas.

Žinoma, dažnai tai, kas priklauso ATR lenkiškajai historiografijai, įvardijama kaip „Lenkijos“ ar „mūsų“ (t. y. lenkų). Akivaizdu, kad politiniai traktatai, rašyti ta pačia kalba kaip šiandieninės Lenkijos, daro juos atviresnius istorinei tradicijai, jungiančiai Pirmąją, Antrąją ir Trečiąją Lenkijos Respublikas, kurioje politinės idėjos sudaro nuoseklią mąstymo tradiciją, o svarbią vietą užima Apšvietos epochos politinės idėjos, reformos ir mąstytojai.

Šių dienų politinė diskusija Lenkijoje įtraukia ir XVIII a. autorius. Vienas tokių pavyzdžių – Krokuvos Politinės minties centro (lenk. *Ośrodek*

¹⁶⁶ Emanuel Mateusz Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966, p. 7–8.

Myśli Politycznej) tyrimai ir leidybinė programa, kur svarbiausia tampa ne nusakyti epochą, tačiau atrasti ją probleminio klausimo analizėje. Dalis šio centro leidžiamos publikacijų serijos *Lenkiškoji intelektualinė tradicija (Polskie Tradycje Intelektualne)* veikalų apima ir ATR Apšvietos laikmetį, iš kurių svarbiausi šie: *Wolność i jej granice: Polskie dylematy*¹⁶⁷ (sud. Jacek Kloczkowski), pristatantis Annos Grzeškowiak-Krwawicz laisvės koncepcijos analizę XVIII a. politiniame mąstyme; *Władza w Polskiej tradycji politycznej: Idea i praktyka* (red. Jacek Kloczkowski)¹⁶⁸, analizuojantis Pirmosios Lenkijos Respublikos respublikonišką valdžios organizavimo principą; politinių tekstų rinkinys *Polska czyli anarchia? Polscy myśliciele o władzy politycznej*¹⁶⁹, kur įtraukti ir XVIII a. politiniai mąstytojai (tokie kaip Hugo Kołłątajus, Stanisławas Staszicas, Sewerynas Rzewuskis); patriotizmo idėjos studija *Patriotyzm Polaków*¹⁷⁰, kurioje XVIII a. aptaria Januszo Ekes parengtas straipsnis „Piis Minibus“¹⁷¹. Svarbu paminėti, kad Politinės minties centras yra išleidęs ir keletą Apšvietos laikmečio politinių traktatų.

Šie ir kiti tyrimai pabrėžia politinių idėjų kovą tarp senosios, sarmatiškosios, tradicijos ir naujų švietėjų idėjų; juose išskiriamos respublikoniškos politinės idėjos ir lenkiška politinė kultūra. Šios politinės kultūros pagrindu laikoma politinė bajorų laisvė ir ATR politinė santvarka – esminis debatų šaltinis Apšvietos laikotarpiu (Wielhorskio, Stroynowskio, Kołłątajaus, Konarskio, Staszico, Jezierskio, Leszczyńskio darbai).

Ilgametėje XVIII a. politinės minties ir Apšvietos epochos tyrimų tradicijoje susiduriama ir su terminologijos, teorijos bei metodų klausimais. Šiuose tyrimuose aptariama švietimo epochos istoriografija¹⁷², pristatoma istorijos metodologija ir teorija, įkvėpta mokslinio racionalizmo bei Gibbono istorijos seminaro; jau ne pirmą šimtmetį diskutuojama apie istorinio palikimo vertę¹⁷³, todėl neišvengiamai kyla klausimų ir apie analizuojamų

¹⁶⁷ Jacek Kloczkowski, *Wolność i jej granice: Polskie dylematy*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2007.

¹⁶⁸ Jacek Kloczkowski (ed.), *Władza w Polskiej tradycji politycznej* *Władza w Polskiej Tradycji Politycznej: Idea i praktyka*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2010.

¹⁶⁹ Jacek Kloczkowski (ed.), *Polska czyli anarchia? Polscy myśliciele o władzy politycznej*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009.

¹⁷⁰ Jacek Kloczkowski (ed.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2006.

¹⁷¹ Janusz Ekes, „Piis Minibus“, in: Kloczkowski, 2006, p. 60–72.

¹⁷² Kazimierz Bartkiewicz (ed.), *Adam Naruszewicz i historiografia Oświecenia*, Zielona Góra: Verbum, 1998.

¹⁷³ Władysław Konopczyński, *O wartość naszej spuścizny dziejowej*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009.

reiškinių vertinimą ir supratimą. Pavyzdžiu galėtų būti žurnalo *Apšvietos amžius* (skirto vien Apšvietos tyrimams, leidžiamo nuo 1978 m.!) numeris, skirtas vien klausimui „Kas yra Apšvieta?“ (*Co to jest oświecenie?*)¹⁷⁴. Tradiciškai pradėdant nuo Kanto *Was ist Aufklärung?* apeliuojama į Vakarų akademinėje erdvėje egzistuojančią kritinę refleksiją, kuri, be Kanto, įtraukia ir XX a. teoretikų atsakymus į klausimą (Jürgen Habermas, Michel Foucault, Max Horkheimer)¹⁷⁵. Pačiam terminui „Apšvieta“ kintant ir sekularizuojantis kito ir jo vartoseną, todėl tyrėjai raginami kritiškai vertinti ir aiškiai apibrėžti sąvokas ir idėjas bei atsizvelgti į tiriamo laikmečio kontekstą. Ir nors skatinama mokslinė diskusija, o ne konkretaus atsakymo paieškos, šiuo atveju tyrimai Lenkijoje ne tik apeliuoja į esamą tyrimų tradiciją, tačiau siūlo ir kritiškai į ją žvelgti.

XVIII a. politinės diskusijos Lenkijoje apie valstybės valdymo formą ir ateitį neišvengiamai tapo ir vėlesnių politinių doktrinų analizės objektu. Nors XVIII a. politinės kovos dažniausiai suvokiamos kaip ginčas tarp konservatyviai nusiteikusios bajorijos ir reformatoriaus karaliaus bei jį palaikančios didikų frakcijos, jų argumentai ir mąstymo tradicija – svarbus pradinis tiek liberalizmo, tiek konservatizmo atspirties taškas. Maciejus Janowski lenkiškojo liberalizmo ištakas kildina iš dviejų šaltinių, dėl kurių jau du šimtmečius tęsiasi istorikų ir publicistų ginčas.

Pirmasis liberalizmo šaltinis buvo apsišvietę reformatoriai, kurie XVIII a. ATR politinę sistemą vertino tik kaip anarchiją ir nekilmingosios jos visuomenės dalies priespaudą, o laisvės pradžia buvo teisės viršenybė grįstos Stanislovo Augusto laikų reformos – tokios kaip *liberum veto* likvidavimas ir valstybės administracinio aparato pertvarka. Antrąją liberalizmo užuomazgų schemą, kaip teigia Janowski, išpopuliarino Joachim Lelewel; ji kaip tik pabrėžė bajorų demokratiją kaip pirmą jų laisvės idėjų vystymosi etapą. Bajorų demokratija, žinoma, turėjo savų trūkumų, XVII a. degeneravo į magneterijos oligarchiją, tačiau, jei padalijimai nebūtų suardę natūralaus evoliucijos proceso link modernios liberalios-demokratinės sistemos, ji būtų buvusi pataisoma. Įvairūs abiejų koncepcijų variantai turi pasekėjų ir propaguotojų, o jų ginčas – tai lenkiškojo liberalizmo dalis¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Teresa Kostkiewiczowa, „Co to jest oświecenie?–wprowadzenie do dyskusji“, *Wiek Oświecenia*, t. 17, 2001, p. 9–31.

¹⁷⁵ Ten pat.

¹⁷⁶ Maciej Janowski, *Polska Myśl Liberalna do 1918 roku*, Warszawa: Fundacja Im. Stefana Batorego; Krakow: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1998, p. 13–15.

Janowski siūlo tris bajoriškosios demokratijos principus kaip „protoliberalius“. Pirmasis – prisirišimo prie laisvės idėjos (*regina libertas*), pirmiausia suvoktos kaip individo laisvė ir laisvė dalyvauti politiniame gyvenime, principas. Antrasis – teisės viršenybės ir teisės kaip visuomeninio gyvenimo regulatoriaus principas. Trečiasis – respublikos idėjos atskyrimas nuo žmogaus valdžioje. Ši idėja glaudžiai siejasi su antrąja, neleidusia valdytojui supriešinti galios ir teisės viršenybės. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį, kad šių idėjų funkcijos skyrėsi nuo analogiškų idėjų vėlesnėje modernios valstybės koncepcijoje.

Stanislovo Augusto epochos reformatorių tad laukė nelengva užduotis. Reikėjo transformuoti politinės sistemos pagrindus, sukurti suvereniteto ir bendros pilietinės valios principus siekiant bendros visų lygybės prieš įstatymą. Tačiau formuojantis liberaliai politinei minčiai svarbiausia buvo ne įgyvendintos detalės, o pati atmosfera, leidusi rasti lenkiškajam liberalizmui. Janowski teigia, kad Lenkijoje, kur egzistavo barokinė kultūra (joje egzistenciniai ir religiniai klausimai dominavo politinių atžvilgiu, o šie buvo glaudžiai siejami su teologija), reformatoriams reikėjo keisti piliečių mąstymą, nes švietėjiškoje atmosferoje pirmenybė buvo teikiama būtent politinėms ir socialinėms problemoms¹⁷⁷.

Svarbiausiu lenkiškos istoriografijos bruožu reiktų laikyti tyrimų gausą (lyginant su tyrimais Lietuvoje) ir tai, kad politinės minties Apšvietos epochoje tyrimai yra vientisos politinio mąstymo tradicijos, jungiančios Pirmąją, Antrąją bei Trečiąją Lenkijos Respublikas, dalis. Tai kuria kitokį santykį su XVIII a. politinėmis idėjomis: jos vertinamos kaip bendro politinio mąstymo palikimo dalis ir įtraukiamos į šiandienę probleminių klausimų analizę (laisvė, patriotizmas, valdžia, politinės ideologijos, vieta europinėje tradicijoje).

Aptarti nuoseklią lenkišką istoriografiją ir politinio mąstymo tradiciją būtų sudėtinga vien dėl jos gausos, tačiau būtina pristatyti pagrindines tyrimo kryptis, tyrėjus ir temas. Tiriant ATR politinę mintį galima apsistoti ties klasikineis Lenkijos politinių istorikų veikalais, kurių (dar) neturime Lietuvoje, ir to pakaktų. Pavyzdžiui, Władysława Konopczyńskiego studija *Lenkijos XVIII a. politiniai mąstytojai (Polszy pisarze polityczni XVIII wieku)*¹⁷⁸ gali pasitarnauti kaip savotiškas kompendiumas: čia trumpai pristatomas ir analizuojamas kiekvienas iš autorių veikalų. Netruksta ir

¹⁷⁷ Ten pat, p. 18–20.

¹⁷⁸ Władysław Konopczyński, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Kraków: Ośrodek myśli polityczni, 2012 [1966].

mąstytojų iš Wilniaus ir LDK – ir tai jau būtų nemenka atspirtis bandant perprasti politinę mintį Lietuvoje. Tačiau, norint suvokti platesnį kontekstą, kuriame vyksta idėjų mainai ir skleidžiasi Apšvietos epochos įtaka (susipynusi istorija), disertacijoje pateikiamos pagrindinės tyrimų kryptys bei temos, kurios neišvengiamai siejasi su Apšvietos epochos supratimu: tai pačios Apšvietos bruožai lenkiškoje historiografijoje, pagrindiniai Lenkijos švietėjai, XVIII a. politinės idėjos ir jų įtaka politiniam mąstymui.

3.2 Apšvietos reformų metmenys ir herojai

Svarbiausiais XVIII a. politinės istorijos ir politinės minties tyrimais neabejotinai laikytina politinės sistemos ir jos pertvarkos analizė, kurios istorinio laikmečio aprėptis apima tiek XVI, tiek XVII amžius. Šiuose tyrimuose pasikartoja ATR iškilimas ir nuosmukis nuo bajoriškos demokratijos ir auksinės laisvės iki anarchijos ir pertvarkos, kurios kulminacija yra Gegužės 3-iosios konstitucija, galiausiai – iki valstybės žlugimo. Šioje srityje parašyti ir klasikiniai Lenkijos istorijos veikalai – tokie kaip Władysława Konopczyńskiego studija *Liberum veto*¹⁷⁹, Emanuelio Mateusza Rostworowskiego *Naprawa Rzeczypospolitej XVIII wieku*¹⁸⁰, *Ostatni król Rzeczypospolitej*¹⁸¹ ar *Maj 1791–Maj 1792 rok monarchii Konstytucyjnej*¹⁸². Šie darbai yra tapę daugelio vėlesnių tyrimų pagrindu, juos galima laikyti laikmečio tyrimų atspirties tašku. Iš šiuolaikinių tyrėjų daug dėmesio ATR politinei santvarkai skiria Grześkowiak-Krwawicz veikale *Regina Libertas*¹⁸³; paminėtina Dorotos Pietrzyk-Reeves knyga *Ład rzeczypospolitej*¹⁸⁴ ir Ekes darbas *Złota demokracja*¹⁸⁵.

Šiuose darbuose pabrėžiama respublikoniškoji ATR valdymo tradicija, kuri reiškėsi pagrindinėmis laisvės manifestacijomis, formavusiomis tiek laisvės apraišką, tiek garantiją. Pirmiausia laisvė visuomet buvo suprantama kaip laisvė, apibrėžiama įstatymo, o įstatymą prižiūrinti valdančioji bajorija

¹⁷⁹ Władysław Konopczyński, *Liberum Veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków: S. A. Krzyżanowski, 1918.

¹⁸⁰ Emanuel Mateusz Rostworowski, *Naprawa Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Kraków: Polska Akademia Nauk, 1967.

¹⁸¹ Rostworowski, 1966.

¹⁸² Emanuel Mateusz Rostworowski, *Maj 1791–Maj 1792 rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa: Zamek Królewski, 1985.

¹⁸³ Anna Grześkowiak-Krwawicz, *Regina Libertas*, Gdansk: słowo/obraz terytoria, 2006.

¹⁸⁴ Dorota Pietrzyk-Reeves, *Ład rzeczypospolitej: polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.

¹⁸⁵ Janusz Ekes, *Złota demokracja*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2010.

vadovavosi principu „nieko apie mus be mūsų žinios“. Būtent bajorija laikė save politine tauta ir valstybės suverenu ir priimdavo įstatymus seimuose ir seimeliuose. Baimė, kad karalius ir didikai uzurpuos valdžią, atims bajorijos privilegijas, t. y. jos laisvę, padarė įstatymo priežiūrą esminiu tikslu. Svarbiausias iš šių įstatymų buvo *liberum veto*, suvoktas kaip gynybos mechanizmas, nukreiptas prieš karalių ir didikus bei suteikiantis vienodą politinę laisvę visiems Respublikos piliečiams. Žodžio laisvė buvo lygiai tokia pat svarbi auksinės laisvės dalis, leidusi bajorams dalyvauti viešajame gyvenime, puoselėti politines diskusijas ir panaudoti (vis dėlto) *liberum veto*. Monarcho galios augimo baimė privedė prie bajorijos nenoro ir baimės keisti politinę santvarką; laisvė tapo ne tik brangi, bet ir labai pavojinga, kai jos išnaudojimas (*licentia*) privedė prie anarchijos ir valstybės neveiknumo. Ši situacija reikalavo pertvarkos, kuri drauge su Apšvietos politinėmis idėjomis atvedė ATR prie Ketverių metų seimo ir naujos konstitucijos.

Gegužės 3-iosios konstitucija buvo kompromisas tarp apsišvietusio karaliaus, kuris nuo pat savojo valdymo pradžios svajojo apie „angliškąją santvarką“, ir apsišvietusių respublikonų, kurie jau žvelgė į JAV pavyzdį. ATR atsikratė institucijų, dariusių ją išalusia anarchooligarchine valstybe, ir įgijo gerai organizuotą parlamentinę santvarką. Konstitucija reformavo ir miestiečių teisinį bei politinį statusą ir, nors valstiečiams mažai kas pasikeitė, atvėrė reformų galimybes ateityje. Konstitucijos bajoriškumas buvo kritikuojamas, tačiau bajorų seimo veikla negalėjo būti nebajoriška¹⁸⁶.

Anarchiška ir kaimynų prispausta ATR tapo valstybe, panašia į Didžiąją Britaniją, kurios valdymo sistema XVIII a. buvo vertinama kaip viena iš geriausių. Atsižvelgiant į bajorijos skaičių ir konstitucinę sąjungą su miestiečiais, kuriant pilietinę visuomenę, tai gana įspūdingas pasiekimas to meto Europoje. Vis dėlto svarbiausias Konstitucijos principas buvo aiškus vykdomosios, įstatymų leidžiamosios ir teismų valdžios atskyrimas ir vykdomosios valdžios atskaitomybė parlamentui.

Lenkiškoji Apšvieta žmogaus teisių klausimus daugiausia nagrinėjo socialiniame kontekste, siejo jas su piliečių teisėmis ir pareigomis. Pragmatinį aspektą ypač pabrėžė Kołłątajus. Analizuodamas prigimtinės lygybės principą, jis pabrėžė, kad „visi gauna vienodus tarpusavio įsipareigojimus, kaip ir vienodas teises į savo asmenį ir turtą“. Tokia lygybė „grindžiama pamatinė piliečių valdžios taisyklė“. Įgimti sveikatos, jėgos, gabumų skirtumai turėtų lemti skirtingus vaidmenis visuomenėje. Su tuo

¹⁸⁶ Rostworwski, 1985, p. 10.

siejama vienu žmonių subordinacija kitiems, bet tai nėra nelygybės garantas, atvirkščiai – tai laisvės užstatas.

Politiniai traktatai, kvestionavę politinę santvarką ATR, yra žinomiausi to laikotarpio apšvietos politinės minties produktai, kurių svarbiausieji siūlė esmines reformas, o dalį jų įgyvendino Ketverių metų seimas. Lenkiškoje historiografijoje politinės publicistikos pradininku dažnai laikomas Stanisławas Leszczyński, politinio traktato *Laisvas balsas laisvę garantuojantis (Głos wolny wolność ubezpieczający, 1743)* autorius. Mokslo švietėjiškoje tradicijoje iškiliausiu laikomas vieno svarbiausių publicistinių traktatų *Apie efektyvią tarybų veiklą (O skutecznym rad sposobie, 1761)* autorius Stanisławas Konarskis. Veikale jis siūlo atsisakyti sarmatiškosios ideologijos, pertvarkyti valstybės valdymą atsisakant *liberum veto*, reformuoti seimus ir kariuomenę¹⁸⁷. Stanisławas Staszicas išgarsėjo kaip itin reformistinių publicistinių veikalų autorius: *Įspėjimai Lenkijai (Przestroga dla Polski, 1790)* bei *Pastebėjimai apie Jano Zamoyskio gyvenimą (Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego, 1787)*. Šiuose veikaluose Staszicas kaltino didikus prisidedant prie respublikos išnykimo bei pasisakė už mokslo nacionalizavimą ir visuomenės moralės klausimų įtraukimą į mokymo programas, akcentuodamas praktinius gamtos mokslus ir istoriją (teigė, kad respublika bus tokia, kaip elgsis jos jaunimas); siūlė apriboti karaliaus valdžią ir panaikinti *liberum veto*; taip pat siūlė naują tautos koncepciją, kuri sujungtų visus visuomenės sluoksnius – ne tik bajoriją, bet ir miestiečius, valstiečius ir kitas reformas¹⁸⁸. *Įspėjimuose Lenkijai* Staszicas rašė, kad „visų žmonių teisės lygios. Lygybė, laisvė ir nuosavybė – reikalingiausias ir paprasčiausias žmogaus teisių taikymas.“¹⁸⁹

Stiprus viešosios nuomonės formuotojas kovojant su konservatyviais Gegužės 3-iosios konstitucijos priešininkais šiuo laikotarpiu buvo Kołłątajus – neformalaus rašytojų ratelio, žinomo kaip Kolontajaus Kalvė (*Kuźnica Kołłątajowska*), atstovas. Kołłątajus parašė ne vieną veikalą, iš kurių svarbiausieji: *Keletas anoniminių laiškų Stanislovui Malochovskiui (Do Stanisława Małachowskiego, referendarza koronnego, o przyszłym sejmie Anonima listów kilka)*, rašytų 1778–1789 metais, ir veikalas *Politinės Lenkijos piliečių teisės (Prawo polityczne narodu polskiego)*, išleistas 1790 metais. Abu šie veikalai – vykusią politinių reformų projektai.

¹⁸⁷ Joanna Lupas-Rutkowska, *Ściaga z języka polskiego: Oświecenie, Romantyzm*, Gdansk: Agencja Wydawnicza Jerzy Mostowski, 2002, p. 36–38.

¹⁸⁸ Ten pat, p. 36–37.

¹⁸⁹ Jerzy Snopek, *Oświecenie. Skiz do portretu epoki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 78–82.

Drauge su Kollątajumi dirbo Franciszekas Ksaweras Dmochowski ir Franciszekas Salezy'is Jezerski. Pagrindinis Jezerskio, vieno aršiausių ATR visuomenės kritikų, veikalas *Lenkijos valdžios paslapčių katekizmas* (*Katechizm o tajemnych rządu polskiego*), išleistas 1790 m. pamfleto forma, pašiepia bajorų respublikos visuomeninį ir politinį anachroniškumą. Klausimais ir atsakymais veikale kritikuojami atsilikusios feodalinės sistemos likučiai ATR¹⁹⁰.

Apšvietos ideologija taip pat atskyrė teisingo ir neteisingo karo principus ir pateisino tik pirmąjį, kurio paskirtis buvo ginti laisvę ir nepriklausomybę. Žmonės svajoto, kad visi konfliktai būtų sprendžiami diplomatinėmis ir teisinėmis priemonėmis, ir dirbo su užsidegimu kurdami bei sprenddami tautų teisės klausimus. Šie principai buvo plačiai įtraukti į Lenkijos švietimo sistemą, daugiausia – į Edukacinės komisijos kurtas programas¹⁹¹.

Mokyklų ir mokymo reformos įžiebė diskusijų ir apie patį mokymą, kurios ryškios lenkiškojo *Monitor* puslapiuose. Pirmiausia, kaip rašo Irena Stasiewicz¹⁹², požiūris į mokymo paskirtį ir funkcijas bei bandymai apibrėžti mokslą nebuvo originalūs. Naujoms idėjoms randantis ir jas formuluojant Lenkijoje, formuluojant mokslo teoriją ir metodologiją Apšvietos žurnaluose, regimą įtaką turėjo Mably, Montesquieu, Voltaire'as, d'Alembert'as, Diderot, Locke'as ir Wolffas. Akivaizdi jų įtaka ir *Monitor* akcentuojamam utilitaristiniam mokslo suvokimui, tačiau, priešingai nei ankstesniais metais, prie žodžio „utilitarizmas“ pridedamas būdvardis „pilietinis“. Buvo kalbama ne apie mokslo naudą individui, tačiau apie naudą visai visuomenei. Ir nors žurnale *Monitor* retai kada buvo propaguojama sekuliari moralė, kritinis požiūris į mokslinį tyrimą, tiesos ieškojimas, mitologijos atsisakymas yra Voltaire'o darbų įtaka. Aiškumas, paprastumas, nuoseklumas moksle ir moksliniuose darbuose buvo pristatomi kaip „geras skonis“.

Lenkiškuose bandymuose klasifikuoti mokslus akivaizdus Wolffo (iš vienos pusės) ir d'Alembert'o bei Diderot iš kitos susidūrimas. Lenkiškoji istoriografija aiškiai pabrėžia, kad humanistiniai idealai, atsispindėję Amerikos ir Prancūzijos žmogaus teisių deklaracijose, buvo įtraukti ir į ATR Gegužės 3-iosios konstituciją. Šie žmogaus laisvės ir teisių idealai, propaguojami Apšvietos žurnalų puslapiuose, filosofų ir menininkų

¹⁹⁰ Lupas-Rutkowska, 2002, p. 37–38.

¹⁹¹ Snopek, 1999, p. 78–82.

¹⁹² Irena Stasiewicz, *Z problemów nauki okresu Oświecenia*, Wrocław: Wydawnictwo Polska Akademia Nauk, 1960.

pokalbiuose ir Vakarų Europos salonuose, turėjo pasekėjų ir Lenkijos Apšvietoje. Svarbu, kad ATR, kurioje politinis ir kultūrinis gyvenimas priklausė bajorijai, pagrindiniai humanizmo principai (nors iš esmės ir priešingi šio sluoksnio interesams) įsiskverbė į bajorijos mąstymą ir veikimą.

Svarbiausia transformacija įvyko laisvės ir lygybės koncepcijose. Tiek laisvė, tiek lygybė buvo kertiniai sarmatiškosios ideologijos elementai. Tačiau sarmatiškoji lygybė reiškė bajorijos laisvę ir lygybę tarp privilegijuotųjų. Tokie kartojami idealai kaip „šlėkta savojoje žemėje prilygsta vaivadais“ (*szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*) neatitiko tikrovės. Negana to, jų veikimas buvo pernelyg ribotas, turint mintyje, kad didžiojoje visuomenės dalyje trūko fundamentalių teisių užtikrinimo. Bajoriškos laisvės principai pirmiausia reiškė priešinimąsi karaliaus tironijai, tačiau greitai atvedė prie valstybės neveiknumo ir priklausymo nuo *liberum veto*. Bajorijai ši situacija netrukdė jaustis ir gyventi gerai, dar daugiau – didžiulis tokia valstybe. Noras keisti šią situaciją valstybėje atėjo tik su Apšvieta. Dauguma suprato, kad *liberum veto* kenkė valstybei, o labiausiai apsišvietusieji perėmė naujas laisvės ir lygybės koncepcijas¹⁹³.

3.3 Vilniaus universitetas ir Apšvieta

Apšvietos epocha universiteto istorijoje vadinama brandos amžiumi¹⁹⁴ ir pakilimo laikotarpiu bei pristatoma visose publikacijose, daugiausia rengtose Vilniaus universiteto istorikų. Tyrimuose pabrėžiami Universiteto reformų mėginimai ir mokslo supasaulietinimo pradžia XVIII a. viduryje, Universiteto pertvarkymas į Lietuvos vyriausiąją mokyklą 1773 m. įkūrus Edukacinę komisiją¹⁹⁵, analizuojami dėstomi dalykai, jų kaita veikiant švietimo idėjoms ir iš Vakarų Europos atvykstant profesoriams.

Apšvietos epochos atneštas universiteto modernėjimas ir naujos orientacijos pirmiausia pasireiškė dėstomų dalykų pertvarka ir naujų, modernių, institucijų kūrimu (Observatorijos, Medicinos fakulteto, Kilmingųjų kolegijos). Pirmoji Apšvietos idėjų veikiamą Vilniaus universiteto pertvarką įvykdė 1730 ir 1739 m.: įvestas užsienio kalbų, istorijos ir geografijos dėstymas; vėlesniais dešimtmečiais patys jėzuitai atnaujino kai kurių kursų turinį, įvedė eksperimentinės fizikos dėstymą, dėstant naujųjų amžių filosofiją leido „sekti dabartinių filosofų sistemomis“

¹⁹³ Snopek, 1999, p. 78–82.

¹⁹⁴ Bumblauskas et al., 1999.

¹⁹⁵ Kubilius et al., 1976.

(1760), atsisakė scholastinio stiliaus; vis daugiau mokslo darbų pradėta rašyti lenkų, o ne lotynų kalba¹⁹⁶.

Esminiai pokyčiai atėjo su Edukacinės komisijos įkūrimu ir Universiteto reforma 1773 m. bei pertvarkymu 1778 metais. Edukacinė komisija, perėmusi Universiteto valdymą, iškėlė „naują valstybės piliečio ugdymo ir lavinimo programą“, o pagal šios programos dvasią išauginta naujoji karta 1791 m. priėmė Lietuvos ir Lenkijos konstituciją¹⁹⁷. Kaip rodo istorikų tyrimai, „apšvietos epochos iškelti šūkiei tapo Vilniaus universiteto intelektualinių pastangų ir praktinių veiksmų šerdimi“, cituojamas rektorius Martynas Počobutas, parėmęs Gegužės 3-iosios konstitucijos idėjas ir džiugiai tvirtinęs, kad žinia apie naująją konstituciją „ne tik nuliūdusi paguosti, bet ir mirštanti atgaivinti gali“¹⁹⁸.

Žinoma, sunku nusakyti, kiek Universitetas skleidė ir įkvėpė Apšvietos idėjas, o kiek pats privalėjo persitvarkyti, nes mokymo sistema neatitiko visuomenėje vyraujančių nuostatų ir naujų mąstymo kanonų (ypač XVIII a. viduryje ir pabaigoje), tad verčiau reikėtų kalbėti apie abipusę tokių idėjų sąveiką. Tačiau tai, kad panaikinus jėzuitų ordiną ir pertvarkius Universitetą (ypač po 1780 m.) pastebimas aiškus mokslo kokybės, dėstytojų profesionalumo, iš Vakarų Europos atvykstančių dėstytojų skaičiaus augimas, mokslinių darbų gausėjimas (Janas Sniadeckis, Žanas Emanuelis Žiliberas, Martynas Počobutas), kurie ištraukė Universitetą iš stagnacijos ir XVIII a. pabaigoje padarė jį švietimo centru, konkuruojančiu su kitais Vidurio Europos universitetais, leidžia daryti prielaidą, kad Universiteto įtaka skleidžiant Apšvietos idėjas augo. Ir nors sunku nustatyti tiesioginį jo ryšį su politiniais procesais ATR, disertacijoje laikomasi prielaidos, jog Universitete dėstyti dalykai, leisti leidiniai ir nagrinėti autoriai yra tarsi XVIII a. ATR „bajoriškos visuomenės veidrodis“, leidžiantis pažvelgti į to meto idėjinį kontekstą bei analizuoti šiomis idėjomis išaugintos ATR kartos mąstyseną.

Svarbiausią vaidmenį tokio idėjinio konteksto tyrime atlieka Vilniaus universiteto spaustuvė ir joje išleisti leidiniai XVIII a. Svarbu pastebėti, kad Edukacinės komisijos nuostatuose buvo pabrėžta, jog

¹⁹⁶ Bumblauskas et al., 2009, p. 359.

¹⁹⁷ Ten pat, p. 397.

¹⁹⁸ Ten pat, p. 440–441.

*vyriausiųjų mokyklų bibliotekos turi būti viešos, prieinamos naudotis ne vien tik vyriausios mokyklos dėstytojams [...] ir moksleiviams, bet ir kiekvienam piliečiui, kuris ateitų į biblioteką ieškoti šviesos ir knygų.*¹⁹⁹

Nuo 1766 m. biblioteka ėmė iš savo spaustuvės gauti privalomąjį knygos egzempliorių, o nuo 1780 m. ir visos LDK spaustuvės privalėjo perduoti tokį egzempliorių Universiteto bibliotekai. Dalis šių leidinių yra išlikę Vilniaus universiteto Retų spaudinių saugykloje-archyve.

3.3.1 Bendros mokymo tendencijos

Vilniaus universiteto akademijos rašytinį XVIII a. palikimą sunku pavadinti kitaip kaip pačiame universitete susiklosčiusiu dėstymo ir mąstymo stiliumi²⁰⁰ antroje XVIII a. pusėje, vadintu eklectiniu (pasirenkamuju). Leidiniai leisti daugiausia lenkų ir lotynų kalbomis, tačiau yra darbų prancūzų, vokiečių, taip pat lietuvių kalba. Pažymėtina, kad darbai lietuvių kalba – daugiausia pamokslai ir maldos, skirti visiems ATR gyventojams, kaip antai *Altorius duchawnas: arba aŕierawone kwepencio altoriaus priesz majestota Diewa; tay ira madlitwas garbingas baŕnićiay szwętoy przigulenćias... saldibes garbies jo aŕierawoti gal su pazvaliimu wiresniuju naujos naboŕesntwas dėl gieresnios wygandos*²⁰¹ (leista kas kelerius metus 1760–1785 m.). Mokėti kalbų buvo sudėtinė išsilavinimo dalis, kaip rodo publikuotos mokyklinės ataskaitos – *Metinės pažangos įrodymai (Dowódy Roczneho postępkę)*, savotiški egzaminai viešosiose Vilniaus akademijos mokyklose. Tiek vidurinio, tiek universitetinio išsilavinimo klausimai reikalavo ne tik mokėti pačią kalbą, tačiau ir išmokti (dažnai mintinai) autorių tąja kalba darbų.

Publikuoti minėtų „egzaminų“ klausimai atskleidžia plataus ir visapusio išsilavinimo reikalavimus. Štai 1780 m. pateikti *Metinės pažangos įrodymai* buvo iš

logikos, ontologijos, kosmologijos, psichologijos, natūraliosios teologijos, mechanikos, hidrostatikos, hidraulikos, tautų teisės,

¹⁹⁹ Ten pat, p. 436–437.

²⁰⁰ Ten pat, p. 360.

²⁰¹ *Altorius duchawnas: arba aŕierawone kwepencio altoriaus priesz majestota Diewa; tay ira madlitwas garbingas baŕnićiay szwętoy przigulenćias... saldibes garbies jo aŕierawoti gal su pazvaliimu wiresniuju naujos naboŕesntwas dėl gieresnios wygandos*, V. [Vilnius]: Akad. sp.?, apie 1760–1762. Leid. spėjamas. – KŁK. I, p. 14.

*bendrosios fizikos, eksperimentinės fizikos, politinių teisių, retorikos, poetikos, ekonomikos, žinių apie Europos ekonominę ir karinę galią, žinių apie mokslus, meną ir išradimus, teorinės ir praktinės geometrijos, geometrinių brėžinių, trigonometrijos, prigimtinės teisės, mokslo apie augalus, architektūros ir architektūrinių brėžinių, aritmetikos, algebros, moralinių mokslų, politinės geografijos, Europos valstybių istorijos, lotynų, graikų, prancūzų ir vokiečių kalbų*²⁰²

sričių. Prancūzų kalbos klausimai reikalavo „iš atminties pasakyti moralinius ir politinius požiūrius (zdania) vyraujančių prancūzų autorių“ ir „iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą versti 5-ąją Kyro Didžiojo kelionių knygą“. Lotynų kalbos išmanymas buvo tikrinamas reikalaujant

*versti į gimtąją kalbą: 1) Trečiosios Horacijaus knygos giesmes, 2) Ovidijaus „Epistulae ex ponto“ II-ąją knygą, versti ir paaiškinti žinomų autorių darbus iš mitologijos, 3) pateikti ketvirtąją Cicerono kalbą prieš Gaius Verres apie jo nusikaltimus jam esant Sicilijos magistratu. Taip pat kalbą apie iškalbos technikas.*²⁰³

Politikos mokslų žinios buvo tikrinamos per teisės ir politinės geografijos mokslus, reikalaujant pateikti politinės geografijos mokslo aiškinimą bei išmanymą apie valstybes ir valdymo formas. Studentų buvo klausiama:

kiek yra valdymo formų, kaip supranta monarchinę, aristokratinę, demokratinę, despotinę santvarkas [...], religinę valdžią. Apimtis ekonomikos ir meistriškumo ir t. t. Kas ir kaip seniai valdo, kada gimė, taip pat sienų ilgį. Susiskirstymą, sostines ir t. t. Pasakyti ir žemėlapyje parodyti.

²⁰² Dowódy rocznego postępku: Z Logiki, Ontologii, Psychologii, Teologii naturalney, Mechaniki, Hydrostatyki, Hydrauliki, Prawa narodow, Fizyki generalney, partykularney i experymentalney, z Prawa politycznego, z Retoryki, Poetyki, Ekonomiki, wiadomosci o handlu, Ludności i mocy Europy, wiadomosci o naukach kunsztach i wynalazkach, z Geometrii teoryczney i praktyczney, z Rysunkow geometrycznych, z Trygonometryi, z Prawa naturalnego, z Nauki o Roslinach, z Architektoniki i rysunkow architektonicznych, z Arytmetyki, Algebry, nauki moralney, Geografii polityczney, z Historii Panstw Europeyskich, z Językow Łacinskiego, Greckiego, Francuskiego i Niemieckiego od Uczących się w szkołach akademii Wilenskiej dany, 1780-07-24, Vilnius: Akademijos sp., 1783; Vilniaus universiteto Retų spausdinių skaitykla: VUB IV 23113.

²⁰³ Ten pat.

Norint įrodyti politinės teisės išmanymą, reikėjo išaiškinti: valdžios įstatymus, piliečių valdymą; nusakyti trigubą valdžios organizavimą, piliečių kontrolės mechanizmą, karaliaus, rinkimų, senato, respublikos valdymo institucijas²⁰⁴.

Šis plataus išsilavinimo (1780) iškėlimas, žinoma, neatsiejamas nuo bendro Apšvietos tikslo ugdyti valstybės piliečius, tačiau jo išskirtinumas – išlaikytos tradicijos ir nekvestionuojamas katalikiškas turinys. Iš sarmatiškosios tradicijos atėjęs senovės graikų ir romėnų tekstų kartojimas bei oratorystės meno svarba ne buvo atsigręžimas į Antiką, leidęs Apšvietos filosofams sukilti prieš krikščioniškąjį mokymą ir tapti „moderniaisiais pagonimis“, kaip teigia Peteris Gay’us vienoje žymiausių Apšvietos interpretacijų²⁰⁵, o pabrėžė tąsą nusistovėjusio mokymo, kuris buvo neatsiejama politinio mąstymo dalis ir tik iš dalies sutapo su Vakarų Europos švietėjų atliekamu Antikos aukštiniu²⁰⁶.

Vienas esminių lietuviškosios Apšvietos aspektų – aiškus jos katalikiškumas. Populiariausias žanras tarp Universiteto leistų publikacijų buvo pamokslas (*kazanie*). Pamokslas svarba lietuviškojoje Apšvietoje buvo išskirta ne viename tyrime, kur akcentuojamas dvasininkų prisidėjimas prie viešosios nuomonės formavimo ir šviečiamųjų idėjų sklaidos, liudydamas to meto politines ir socialines aktualijas²⁰⁷. Kristina Mačiulytė Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistoje monografijoje *Kad Tėvynė gyvuotų... XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai* teigia, kad pamokslai – tai „literatūros žanras, išreiškęs savo epochos idėjas bei vertybines nuostatas“²⁰⁸. Žymiausių LDK pamokslininkų (tokių kaip Mykolas Pranciškus Karpavičius, Jonas Nepomukas Kasakauskas, Vilhelmas Kalinskis) pamokslai, kuriuose buvo reiškiamas santykis su valstybe, pagrįstas teisių užtikrinimu ir pareigų vykdymu, pabrėžiant patriotines nuostatas, piliečių laisvės idėją, emocinį ryšį tarp tėvynės ir piliečių²⁰⁹, buvo leidžiami Universiteto spaustuvėje, ir iš jų gausos galima daryti išvadą, kad buvę itin populiariūs. Kaip pabrėžė

²⁰⁴ Ten pat.

²⁰⁵ Peter Gay, *The Enlightenment: an Interpretation*, New York: Vintage Books, 1968.

²⁰⁶ Gay’us tai pavadino „Appeal to Antiquity“.

²⁰⁷ Mačiulytė, 2005, p. 44, 157.

²⁰⁸ Ten pat, p. 44.

²⁰⁹ Ten pat, p. 159.

Mačiulytė, svarbus pats pamokslų autorių suvokimas, kad gyventa „apšviestajame amžiuje“²¹⁰.

Tiek prieš panaikinant jėzuito ordiną, tiek po to Universitete nestigo religinio turinio publikacijų: be pamokslų, buvo populiarios maldos, religiniai kalendoriai, Jėzaus Kristaus, šventųjų gyvenimo aprašymai. Tačiau, greta jų, buvo publikuojama ir daug katalikiškojo švietimo knygų, kurios dažnai kritikuodavo Apšvietos procesus. Paminėtinas Claude-François Nonnotte'o, parašiusio *Voltero klaidas, Religijos filosofijos žodyno* 1782 m. vertimas į lenkų kalbą, kuriame pateikiama atsakymų visų bedievių religinei kritikai (*Dykcjonarz filozoficzny religii w którym gruntują się wszystkie wiary świętey artykuły lżone od niewiernych i oddpowiada się na wszystkie ich zarzuty*²¹¹); Paulio Pelissono Fontanier, atsivertusio protestanto, *Trumpos dieviškosios pastabos apie švenčiausiojo altoriaus sakramentą (Uwagi krótkie nabożne o najsświętszym sakramencie ołtarza*²¹²); François Nepveu vertimas *Pamąstymai arba refleksija krikščioniška, išdėstyta visoms metų dienoms (Myśli albo reflexie chrześcijańskie*²¹³), Ženevos vyskupo François de Sales, pabrėžusio gilų tikėjimą ir religinę toleranciją (protestantams), *Amžinojo gyvenimo medis (Drzewo żywota wiecznego*²¹⁴); tokių XV–XVI a. humanistų kaip Bartolomeo Ricci darbai

²¹⁰ Ten pat, p. 22.

²¹¹ Claude François Nonnotte, *Dykcjonarz filozoficzny religii w którym gruntują się wszystkie wiary świętey artykuły lżone od niewiernych i oddpowiada się na wszystkie ich zarzuty*, wydany w francuskim języku od j. x. Nonnota, pomnożony od tegoż y poprawiony, a teraz na polski język przez j. x. Tadeusza Brzozowskiego, prof. języka francuskiego w szkołach Mińskich, wytłumaczony, t. 1–4, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. przy Akad., 1782. 8°. Dedik. Tado Bżorovskio Chmarai, Minsko kaštelionui; Vilniaus universiteto Retų leidinių skaitykla: VUB IV 11060/1, IV 10769/2, IV 18618/3.

²¹² Paul Pellisson Frontanier, *Uwagi krótkie nabożne o najswiętszym sakramencie ołtarza... przez... Pawła Pellisona, jednego ze czterdziestu Akademij Francuskiej... po francusku napisane, a na oyczysty język... Jana Dominika ... Łopacińskiego, biskupa Żmudzkieo... Z przydatkiem ósmiodniowych uwag... r. 1777 przełożone i do druku w. R. 1780 podane*, Wilno [Vilnius]: w druk[arni] król[ewskiej] [przy] Akad[emii], 1780. 12°. – Estr. XXIV, p. 181.

²¹³ François Nepveu, *Myśli albo reflexie chrześcijańskie*, rozłożone na wszystkie dni całego roku, przez w. x. Franciszka Nepveu, kapłana S. I. Wilno [Vilnius]: Akad. sp.?, 1734. 8°. – Estr. XXIII, p. 81.

²¹⁴ Franciscus de Salesius, *Drzewo żywota wiecznego... przez zbawiciela samego w Instytucie ś Franciszka de Sales, pod tyt. Nawiedzenia N. P. zakonnic zasadzone, a od oycza św. Klemensa XI w r. 1717 wielkimi odpustami temu bractwu nadanemi, ... zaś roku dopiero 1737... pod tyt. Najswięt. Serca pana Jezusa osobliwą bullą oycza św. Klemensa XII konfirmowane y przez też zakonnicę dla duchownego wiernych pożytku do druku podane*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1739, 4°. Dedik. Teofilui Godebskiui, Vladimiro ir Bresto vyskupui. – Est. XVI, p. 284–285.

lotynų kalba²¹⁵; pakartotiniai Girolamo Savonorola *Pagalvojimas dvasiškas (Rozmyślanie duchowne*²¹⁶) leidimai (vertimai) ar net vėlyvųjų Viduramžių arkivyskupo Tomo Kempiečio *Apie mėgdžiojimą viešpaties Kristaus (O naśladowaniu Chrystusa pana*²¹⁷); taip pat ATR rašiusių jėzuito Jano Szczepano Wulferso (Varšuvos riterių mokyklos profesoriaus) darbai²¹⁸ bei Vilniaus universiteto teologo ir filosofo Dovydo Pilchovskio tekstas *Šimtas trumpų pastabų, galvojantiems apie išganymą savo (Sto uwag krótkich, a ważnych myślącym zbawieniu swym do roztrząśnienia podanych*²¹⁹).

Religinis universiteto leidinių turinys ir profesorių priklausymas dvasininkijai neišvengiamai darė įtaką ir Apšvietos idėjų turiniui. Didžiausiu švietėju ATR laikytinas būtent kunigas, siekęs vaduoti nuo prietarų²²⁰ ir mokęs siekti krašto gerovės.

Lietuviškosios Apšvietos išskirtinumas – jos religinis kontekstas – ją neišvengiamai sieja su Katalikiškosios Apšvietos judėjimu, neretai nukreiptu ir prieš pačią Apšvietą ar Vakarų Europoje įsigalėjusius filosofus. Veikalo

²¹⁵ Bartolomeo Ricci, *Bartholomaei Ricci Lugiensis Orationes decem. Quibus accedit epistola ad Herculem Atestium Ferrariae principem, in qua probatur ad latinam rationem nomen esse ejus familiae. Multa proeterea ibidem de praenomine, nomine et cognomine disputantur. Item ad Aloisium Atestium, cardinalem, dialogus de judicio. Olim Patavii, nunc Vilane reimpressae*, Vilnae typ. S. R. M. Wilno [Vilnius]: Acad. S. I., po 1748. 8°; Vilniaus universiteto Retų leidinių skaitykla: VUB IV 21426, IV 21726.

²¹⁶ Girolamo Savonarola, *Rozmyślanie duchowne y nabożne nad psalmem pięćdziesiątym przez... we Florencyi kaznodzieję x. Hieronima Ferreryusza zakonu kaznodziejskiego, w ostatnich dniach iego wydane, nie dawno w Gdańsku drukowane, potym w Krakowie przedrukowane, na resztę we Lwowie drukiem ponowione, teraz zaś... z lacińskiego ięzyka na polski dla używania y zbawinnego pożytku nieumiejętym łaciny przetłumaczone, r. 1753 do druku podane*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1753, 8°. – Estr. XXVII, p. 171.

²¹⁷ Thomas a Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa pana, ksiąg czworo przez wielegnego Tomasza z Kempis, zakonu canonicorum regularium ś Augustyna, w r. p. 1411 napisane, niegdyś na polski język przetłumaczone y podzieleniem rozdziałów ułożone, dopiero z niektórych omyłek oczyszczone, na polski język, wedle exemplarza, samego autora pisanego, przetłumaczone y podzieleniem rozdziałów ozdobione*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1729. – EST. XXXI, p. 206.

²¹⁸ Szczepan Wulfers, *Dowód postępkę uczynioniego w naukach y różnych umiejętnościach od... Karola y Jana z Ludynckauzu Wolffów przez trzyletnie ćwiczenie się w konwicie Wileńskim S. I. przypisany... baronom, ich rodzicom – Essai des progrès faits dans le belles lettres et différentes sciences ...*, V., XVIII a., 2°. Lygriagr. tekstas pranc. ir lenkų k.

²¹⁹ Dovydas Pilchovskis, *Sto uwag krótkich, a ważnych myślącym zbawieniu swym do roztrząśnienia podanych*, Wilno [Vilnius]: w druk[arni] król[ewskiej] [przy] Akad[emii], 1777, 12°. Dedik. Pilchovskaitei-Dialozarienei. – Estr. XXIV, p. 278.

²²⁰ Richard Butterwick, „What Is Enlightenment (oświecenie)? Some Polish Answers, 1765–1820“, *Central Europe*, vol. 3, no. 1, 2005, p. 19–37.

*Filosofas be religijos*²²¹ pratarinėje Pranciškus Ksaveras Bogušas (Vilniaus kapitulos prelatas) teigia rašantis „šį veikalą prieš filosofus“ ir pabrėžia, kad yra keli filosofų ir mąstymo tipai:

Filosofinė mokykla, kurioje jaunimas mokosi samprotauti, ginčytis, ieško sisteminių sprendimų ir išsiveržia, o kartais ir atsisuka į supratimą. Kadangi jų nuomonė tarsi netrukdo viešajai ramybei, kas turi savo pradžių, tas turi ir pabaigą; nieko su tuo daryti neturiu. Ir yra kita filosofija, kuri moko žmogų tyrinėti gamtos paslaptis, atskleisti jos pavasarius, išradimus, naudingus bendruomenės veiksmui; žmogaus protas paaukština Dievą, suteikia jam kilnų tikslą, kuriam jis sukurtas, moko paklusti Dievo sprendimams, pamatavimu laimėje, moko dvasingumo nelaimėje ir ugdo kantrybę. Tai – religinis filosofas, kuris yra lojalus, visuomenei naudingas, pagarbos nusipelnęs, ir tai tik jis (vienintelis) tikras filosofas yra.

Bogušas rašo, kad sukyla prieš filosofus, kurie remiasi gamtos mokslų atradimais, neigia religiją ir Dievą, siekia išlaisvinti žmogų:

prilygina mus su laukiniais, šiurpina prisiminimu baudimo kažin kada Dievo. Norėtų dėl to užgesinti Jo esmę, kad tik tuo būdu kiekvienas išsilaisvintų (iš) savo pareigų. Pasisavino jie sau tą gražų vardą filosofo.

Tokie samprotavimai nėra nukreipti nei prieš naujoves, nei prieš pažinimo ieškojimą, tačiau labai aiškiai išreiškia privalomą pažinimo sutaikomumą su Katalikų bažnyčios mokymu. Bogušo kritika taip pat nukreipta prieš Apšvietos filosofų garbinimą ir sekimą jais:

jeigu jų pagyrų vienas kitam klausysimės, žmonių giminė ims jiems turėti nesibaigiančių pareigų; pareiga bus visų bažnyčių, Dievo šventus altorius sudaužyti ir filosofų statulas kaip savo didžiausių geradarių pastatyti (vietoj jų).

Galiausiai tiesiai įvardijami, kritikuojami filosofai ir kiekvieno iš jų kaltė:

²²¹ Pranciškus Ksaveras Bogušas, *Filozof bez religij: uważany w towarzystwie / przez ... X[awerego] B[ohusza], p[ralata] k[apituły] W. X. L. S. T. i O. P. D.*, t. 1–2, W Wilnie [Vilnius]: w drukarni królewskiej przy Akademii, 1786. – Estr. XXXII, 379. Tai laisvas Jacobo Verneso knygos *Filosofinė išpažintis* vertimas-perdirbinys.

Ko šie mokytojai mus išmokė iki šiol? „Laiškas Leukipo Trasibului“ [Freret] moko mus aiškiai ateizmo, filosofinis veikalas „Apie protą“ [Helvetius] [moko] materializmo, knyga „Žmogaus proto tyrinėjimas“ [Hume] [moko] visuotinio skepticizmo, filosofiniame žodyne [Voltaire] absoliutinio fatalizmo, traktatas apie nelygybę [t. y. „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus“] [Rousseau] moko, kad natūrali žmonių būklė yra laukinė būklė, galiausiai „Demaskuotoji krikščionybė“ [Boulanger – bet iš tiesų po šiuo vardu pasirašė Holbachas] [moko] – kad nenaudinga ir netgi pavojinga yra turėti bet kokią religiją. Nekalbant apie raštus mažiau žinomų rašytojų, kurie kopijavo, komentavo, perkėlinėjo tuos pačius stebuklingus principus. Nutyliu bjaurumą, su kuriuo rimti autoriai plunksnas sutepė. Nuoširdžiai! Gėda statyti altorius tokiems mokytojams!²²²

Ši Apšvietos kritika, nukreipta prieš kritikuojančius tradicijas ir religiją, tačiau tuo pačiu pripažįstanti kitokio – religija paremto (*religinis filosofas*) – apšviestojo proto principus, padedančius atskleisti *gamtos paslaptis* ir kurti patogesnį gyvenimą, žymėjo lietuviškosios Apšvietos nuosaikumą. Nors jos turinys buvo religinis, suvokimas, kaip mini ir pats Bogušas, kad žmogaus protas yra instrumentiškas, jo laimei, buvo Apšvietos amžiaus rezultatas. Šis kontekstas aptariamas tolesniuose skyriuose.

3.3.2 Apšvietos recepcija: reformuotas mokymas

Reformos, paskatintos Edukacinės komisijos ir švietimo idėjų, Vilniaus universitetą transformavo į vieną pagrindinių Apšvietos centrų. Tačiau ši diegta Apšvieta nebuvo radikali visuomenės ir valstybės pertvarka, grįsta senųjų autoritetų atsisakymu, moksliniu neutralumu ar bažnyčios kritika. Joje pynėsi bažnytiniai švietimo tikslai ir mokslo pažanga.

Janeczekas teigia, kad Apšvietos atnešti pokyčiai dažniausiai pristatomi kaip nekritis ir spontaniškas bandymas į XVII–XVIII a. filosofinę sistemą įtraukti modernaus gamtos mokslo problemas, o etines ir socialines Apšvietos problemas – į sistemingą krikščioniškojo aristotelizmo gynybą, nors šie kultūrinio mąstymo režimai buvo nesuderinami. To meto vadinamoji *philosophia recentorium* dažnai vertinama kaip eklektizmo forma, tai yra kaip struktūriškai ir kultūriškai nenuosekli, pereinamoji,

²²² Bogušas, 1786.

neišbaigta ir priklausoma²²³. Apšviestoji *Philosophiae recentiorum* pasitelkė argumentavimo metodą ne tik empiriniuose, indukcinuose gamtos moksluose, tačiau ir filosofijoje ir taip išskėlė racionalizmą ir natūralizmą. Racionalizmas pirmiausia teigė autoritetų pirmenybę ir tinkamų sprendimų naudojimą, nepriklausomai nuo jų šaltinio. Kitaip tariant, racionalistinis mąstymas buvo pritaikytas ir krikščioniškosios tiesoms aiškinti (tikroji tiesa suderinama su proto ir racionalumo principais, nors nebūtinai suprantama, nes atsveria kognityvinius gebėjimus).

Ši mąstymo ir švietimo forma rėmėsi žmogaus prigimties principais, kuriuose Dievo suteiktas protas leidžia siekti abiejų tikslų – tikėjimo ir pasaulietinių. Puikus to pavyzdys – iki mūsų dienų išlikę studijų tvarkaraščiai ir instrukcijos dėstytojams, kuriose nurodomas privalomas jų paskaitų turinys. Tokios instrukcijos 1783–1784 m. žymaus LDK pamokslininko Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus Moralės mokslų fakultete dėstytam teologijos istorijos kursui nurodo jį turint mokyti, kad

*mokslas rodo, jog prigimtinio proto naudojimas tikėjimo reikaluose įrodo, jog Dievo apreiškimas ir tikėjimas nei suteikti nei parodyti nieko negali, kad kas nors aiškiai prieštarautų sveiko proto principams ar nuo aistrų laisvam ir sveikam įgimtam protui. Todėl tikėjimas ir racionalumas [protas] neveikia kaip amžinos Teisybės ir Dievo priešingybės, tačiau dar daugiau, kaip teigia žymusis Tournely, abipusiškai savo veiksmams skatina, patvirtina, gina, stiprina ir tobulina apšviestojo proto tikėjimą.*²²⁴

Ši racionalaus proto ir tikėjimo sąveika buvo LDK Apšvietos pagrindas.

Pasaulietiniai tobulėjimo tikslai, kurių atspirtimi buvo Vakarų Europos moksliniai atradimai ir pasiekimai, tapo švietimą veikiančiu kontekstu valstybėje, kurioje švietimas ir švietimo idėjų sklaida priklausė dvasininkams. Mokslo pažangos idėjomis, perkeltomis į reformuotas mokyklų programas, siekta įveikti šalies atsilikimą išlaikant krikščioniško

²²³ Stanisław Janeczek, *Oświecenie chrześcijańskie: z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994.

²²⁴ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Nurodymai Teologijos istorijos kursui*, 1783–1784, in: Academia et Universitas Vilnensis, *Prospectus Lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi ... ad instaurationem studiorum ex anno 1783 in annum 1784 (ex anno 1784 in annum 1785) propositus*, Vilnae [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784; *Układ lekcyi w Kollegium Moralnym*, 1783–1784, Wilno [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784. Lotynų ir lenkų kalbomis. British Library archyvas, nr.: 003942248, UIN: BLL01003942248.

tikėjimo diegiamas (tradicines) moralines nuostatas. Todėl minėtuose nurodymuose universiteto dėstytojams Fizinių mokslų fakulteto dėstytojas, matematikos profesorius Pranciškus Norvaiša studentams turėjo dėstyti

*aukštosios matematikos traktatus pagal Niutoną, tokius kaip Niutono analitinė geometrija, Niutono „Quadratura curvarum“, Niutono interpoliaciją, taip pat bendrąsias geometrinių linijų savybes pagal Maclaurin [...], kad lietuvių talentai lygūs su kitų tautų, kurių matematiniai gebėjimai su jų didele nauda buvo nuo seno siejami, o sunkus aukštosios matematikos mokslas įžvalgioms ir protingoms valdžioms su džiaugsmu pravertė.*²²⁵

Apšvietos įtaką Universitete liudija tiek versti ir akademijos spaustuvėje leisti užsienio mokslininkų darbai – pavyzdžiui, LDK didiko Kajetano Nagurskio išverstas Nicolas Lenglet du Fresnoy rašytas geografijos vadovėlis, kurį šis pateikė kaip paskaitas jaunimui²²⁶, prancūzų kalbos gramatikos vadovėliai²²⁷. Apšvietos tikslai, susieti su praktine žmogaus ir piliečio ugdymo programa, buvo diegiami per krikščioniškojo gyvenimo principus, kurie mokė, kaip tikram krikščioniui dera elgtis šeimoje ir valstybėje.

Šių tekstų įtaka politiniam mąstymui buvo itin netiesioginė ir labiau reiškėsi kaip apšviestojo piliečio ugdymo programa. Tokioje programoje valstybės sąrangos, valdytojo ir valdančiųjų santykiai buvo suprantami kaip tam tikro doro (tikėjimas) ir apšvietusio (mokslas) žmogaus ir piliečio veiksmų išvestinė; gera ir teisinga valdžia kyla būtent iš tikėjimo ir mokslo tiesų laikymosi. Universiteto spaustuvėje 1780 m. išleistame prancūzų jėzuito Pierre'o Gattey knygos *Mokslas, išminties, papročių ir politikos* vertime į lenkų kalbą į klausimą „koks žmogus turi prigimtinę teisę valdyti kitus?“ atsakoma:

²²⁵ Academia et Universitas Vilnensis, *Prospectus Lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensi*, 1784–1785.

²²⁶ Nikolas Lenglet du Fresnoy, *Geografija krótka na lekcyce podzielona dla nauki młodzi przez J. P. Lenglet du Fresnoy po francuzku napisana*, przez J. P. Kajetana Nagurskiego, podkomorzycą Xięstwa Żmudzkiego, na język oyczysty przełożona, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. przy Akad., 1782, 8°. – Estr. XVII, p. 98; XXI, p. 166.

²²⁷ Academia et Universitas Vilnensis, *Grammatyka Francuzka krotko zebrana dla uczących się języka francuzkiego w Akademii Wileńkiej*, 1796, 12°. – Estr. XVII. Vilniaus universiteto Retų spausdinių skaitlykla: VUB IV 22254.

*toks, kuris turi daug išminties, dorovės ir drąsos. Daug išminties, kad teisybės pasiektų, daug dorovės, kad jos siektų ir daug drąsos, kad abu šiuos dalykus įvykdytų.*²²⁸

Išmintis ir dorovė aiškinami kaip savybės ir įgūdžiai, kuriuos švietimo amžiuje privalu lavinti pirmiausia. Toks aiškinimas laikėsi nuostatos, kad įveikus tamsumą ir įgijus žinių bei vadovaujantis tikėjimo nuostatomis piliečiai savaime ims kurti stiprią, gerai sutvarkytą valstybę. Kaip teigiama knygoje *Mokslas, išminties, papročių ir politikos*, stipriausia valstybė bus ta, „kurioje teisės grindžiamos ne baime, bet protu ir kurioje vyrauja siekis galingą valstybę kurti“²²⁹.

Protas ir išsilavinimas buvo suvokiami kaip pagrindas pareigoms suvokti. Pareigų aiškinimas buvo neatsiejamas nuo prigimtinės būklės, o tai sąlygojo persiklojantį krikščioniškų ir pilietinių pareigų mokymą, kuriame krikščioniškos tikėjimo pareigos ir pilietinės iš prigimties (kilnios) kylančios pareigos papildydavo viena kitą siekiant tų pačių tikslų – tobulesnio tikinčiojo ir piliečio. Tokioje sąveikoje moraliniai imperatyvai kildinami iš prigimtinės būklės, kuri ir lemia tai, kad įsipareigojimai įgyja politinį turinį. Todėl bendrieji krikščioniškieji pamokymai, pavyzdžiui, 1787 m. Akademijos spaustuvėje išleisto Juzefo Legovičiaus vadovėlio *Sutuoktinis gyvenimas arba taisyklės laimingo gyvenimo tarp sutuoktinių ir taisyklingo krikščioniško auklėjimo*²³⁰, įgydavo politiškumo aspektą, nes akcentuodavo ne tik iš tikėjimo, bet ir iš gyvenimo tarp žmonių kylančius įsipareigojimus. Tokia pareigų hierarchija turėjo ugdyti kartą, mąstančią apie savo padėtį ir įsipareigojimus – apsišvietusią. Kaip rašoma iš italų kalbos verstame vadovėlyje *Moralės mokslo pradmenys*, skirtame besilavinančiam jaunimui (Akademijos spaustuvėje išleista 1792 m.), pirmiausia esi krikščionis, dėl to „privalai vykdyti religijos, kurią išpažįsti, pareigas“, o dėl to, kad esi kilmingas, privalai vykdyti ir išskirtines kilmingiesiems priklausančias pareigas –

²²⁸ Pierre Gattey, *Nauka rozsądna, obyczajowa, y polityczna / Od uczonego niegdys jezuity, x. Piortra Gattey Francuskim językiem napisana, teraz na Polski przelożona, i dla więkzsey wygody porządkiem materyi ułożona*, W Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, 1780.

²²⁹ Ten pat.

²³⁰ Józef Łegowicz, *Stan małżeński: czyli prawidła szczęśliwego między małzonkami pożycia y porządnego a chrześcianskiego wychowania dzieciak*, przez x. Józefa Łegowicza, nauk wyzwolonych, filozofij i świętey theologij doktora, plebana kościoła Korkożyskiego, zebrane y na pożytek powszechności do druku podane, W Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, 1787.

*būti vertam savo prigimimo. Pirmiausia kilmingumas prasideda nuo sielos. Prigimtis tik suteikia galimybes atskleisti kilmingumą. Bet norėdamas būti iš tiesų vertas, kad pilnai išlaikytum prigimtį, visada turi elgtis garbingai, turi laikytis papročių kilmingų – ir gyvenimą puošti kilmingais žygdarbiais.*²³¹

Šis LDK Apšvietai būdingas socialinių santykių aiškinimas, „prasidedantis pirmiausia nuo sielos“, apibrėžė individo vietą per tai, kad Dievo duotoji tvarka kiekvienam suteikia galimybę išpildyti savo pareigas pagal prigimtį, kaip jaunimas mokomas minėtame vadovylyje: kiekvienas yra Dievo ir tėvų kūrinys, todėl „pirmoji tavo pareiga ir pirmoji tavo atsakomybė yra Dievui ir tėvams“. Šios pareigų grandinės pabaigoje buvo visuomeniniai įsipareigojimai, o šių santykių kuriami saitai yra perprantami protu:

*Esi, be kita ko, sutvertas kaip racionalus [protingas]; kaip kūrinys esi lygus su kitais, kaip racionalus privalai vadovautis protu. Žmonės yra valdomi racionalumo, ir visi, visuomeniniais saitais tarpusavyje suvienyti, kad kiekvienas pagal savo esamą padėtį vykdytų savo pareigas.*²³²

Visuomeninių saitų aiškinimas laikantis LDK švietėjiškos tradicijos buvo grindžiamas gamtos tvarkos principais. Visuomeninė padėtis buvo suvokiama kaip tokios Dievo tvarkos išdava, reiškianti, kad žmogus, kaip socialus visuomenės narys, apdovanotas protu ir turi priimti sprendimus, kurie kurtų jo gerovę. Tokį mąstymą puikiai iliustruoja Dmochowskio mokymas, jog

pati žmogaus prigimtis žmogų visuomenėje įkurdina: todėl visuomeninės gyvenimas iš pačios gamtos kyla. Turime gyventi su kitais žmonėmis, nes be jų apsieiti negalime, o pati gamta mus visuomeniniam gyvenimui paruošia. Turime nuolatos bendrauti su kūriniais (kitais sutvertaisiais) ir visiems mums iš prigimties lygiems su kitais kūriniais,

²³¹ Academia et Universitas Vilmensis, *Początki nauki moralney dla użytku młodzieży krotko zebrane, z Włoskiego języka przez J. X. M. ... przetłumaczone, W Wilnie [Vilnius]: w drukarni J. K. Mci przy Akademij, 1792.*

²³² Ten pat.

*tokiems kaip mes, jautrumu ir protu apdovanotiems; todėl mums priklauso išmokti, kaip su jais deramai elgtis turime. Nuo gero ar blogo mūsų elgesio pasaulyje mūsų gyvenimo laimė ar nelaimė priklauso. Pilnai apgalvokime apie save, ko norime ir kuo bjaurimės, ko gailimės ir ko neapkenčiame, ir tuomet lengvai suprasime, kaip elgtis kitų atžvilgiu mums priklauso.*²³³

Šis iš gamtos tvarkos kylantis visuomeninės būklės aiškinimas buvo LDK politinės minties pagrindas. Jame telpantis racionalaus ir protingo individo ugdymo tikslas sujungė bažnytinio pasaulietinio gyvenimo aspektus, kurių pasekmė buvo išugdyta ir nauja, kitaip (apšviestai) mąstanti piliečių karta. Šis LDK Apšvietos kitoniškumas – pagrindinis kontekstas, įreminantis politinį mąstymą XVIII a. antroje pusėje LDK ir aptariamas kitame skyriuje.

3.4 Katalikiška Apšvieta

Apšvietos projektai ATR, reiškėsi per švietimo sistemos reformą, kurios ašimi LDK tapo Vilniaus universiteto pertvarka, leidžia kalbėti apie naują valstybės pilietinio ugdymo programą, kurios vienas siekinių buvo kuo visapusiškesnis išsilavinimas. Tačiau ATR šių švietėjų reformų pagrindu išliko katalikybė. Didžiausia švietėja ATR galima pagrįstai vadinti Katalikų bažnyčios instituciją. Tačiau šis ašinis bažnyčios vaidmuo kelia klausimą: kiekgi Apšvieta ATR panėšėjo į Apšvietą Vakarų Europoje? Ir kokia buvo tokios katalikiškosios Apšvietos programa?

Tokį klausimą straipsnyje „Katalikybė ir Apšvieta Lenkijoje-Lietuvoje“ kelia ir Richardas Butterwickas. Jo esmė – tai filosofinė ir teologinė problema: „Ar katalikybė buvo, ar nebuvo Apšvietos dalis.“²³⁴ Sekant vyraujančiomis interpretacijomis, pati Apšvieta kyla iš antropocentrinių ir antireliginių (arba, kaip teigia Gay’us, moderniosios pagonybės) Renesanso aspektų, tačiau, kaip rašo Butterwickas, tai nereiškia, kad katalikybės ir Apšvietos sąjunga nebuvo neįmanoma. Kadangi negalime teigti egzistuojant vieną vienintelį Apšvietos apibrėžimą, katalikiškoji Apšvieta lygiai taip pat

²³³ Franciszek Ksawery Dmochowski, *O cnotach towarzyskich i występkach im przeciwnych*, w Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Akademickiej, 1799.

²³⁴ Richard Butterwick, „Catholicism and Enlightenment in Poland-Lithuania“, in: Ulrich L. Lehner (ed.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden: Leiden Brill, 2010, p. 307–308.

patenka į bendrą fenomeno sampratą. Pocockas irgi pabrėžė, kad reikėtų kalbėti apie apšvietų šeimą ar daugelį apšvietų, kurių intelektualiniai pajėgumai buvo skirtingi ir gausūs, iš kurių vieni buvo nuoširdžiai religiniai, o kiti antireliginiai²³⁵.

Šiuo atveju reikėtų išskirti dvejopą tokios Apšvietos reformų pobūdį. Bažnyčios kova su prietarais, krikščioniškų dorybių mokymas, Dievo kūrinijos mokslinis aiškinimas, universitete skleidžiamas daugiausia per jėzuitų darbų vertimus (dažniausiai iš prancūzų kalbos) tiksliau vadintinas „apšviestąja katalikybe“ ir sietinas su Apšvietos pradžia ATR. Tokios apšvietos kertinis akcentas – pati katalikybė. Apšviestosios katalikybės kraštutiniu galima laikyti Apšvietos kritiką, kuri reikėsi filosofų asmenybių ir jų darbų niekinimu. Antrasis Apšvietos etapas – tai Apšvietos principų, kurie katalikiškos valstybės kontekste plinta per pačią Bažnyčią ir klerikalus, iškėlimas, o švietimo akcentavimas nurodo į „katalikiškąją apšvietą“²³⁶: LDK tokia katalikiškosios Apšvietos figūra laikytinas Vilniaus vyskupas Stroinovskis, o visoje ATR – Kołłątajus.

Kadangi dvasininkai ATR iš esmės dominavo kaip apšvietę rašytojai, ATR Apšvieta rinkosi vidurinį kelią Katalikų bažnyčios atžvilgiu ir palaikė įsitikinimą, kad valstybei reikalinga socialiai atsakinga religija²³⁷. Pagrindiniams Vilniaus vyskupijos pamokslininkams Karpavičiui, Kalinskui, Kosakovskiui ir pačiam vyskupui Masalskiui perėmus fiziokratų pažiūras, jų švietėjiška religinė programa buvo persmelkta prigimtinės teisės ir fiziokratų keliamų ekonominių principų, pagal kuriuos buvo akcentuojama žemė, nuosavybė, darbas ir atsakomybė dėl krašto ateities, kurią galima pasiekti tik kylant krašto gerovei.

Davidas Sorkinas argumentuoja, kad religiniai švietėjai visuomenei pateikė tokios religijos, kuri naudojosi naujuoju mokslu, sampratą, o kad skatintų tolerantiškumą – ir taikią tikėjimą, tarnaujančio bendrajai moralei ir politikai, sampratą. Stengdamiesi sujungti tikėjimą ir racionalumą ir save suvokdami kaip esančius vienoje grupėje drauge su visais švietėjais, išskyrus radikalų sparną, dažnai perimdavo gana drąsias, netradicines XVII a. idėjas XVIII a. tradiciniam tikėjimui reprezentuoti²³⁸. Apšviestoji katalikybė

²³⁵ John Greville Agard Pocock, „The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737–1764“, *Barbarism and Religion*, vol. 1, 1999, p. 9.

²³⁶ Ten pat.

²³⁷ Richard Butterwick, „Between Anti-Enlightenment and enlightened Catholicism: provincial preachers in late-eighteenth-century Poland-Lithuania“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 1, 2008, p. 208.

²³⁸ David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, Princeton: Princeton University Press, 2008, p. 6.

pasiūlė alternatyvą jėzuitų mokymui: pakeitė ne turinį, bet metodą, kad geriau išaiškintų tikėjimą, pasinaudojant mokslu (Kopernikas, Newtonas), filosofija (Leibnitz, Wolff, Locke) ir istorinėmis Šventojo Rašto ir Katalikų bažnyčios studijomis²³⁹.

Katalikiškosios Apšvietos LDK tikslą gerai apibendrina Romano Plečkaičio nusakyta Vilniaus vyskupo Masalskio veikla, kuri rėmėsi nuostata, jog „modernioji katalikybė savo siekius gali įgyvendinti realizuodama Apšvietos ideologijos iškeltus pasaulietinės reikšmės tikslus“²⁴⁰. Šie pasaulietinės reikšmės tikslai pirmiausia rėmėsi ūkiniu krašto gerovės kėlimu ir visų sričių pertvarka, siekiant jų našumo. Viena esminių pertvarkų buvo teisės sutvarkymas, teisinės viršenybės užtikrinimas bei nuosavybės užtikrinimas. Šioje srityje, kaip išskiria teisės vadovėlio *Lenkijos civilinė, arba ypatingoji, teisė* autorius Teodoras Ostrowskis, didžiausiu švietėju ir autoritetu buvo laikomas pats karalius:

*Jei mums Dangus ir toliau leis turėti išmintingąjį Karalių, tėvą valdomųjų, būtinai sulauksime ir tų teisėkūros trūkumų pataisymų, kurie iki šiol buvo pamiršti.*²⁴¹

Išvardijami Stanislovo Augusto nuopelnai, pabrėžiantys visapuses (ekonominės, karinės, socialinės, edukacinės) reformas:

[Stanislovo Augusto] dėka valdžios forma, kardinolų įstatymai, Seimai ir seimeliai buvo sutvarkyti, aiškiais ir neabejotiniais įstatymais aprašyti: nesutarimai, kylantys iš skirtingų religijų, išspręsti, Respublikos išdas ir įplaukos bei išlaidos sutvarkyti; kareiviai geresnio režimo tvarkos ir disciplinos mokomi ir apdairiai pelningomis liejyklomis aprūpinti; Tribunolas ir visi, tiek aukštesnieji, tiek žemesnieji, magistratai ne tik teisingumo vykdyme sugriežtinti, bet ir šių teismo nuosprendžių veiksmingas įgyvendinimas prižiūrimas. Jo dėka, pačiam padengiant kaštus, Bajorų jaunuomenė Riterių mokykloje,

²³⁹ Ten pat, p. 10.

²⁴⁰ Romanas Plečkaitis, „Švietimo reforma Lietuvoje ir jos padariniai filosofijai“, in: Dalius Viliūnas (sud.), *Apšvietos ir Romantizmo kryžkelėse*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 99.

²⁴¹ Teodor Ostrowski, *Prawo cywilne, albo szczegółólne, narodu polskiego z statutów i konstytucji koronnych i litewskich zebrane, rezolucjami Rady Nieustającej objaśnione, dodatkami z praw kanonicznego, magdeburgskiego i chełmińskiego pomnożone i porządkiem praw rzymskich ułożone*, w Warszawie [Varšuva]: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey, u X. X. Scholarum Piarum, 1784.

Civilinės ir karinės tarnybos gali mokyti; O visa krašto jaunuomenė, dėka jo garbingos protekcijos ir globos, yra Apšviestosios Edukacinės Komisijos valdžioje. [...] Galų gale, detalčiai išleido visą eilę mūsų įstatymų, kad kiekvieno nuosavybė ir gyvybė ir pats teisingumas būtų apsaugoti.

Vienas esmingiausių principų, kuriuo buvo grindžiamos reformos, – „gyvybės, nuosavybės ir paties teisingumo apsauga“. Tai buvo plačiai pertvarkyto moralės mokslo tikslas. Kaip mini Plečkaitis, sekant Edukacinės komisijos nurodymais, „moralės mokslas turįs būti ne teorinio, o praktinio pobūdžio, paremtais konkrečiais pavyzdžiais²⁴²“, buvo siekiama „aiškinti pareigas – tėvams, bendrapiliečiams, Dievui, pačiam sau“, „rengiant jaunimą pilietiniam gyvenimui valstybėje, kurios bajorija šimtmečiais teigė savo teises ir laisves ir vengė atlikti pilietines pareigas“²⁴³. Tokia fiziokratinė mąstymo tradicija, kurios centre buvo siekis moralinę tvarką grįsti fizine tvarka, reiškėsi prigimties konstrukto pripažinimu (deramos moralinės, ekonominės, politinės tvarkos rengimo sąlyga – žmogaus prigimties pripažinimas²⁴⁴). Šis moralės mokslas centre mokymo ašimi padarė prigimtine teisę, kurios ryškiausiu LDK Apšvietos veikėju buvo Stroinovskis, parašęs vadovėlį *Prigimtinės teisės mokslas*²⁴⁵. Prigimtinės teisės vadovėlį parašė ir Tadeušas Mlockis: *Prigimtinės teisės pagrindų įrodymas, pateiktas prancūzų kalba, o šviesiausiojo pono Stanislovo Augusto, valia, į gimtąją kalbą Tadeuszo Mlockio išverstas*²⁴⁶. Mlockio vadovėlyje išdėstoma teismų struktūra, bausmės ir teisinių procedūrų organizavimas, netgi jų kainos, veikale pristatomi Samuelio Pufendorfo ir Hugo Grotiuso argumentai (nors, kaip rašo Viliūnas, autorius apie fiziokratų idėjas nebuvo girdėjęs²⁴⁷).

²⁴² Plečkaitis, 2008, p. 28.

²⁴³ Ten pat.

²⁴⁴ Ten pat.

²⁴⁵ Hieronim Strojnowski, *Nauka prawa przyrodznego politycznego, ekonomiki polityczney i prawa narodów. Prez x. Hieronima Strojnowskiego S P. teologii i oboyga praw doktora, publicznego profesora prawa natury i publicznego w Szkole Główney W. X. Litt. dla pożytku uczniów i s luchaczów do druku podana*, Wilno [Vilnius]: w drukarni królewskiej przy Akademii, 1785; Vilniaus universitetas Retų spausdinių skaitykla: VUB IV 20440.

²⁴⁶ Vadovėlis išleistas 1779 m., o jo vertimą iš šveicarų teisininko ir politikos teoretiko Jean-Jacques'o Burlamaqui'o veikalo *Principes du droit naturel* įkvėpė karalius.

²⁴⁷ Dalius Viliūnas, „Fiziokratizmas kaip intelektinė Lietuvos naujovė“, in: Stroinovskis, 2011, p. 231.

Tokios katalikiškosios Apšvietos kontekste subrendo ir krašto gerovės akcentavimas, reformų siekis, kurio neabejotinas pasiekimas – naujoji konstitucija. O šios reformos susiformavo veikiamos fiziokratų politinio mąstymo tradicijos, akcentavusios tautos viršenybę per jos prigimtines teises ir laisves, kurioms įgyvendinti ši buriasi į politinę sąjungą ir siekia saugumo bei nuosavybės užtikrinimo per įkurtas įstatymo leidybos, vykdomosios vadžios ir teismų institucijas.

3.5 Fiziokratizmo įtaka

Fiziokratinės minties dominavimas akivaizdus tiek Vilniaus universiteto mokymo programoje, kurioje prigimtinės teisės mokslas buvo viena svarbiausių disciplinų moralinių mokslų kolegijoje²⁴⁸, tiek bažnytinėje švietimo ir mokymo programoje. Fiziokratų mąstymo principai, išsakyti bažnytiniuose pamoksluose, atsispindėjo Joachimo Liutauro Chreptavičiaus, Ignoto Jokūbo Masalskio, Povilo Ksavero Bžostovskio dvarų reformose, todėl, norint perprasti esminius LDK Apšvietos elementus, būtina suvokti fiziokratų doktrinos principus.

Fiziokratizmas visų pirma yra ekonominė doktrina, pagrįsta gamtos pirmenybe – būtent tuo, ką ir reiškia pati fiziokratizmo sąvoka. Siekiant pabrėžti fiziokratizmo išskirtinumą, būtina suprasti, kad fiziokratai, kitaip nei ankstyvosios ekonominės teorijos, kurios prigimtinės teisės principus palikdavo bendrame kontekste, aiškiai išdėstė prigimtinės teisės nuostatas suteikdami joms pirmenybę ir vadovavosi jomis kaip pagrindiniais visuomeninės ir asmeninės tvarkos principais. Tokiu būdu prigimtinė teisė tapo tiek taisyklėmis siekiant ekonominės gerovės, tiek asmens moralės kodeksu²⁴⁹, o fiziokratizmas peržengė ekonominės teorijos rėmus. Prancūzų fiziokratas Pierre-Samuelis du Pont'as de Nemours'as, kurį Stanislovas Augustas pakvietė prisidėti prie Edukacinės komisijos kūrimo, pabrėžė, kad fiziokratizmo, kaip politinės ekonomijos teorijos, nereikėtų suprasti vien

²⁴⁸ Academia et Universitas Vilnensis, *Prospectus Lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi ... ad instaurationem studiorum ex anno 1783 in annum 1784 (ex anno 1784 in annum 1785) propositus*, Vilnae [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784; *Układ lekcyi w Kollegium Moralnym, 1783–1784*, Wilno [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784. Lotynų ir lenkų kalbomis. British Library archyvas, System number: 003942248, UIN: BLL01003942248.

²⁴⁹ Martin Albaum, „The Moral Defenses of the Physiocrats' Laissez-Faire“, *Journal of the History of Ideas*, vol. 16, no. 2, 1955, p. 179.

kaip „mokslo apie turta“; jo nuomone, tai „mokslas apie prigimtine teisę“, kuri pritaikoma civilizuotoms visuomenėms. Jis teigia, kad

*tai mokslas apie konstitucijas, kurios moko ir mokys ne tik to, ko vyriausybės neturėtų daryti, siekdamos savo ir tautos interesų bei gerovės, bet ir to, ko neturėtų daryti prieš Dievą, bijodamos nuvertimo gyvenime ir kruvino istorijos botago po mirties.*²⁵⁰

Fiziokratų ekonominė teorija rėmėsi *laissez-faire* principu ir iš tiesų turėtų būti vertinama kaip ekonominės politikos teorija bei programa, pasisakanti už socialinius pokyčius ir socialinę kontrolę. Pačios teorijos kaip politikos pagrindas – fiziokratų principais grįstas valdymas, apimantis socialinę rekonstrukciją, ekonominį vystymąsi ir ekonominį stabilumą. Tokiu būdu *laissez-faire* yra ne vien tik ekonominės laisvės ir ekonominio individualizmo principai (kaip vėlesnė Adamo Smitho teorija), o socialinė programa, kurios pagrindas – ekonominis interesas. Fiziokratai, išeidami iš ekonominės teorijos rėmų ir įsitraukdami į politinių pokyčių siūlymą bei įgyvendinimą, fiziokratizmą išplėtė apimdami ne tiek ekonominius, kiek politinius, socialinius bei etinius aspektus. Taip fiziokratų teorija tapo normatyvinė, siekianti pokyčio, svarbiausia – pokyčio siekianti per politinį valstybės aparatą.

Fiziokratai pasisakė už valstybinės politikos pokytį, bet ne už tokios politikos nebuvimą, kurį tarsi diktuočių prigimtines laisvės ir *laissez-faire* principai. Aiškus suvokimas, kad ekonominė politika priklauso nuo to, kam priklauso valstybės valdžia, suponavo fiziokratų siekį, jog jų ekonominę politiką perimtų valstybės valdytojas, valstybę paliekant kaip būtiną ir naudingą instituciją. Kaip teigia Warrenas Samuelsas, fiziokratai vienu metu buvo konservatoriški, pasisakė už esamą tvarką, bet ir sykiu demokratiniai reformistai²⁵¹.

Fiziokratų ekonominė politika esmingai siejosi su nuosavybės ir valstybės santykio teorija, kuomet privačioji nuosavybė tampa dominuojančia institucine forma, tačiau viešasis interesas nuolatos išreiškiamas per šių teorijų modifikaciją ir atnaujinimą. Taigi valstybė įgyja esmines socioekonominės pertvarkos (agrikultūrinės sistemos institucijų

²⁵⁰ Cit. pagal: „Correspondance de Dupont de Nemours avec J.B. Sayo“, *Collection des principaux économistes*, t. 2; cit. iš: Albaum, 1955, p. 179.

²⁵¹ Warren J. Samuels, „The Physiocratic theory of property and state“. *The Quarterly Journal of Economics*, 75, 1961, p. 150.

kūrimo, ekonominio vystymosi palaikymo naujoje sistemoje, saugojimo nuo augimo trukdžių) funkcijas²⁵².

Fiziokratai pripažįsta tris pagrindinius aiškinimus, kas yra privačioji nuosavybė: a) privačioji nuosavybė kaip dieviškosios valios išraiška; b) privačioji nuosavybė kaip gamtos tvarkos manifestacija; c) privačioji nuosavybė, kylanti iš darbo santykių, arba įdirbio. Kaip teigia Samuėlas, kiekvienu iš šių atvejų privati nuosavybė laikoma duotybe, nepriklausančia nuo žmogaus valios²⁵³. Stephenas Gudemanas atkreipia dėmesį, kad fiziokratai buvo susipažinę su Johno Locke'o idėjomis ir jas priėmė, nes lokiškoji epistemologija gana aiškiai siejasi su fiziokratų gamybos modeliu²⁵⁴. François Quesnay mintis, kad žmogus turi prigimtine teisę į turtą, kurį sukūrė savo darbu, atitinka Locke'o veikale *Du traktatai apie valdymą* pateikiamą mintį, jog kiekvienas turi turtą asmeniškai per savo darbą, taigi tą turtą, į kurį jis savo darbą įdėjo²⁵⁵.

Quesnay suformulavo esminius fiziokratizmo principus. Viena pagrindinių jo tezių (*Maximes Generales*): „nuosavybės apsauga – esminis principas, užtikrinantis ekonominę tvarką visuomenėje“²⁵⁶. Quesnay buvo asmeninis Madame de Pompadour gydytojas ir vienas iš Prancūzijos karaliaus gydytojų, 1755 m. įsigijo žemės ir buvo apdovanotas bajoro titulu. Kritikuodamas fiziokratus, Abbé de Mably tiesiogiai rašo, kad būtent tapimas žemės savininku suformavo Quesnay mąstymą. Kaip teigia de Mably, „pirmasis jo [Quesnay] atradimas buvo tas, kad, kylant žemės produktų kainai, jo gaunamos pajamos iš turimos valdos lygiai taip pat išauga ir jo naujasis pirkinys itin apsimoka“²⁵⁷. Quesnay domėjimąsi žemės valdymo ekonomika liudija straipsnis „Ūkininkai“ (*Fermiers*), pasirodęs Diderot *Enciklopedijoje* (*Encyclopedie*) 1756 m. bei dar po metų pasirodęs straipsnis pavadinimu „Grūdai“ (*Grains*). Pagrindinis fiziokratų veikalas – Quesnay *Ekonominės lentelės* (*Tableau Economique*) pasirodė 1758 metais.

Pamatiniai fiziokratizmo ekonominės teorijos principai gali būti apibrėžti per tris viena iš kitos kylančias nuostatas: 1) tik žemdirbystė yra

²⁵² Ten pat, p. 161–162.

²⁵³ Ten pat, p. 97–98.

²⁵⁴ Stephen F. Gudeman, „Physiocracy: a natural economics“, *American Ethnologist*, vol. 7, no. 2, 1980, p. 250.

²⁵⁵ Ten pat, p. 251.

²⁵⁶ Auguste Oncken (ed.), *Ouvres Economiques et Philosophiques de F. Quesnay*, Paris: Joseph Baer, 1888, p. 331.

²⁵⁷ Pagal: Abbé de Mably, „Du commerce des grains“, in: *Oeuvres*, vol. 13, 1794 [1789], p. 294–296; cit. iš: Norman J. Ware „The physiocrats: A study in economic rationalization“, *The American Economic Review*, 1931, p. 614.

produktyvi; 2) visos kitos veiklos yra neproduktyvios, arba sterilios; 3) darbas yra išlaidos. Pagrindinė fiziokratų nuostata, jog tik žemdirbystė produktyvi, buvo esminis visos teorijos pagrindas. Prancūzų fiziokratas Honoré Gabriel Riqueti, comte de Mirabeau, minėjo, kad „žemė yra visų gėrybių motina“ ir tik iš žemės gaunamas „turtas“. Quesnay savajame *Dialogue sur le commerce et les travaux des artisans* teigė, kad „viso turto ir išlaidų ištakos ir pagrindinis principas – žemės derlingumas, o žemės produkcija gali būti padidinta tik jos pačios produktų pagalba“²⁵⁸.

Vienas galimų aiškinimų, kodėl fiziokratų ekonominė mąstysena buvo grindžiama žemdirbystės produkcija, yra pačių fiziokratų socialinė padėtis. Fiziokratai nebuvo ekonomistai profesine prasme – tai buvo besikuriančios Prancūzijos biurokratijos tarnautojai, kurie kartu su savo tarnyba tapdavo ir žemės savininkais bei didikais²⁵⁹. Būtent šios, naujai besikuriančios, socialinės grupės mąstymas, jog žemė privalo nešti pelną, keitė nusistovėjusią senųjų žemvaldžių pasaulėžiūrą apie žemę kaip pragyvenimo šaltinį, o bet koks gaunamas papildomas pelnas paprasčiausiai vertintas kaip Dievo aktas. Naujieji žemės savininkai pelną matė kaip būtina ekonominės veiklos sąlygą²⁶⁰.

Quesnay straipsnis apie gamtos tvarką tokiu pat pavadinimu – „Droit naturel“ – publikuotas 1765 metais. Būtent tuomet fiziokratų teoriją jau galima laikyti esant išbaigta ir sisteminga sociopolitine teorija, kuri perėmė tų laikų mąstymą, inkorporuodama gamtos tvarkos koncepciją, palaikydama nusistovėjusią politinę – monarchijos – santvarką, dieviškąją tvarką, bet kartu ir atlikdama esminę ekonominę – žemės pelningumo skatinimo – funkciją²⁶¹. Fiziokratiškosios minties įtaka ir iš jos išaugęs siekis kurti deramą politinę, ekonominę ir moralinę tvarką diktavo ir atitinkamus, į krašto gerovę nukreiptus siekius. Fiziokratų idėjos persiklojo su švietėjiška Katalikų bažnyčios programa ir puikiai siejosi su katalikiškosios Apšvietos tikslais. Žemės, darbo ir tikėjimo akcentavimą perėmė LDK švietėjai, siekiantys valstybės gerovės, pasitelkdami atnaujintą ugdymo programą. Politiniai klausimai šiame mokyje buvo išvestiniai, pirmiausia sietini su pilietiškumo ugdymu.

²⁵⁸ Cit. iš: Gudeman, 1980, p. 247.

²⁵⁹ Norman J. Ware, „The physiocrats: A study in economic rationalization“, *The American Economic Review*, vol. 21, 1931, p. 608.

²⁶⁰ Ten pat, p. 609.

²⁶¹ Ten pat, p. 614–615.

3.6 Vilnius Apšvietos tinkluose: periferijos kontekstai

ATR politinis kontekstas, kuriame tradiciniai „auksinės laisvės“ argumentai susidūrė su valstybei būtinų reformų siūlymais, švietėjiškus Vakarų mąstymo elementus perėmė netolygiai. Politinėje diskusijoje netrūko tiek reformatorių (su karaliumi priešakyje), tiek remiančiųjų ekonomines valstybes permainas, tačiau pasisakančių už tradicinį, bajorų laisves garantuojantį, valstybės valdymo modelį. Apšvietos idėjos, persismelkusios į kai kurių dvarininkų (pvz., Bžostovskio ar Chreptavičiaus) mąstymą ir veiklą dvaruose, pasireiškė labiau nei visoje Respublikoje.

Vis dėlto visa apimančių rūpesčiu laikytinas ATR ekonominis atsilikimas, kuris Apšvietos amžiuje buvo naikinamas perimant technologines naujoves. Ekonominės gerovės siekis šalyje, kur žemė buvo ekonomikos pagrindas, aiškiai derėjo su fiziokratų doktrinos mokymu, tačiau norint įsisavinti šias naujoves ir pakelti darbo našumą buvo būtinas švietimo sistemos pokytis. Bažnyčios įtaka šioje sferoje lėmė specifinę mokymo programą, nukreiptą pirmiausia į gerų piliečių ugdymą. Šalyje ėmė formuotis švietimo centrai, susiję su atskirais dvarais ar universitetais, tačiau jų visų veiklos politiškumas pirmiausia buvo sietinas su pilietinės atsakomybės ugdymu. Žvelgiant iš bendraeuropinės perspektyvos, ATR atsilikimas suponavo menką Apšvietos idėjų skvarbą ir periferinį valstybės statusą Apšvietos tinkluose, tačiau šias idėjas analizuojant per vietinius kontekstus jų poveikis tampa akivaizdus, nors ir savitas.

ATR atvejo specifika glūdi skirtinguose, nuo vietos priklausančiuose jos kontekstuose. Apšvietos centrais galima laikyti atskirus miestus, universitetus ar dvarus, tačiau sykiu visi jie priklauso bendram Lietuvos ir Lenkijos valstybės kontekstui, veikdami ne kaip atskiri geografiniai taškai, bet kaip savotiškas tinklas. Grzeškowiak-Krwawicz, analizuodama Gdanskio pakilimą Apšvietos epochoje (1720–1772), miesto padėtį centro ir periferijos rėmuose bandė apibrėžti kitų kultūrinių Apšvietos centrų Lenkijoje atžvilgiu. Ji teigia, kad vartojant tokius terminus kaip „centras“ ir „periferija“ pirmiausia reikia apibrėžti, ką ir kodėl reiktų laikyti centru (regionu, kraštu) ir koks tų centrų vaidmuo lenkiškoje Apšvietoje. Yra žinoma, kad Varšuva, bent jau nuo 1760 m., buvo kultūrinis Apšvietos centras visoje šalyje, savo ruožtu priėmė idėjas, ateinančias iš Vakarų, daugiausia iš Paryžiaus. Tuo tarpu mažesnieji centrai – ar būtų urbanistiniai, kaip Vilnius ir Krokuva, ar magnatų dvarai, – nors ir periferijoje lyginami su Varšuva, veikė kaip

vietiniai Apšvietos kultūros centrai, turintys didesnę ar mažesnę įtakos sferą²⁶².

Grzeškowiak-Krwawicz teigia, kad natūralu supaprastinti kompleksišką įvairių kultūrinių ryšių mazgą, tačiau dominuojančios kryptys vis dėlto akivaizdžios. Sunkiausia šiuo atveju – įvertinti tokias vietas, kurios turi ilgamečių kultūrinių ryšių su Europa. Šių vietovių centro ir periferijos klausimas priklauso nuo vertinimo, dažnai jas palieka neapibrėžtoje, tarpinėje situacijoje. Istorinė tokių miestų kaip Vilnius ar Krokava reikšmė, kur miesto kultūriniame gyvenime itin svarbią vietą užėmė universitetai, darė juos švietimo idėjų priėmėjais, tačiau periferinė situacija europinių Apšvietos centrų atžvilgiu siūlė kitokį kontekstą: darė juos, kaip yra pasakęs Jerzy'is Snopek, apšviestą periferiją²⁶³.

Tiek Krokuvoje, tiek Vilniuje Apšvietos centras buvo akademija, aplinkui kurią būrėsi didžioji dauguma intelektualinio elito²⁶⁴. Šie vietiniai centrai tapo „mikroskopinės ar mažosios apšvietos“²⁶⁵ erdvėmis, kurios perprantamos tik žvelgiant iš mikroistorijos perspektyvos, analizuojant lokalias struktūras. Teodora Shek Brnardić argumentuoja, kad tokių – lokalių – centrų visuomenės turėjo savuosius tobulėjimo ir progreso projektus, su aiškiai išskiriamu vietiniu patriotiniu elementu. Šių vietinių centrų analizė leidžia išgirsti jų pačių pasakojimus ir netgi suponuoja „kitokių Apšvietos tinklų“ formavimąsi²⁶⁶.

Vienu tokių apšviestosios periferijos taškų laikytinas ir Vilniaus universitetas. Reformuotoje jo programoje mokslo pažangos idėjos pasitelktos siekiant įveikti šalies atsilikimą, išlaikant krikščioniškojo tikėjimo diegiamas (tradicines) moralines nuostatas. LDK ir Vilniaus universiteto švietėjų mokyme politinio mąstymo pokytis pirmiausia matyti iš kertinių piliečio teisių ir įsipareigojimų valstybei koncepcijų peržiūros.

²⁶² Anna Grzeškowiak-Krwawicz, „Gdańsk oświecony – ani centrum, ani periphery?“, *Wiek Oświecenia*, t. 19, 2003, p. 99.

²⁶³ Snopek, *Prowincja oświecona. Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia*, Warszawa: Instytut Badan Literackich, 1992, p. 96–97.

²⁶⁴ Ten pat.

²⁶⁵ Teodora Shek Brnardić, „The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-history“, *European Review of History*, vol. 13, no. 3, 2006, p. 416.

²⁶⁶ Ten pat, p. 426.

4. APŠVIETOS ĮTAKA: KONCEPTUALINIŲ POKYČIŲ LINK

Apšvietos paveiktas Vilniaus universitetas didžiąja dalimi išliko katalikiškas ir buvo vienas pagrindinių apšviestosios katalikybės LDK centrų. Politinis mąstymas geriausiai buvo matyti per fiziokratų idėjas ir prigimtinės teisės teoriją, kurios esminis elementas politinei laisvei ir tvarkai apibrėžti buvo visuomenės sutartis. Šios idėjos ne kvestionavo politinę sistemą, bet skatino persvarstyti sarmatiškąjį respublikonizmą. Kitaip tariant, toks politinis mokymas išliko respublikoniškas ir, lygiai kaip savuosiuose *Discourses* pabrėžė Algernonas Sidney'is, akcentavo, kad geriausios valdymo formos nėra, tačiau pati blogiausia – tironija, o geriausia valdymo forma yra laiko ir vietos produktas²⁶⁷. Visuomenės sutarties teoretikų akcentuojamas susitarimas iš esmės svarbus dėl pagrindinio valstybės, kaip sutartinio produkto, klausimo. Tačiau atsakymas į klausimą, kodėl reikalinga visuomenės sutartis, nebuvo vienodas (plg. Thomaso Hobbeso, Johno Locke'o ir Jean-Jacques'o Rousseau skirtumus).

Hobbeso prigimtinės tvarkos dėsniai iškelia žmonijos norą išlikti, kuris pasiekiamas tik kiekvienam siekiant taikos ir laikantis susitarimų. Hobbeso mintimi, kad, sudarydami visuomeninę sutartį, kiekvienas individualiai sutinkame atsisakyti savo teisės į viską ir sutinkame pasitenkinti tiekia laisvės, kiek suteiktume kitiems savo atžvilgiu, pabrėžiama, jog visuomenės sutartimi laisvės atiduodamos naujai įsteigtai valdžiai, kuri turi teisę lemti politijos valdymą. Tačiau Locke'as laikėsi pozicijos, kad prigimtinė laisvė, duota Dievo, nėra hobsiška, tai nėra laisvė be įstatymų iki Hobbeso minimo ekstremumo „kaip teisė į viską, netgi į vienas kito kūnus“²⁶⁸. Locke'as laikosi požiūrio, kad Dievo duoto racionalumo užtenka, jog perprastume pagrindinius prigimtinės teisės principus, o prigimtinės teisės principai ne sumenkinami, bet sustiprinami valstybės ir valdžios institucijomis.

Būtent lokiškosios pozicijos laikėsi ir Stroinovskis – jis teigė, kad ikipolitinė būklė yra dieviškosios tvarkos dalis ir kad Dievo suteiktas racionalumas leidžia žmonėms išsaugoti prigimtines teises, sudarant visuomeninę sutartį. Valstybės ir valdžios neįsteigimas sutarties pagrindu – dvigubas nusikaltimas, ne tik dėl to, kad tironiškas tradicine prasme, tačiau

²⁶⁷ Algernon Sidney, *Discourses Concerning Government*, ed. Thomas G. West, Indianapolis: Liberty Fund, 1996 [1698] (<http://oll.libertyfund.org/titles/223>).

²⁶⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

įžeidimas žmonijai, kuri sukurta pagal Dievo paveikslą²⁶⁹. Pagal šią koncepciją, laisvė yra prigimtinių teisių išsaugojimo garantas, bet ne politikos pasekmė. Kadangi absoliuti valdžia gali priklausyti tik vienam Dievui, racionalių ir laisvų individų prigimtinė tvarka išreiškiama susitarimu. Vadinasi, kaip teigė Locke'as ir Sidney'is, karaliai nėra tėvai ir politinis autoritetas nėra paternalistinis – jis kyla iš su(si)tarimo, kad atstovaujamoji valdžia yra geriausia valdymo forma, kad karaliai įgauna valdžią tik tiek, kiek laikosi konstitucinių politijos įstatymų, o natūralus tokių įstatymų saugotojas yra visuotiniai susirinkimai.

Tokia tvarkos samprata akcentuojami respublikonizmo kaip pilietinių dorybių įtvirtinimo ir mišrios bei subalansuotos valdymo formos sukūrimo idealai. Šiems idealams pasiekti ATR būtina buvo keisti ne valdymo sistemą, tačiau tam tikras jos manifestacijos: laisvės ir su ja susietos prigimtinių teisių ir pareigų, kylančių iš naudingo ir gero piliečio koncepcijų, sampratas. Paprastaiariant, tai labai paprastas tikslas, atitinkantis modernią valstybės kaip politinės (savi)organizacijos siekiant piliečių gerovės sampratą: valstybė turi rūpintis savo piliečiais ir siekti jų gerovės.

Gerai sutvarkyta valstybė būtų išėitis iš geopolitinės situacijos, kurioje buvo atsidūrusi ATR, tačiau valstybėje, kurioje bet kokia galios centralizacija buvo suvokiama kaip karaliaus galios augimas ir bajoriškos laisvės pažeidimas, norint pakeisti (efektyvinti) valdymą reikėjo pakeisti mąstymą apie jį. Švietimas ir mokymas šioje kaitoje buvo ypač svarbūs: veikiami Apšvietos, jie siūlė ne politinius pokyčius, bet dorą ir gero piliečio ugdymą, kuris apšviestas tais pokyčiais pats ir pasirūpintų. ATR tai daugiausia reiškėsi siūlant laisvės sampratą, ugdant pilietiškumą ir politiniuose reikaluose akcentuojant prigimtinę teisę. Šios trys koncepcijos (prigimtinė teisė, laisvė, pilietiškumas) ir jų aiškinimas, kurį siūlė Vilniaus ir LDK švietėjai, yra politinio mąstymo pagrindas, tad jas būtina aptarti detaliau.

4.1 Teisių ir pareigų aiškinimas: prigimtinės teisės mokymas

Prigimtinės teisės ir gamtos tvarkos koncepcijos neatsiejamos nuo ATR politinio mąstymo ir mokymo, o vienu didžiausiu Vilniaus universiteto

²⁶⁹ Alan Ryan, *On Politics*, New York: Liveright Publishing Corporation, 2012.

palikimu laikytinas profesoriaus Stroinovskio prigimtinės teisės vadovėlis²⁷⁰. Gamtos (prigimtinės tvarkos) žodynas ir kalbėjimas apie įstatymus, teises ir tvarką buvo svarbus XVIII a. mąstyme. Prigimtinė teisė ir prigimtinė tvarka buvo tradiciniai konceptai, perimti iš Antikos stoikų ir teisininkų, perėję viduramžių teologus ir atėję iki modernųjų moralistų ir teisės profesorių²⁷¹. Būtent Apšvietos principai, pabrėžiantys žmogaus proto galią ir gebėjimą perprasti jam pateikiamas gamtos veikimo paslaptis, nurodančias teisingus žmogaus veiksmus, gamtą ir jos tvarką pavertė idealiu modeliu. Šis idealusis gamtos modelis suteiktas Dievo, kuris pažinus per tą žmogui (dievo) suteiktą protą. Kaip savo pamokslė minėjo Kazimieras Kognovickis:

*Prigimtinė teisė, anot paties Cicerono, yra šviesa, duota mums Dievo, kad galėtume pažinti svarbiausias mūsų pareigas ir svarbiausias tiesas bei suprasti, kas yra teisinga, o kas ne.*²⁷²

Kognovickio minimos pareigos ir teisingumas (įstatymai) tapo politinio mąstymo pamatu. Prigimtinės teisės mokslas ir aiškinimas, apimantis šiuos klausimus, tapo ir politiniu mokymu, nes prigimtinė tvarka eina anksčiau bet kokios žmogiškos-politinės tvarkos. Politiniai klausimai, arba, kaip savajame *Prigimtinės teisės* vadovėlyje formuluoja Stroinovskis, politinė teisė, turi atitikti prigimtinę tvarką ir teisingumą. Tokią mąstyseną atitiko ir vadovėlio struktūra. 1785 m. išleistame veikale pirmiausia dėstomas prigimtinės, o tik vėliau – politinės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas. Politinės teisės apibrėžime politika aiškiai subordinuojama gamtos tvarkai:

politinės teisės mokslas arba jos teorija skiriasi nuo jos istorijos; jog teisingumas yra visada neatsiejamas nuo tikros ir pastovios naudos; jog taisyklės teisingos politikos, arba mokslo valdyti visuomenėje gyvenančius žmones, nesiskiria nuo prigimtinio teisingumo taisyklių;

²⁷⁰ Stroynowski, 1785.

²⁷¹ Albaum, 1955, p. 181.

²⁷² Kazimieras Kognovickis, „Du pamokslai, vienas po kito sakyti Gardine sekmadieniais: gegužės pirmąją Šviesiausiajam LDK tribunolui, vyriausiąjį teismą pradedančiam, [ir] gegužės aštuntąją M[ūsų] M[aloningajam] P[onui], karaliui Stanislovui Augustui vardines iškilmingai švenčiančiam, kun. Kazim[iero] Kognovickio, filosofijos ir laisvųjų menų daktaro, Gardino mokyklų pamokslininko, jo, kaip įpareigoto [asmens], skirti visam tribunolui. [Išleisti] Gardine, Jo Karališkosios Didenybės spaustuvėje, 1785. Pamokslas atnaujinant, arba pradedant, LDK vyriausiojo tribunolo darbą“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 254–285.

*jog jokia rašytinė politinė teisė (jus politicum positivum) negali ir neturi būti arbitrali.*²⁷³

4.1.1 Fiziokratų prigimtinės tvarkos teorija

Norint perprasti žmogaus vietą ir teises fiziokratų pateikiamoje mąstymo sistemoje, reikia suvokti, kad žmogaus teisių pagrindas apskritai yra susietas su bibline teorija, o jų filosofinį pagrindą Apšvietos racionalistų mąstymas randa būtent prigimtinėje teisėje. Tiek Hobbesas, tiek Locke'as, tiek Spinoza labai aiškiai pabrėžė egzistuojant žmogaus prigimtį, kurios pagrindas – gamtos, arba prigimties, ir įstatymo santykis, *natura cum lege* (gamta, arba prigimtis, kaip tvarka, arba įstatymas). Šioje teorijoje atsisakoma aristotelinio mąstymo, kur žmogaus prigimtis iškeliami kaip hierarchizuotos kosminės tvarkos refleksija.

Fiziokratai, būdami Newtono ir Galilėjaus amžininkai, iš moderniojo mokslo pasiskolino gamtos ir įstatymo sąjungos sampratą. Anot fiziokratų, žmogaus teisės kyla ne iš žmogaus ir gamtos atskyrimo, tačiau iš šio dualizmo harmonijos: saugumas, arba išlikimas, yra ne laisvė, o privalomybė ir prigimtinė tvarka, kuri perprantama racionalumu. Tai toji tvarka, kuri nustato, kad joks žmogus neturėtų kėsintis į gyvybę. Tokiu būdu nusižengimas dieviškajai tvarkai (dekalogui) stumia žmoniją į barbarybės būseną (visų karą prieš visus), todėl žmonėms, norintiems gyventi visuomenėse, privaloma šių taisyklių laikytis arba prarasti tai, kas yra žmogiška jų visuomenėse. Tad politinės teisės, kylančios iš žmogaus teisių, pačios siejasi su žmonija, arba žmoniškumu, ir nors pačių žmogaus teisių suformulavimas buvo modernybės išradimas, jų pagrindas – prigimtinė teisė²⁷⁴. Locke'as teigia, kad įstatymų leidėjams kuriant įstatymus

*taisyklės, kurias jie sukuria kitų žmonių ir savo veiksmams lemti, turi atitikti prigimtinės teisės reikalavimus – tai yra Dievo valią, kurios pasireiškimas pati prigimtinė teisė ir yra – ir pagrindinį prigimtinės tvarkos principą – žmonijos išsaugojimą, prieš kurį nėra tinkama jokia žmogiškoji sankcija.*²⁷⁵

²⁷³ Stroynowski, 1785, p. 65.

²⁷⁴ Blandine Kriegel, „The Rule of State and Natural Law“, in: Ian Hunter, David Saunders (ed.), *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*, London: Palgrave Macmillan UK, 2002, p. 13–26.

²⁷⁵ John Locke, *Second Treatise of Government and a letter concerning toleration*. Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 68.

Martinus Albaumas daro paralelę tarp Isaaco Newtono priežastinių dėsnių fizikoje ir fiziokratų perteikiamos gamtos tvarkos, kuri primesta Dievo bei sudaryta iš universalių įstatymų, amžinų ir atrandamų. Kaip teigė fiziokratas Pierre-Samuelis du Pont'as, „gamtos tvarka yra fizinė Dievo sukurtos Visatos išraiška, per kurią viskas turi savo vietą gamtoje“²⁷⁶. Visi žmonės ir visos žmogiškosios jėgos pajungtos šiems Dievo sukurtiems įstatymams, kurie nekinta, yra nepaneigiami ir geriausi įmanomi įstatymai²⁷⁷. Todėl žmogus, siekdamas didžiausios laimės, turėtų vadovautis gamtos, arba prigimtine, tvarka, kuri veikia kaip moralinė veiksmų nuoroda. Pati fizinė tvarka apibrėžia, kas yra teisingumas. Kaip teigia fiziokratas Pierre-Paulis le Mercier de la Rivière'as, „visišką teisingumą galima apibrėžti kaip (fiziškai) būtinų pareigų ir teisių, kurios tuo pačiu yra ir absoliučios, tvarką“²⁷⁸. Quesnay tvarką taip pat grindė gamtoje slypinčia tvarka. Jo supratimu, socialinė tvarka – dalis gamtos tvarkos, o tiek už socialinės, tiek už fizinės tvarkos slypi Dievas. Dievas – tvarkos ir taisyklių šaltinis, o ši tvarka egzistuoja dar iki bet kurios visuomenės²⁷⁹.

Būtent toks (fiziokratiškas) tvarkos ir teisingumo aiškinimas, pagal kurį dieviškoji tvarka ir taisyklės yra esminė gero veikimo nuoroda, buvo vienas pagrindinių katalikiškos apšvietos įrankių ATR. Apeliuodami į Katalikų bažnyčios kaip dieviškosios tvarkos saugotojos vaidmenį, ATR švietėjai akcentavo dvasininkų pirmenybę moralės mokslo srityje. Popiežius, būdamas „viso krikščionybės moralinio mokymo tėvas ir mokytojas“²⁸⁰, turi teisę ir pareigą bausti, paraginti ir „įspėti visus, kurie pažeistų su prigimtine teise derantį moralės mokslą“²⁸¹. Akcentuodami gamtos tvarką, jie pabrėžė, kad tik Dievo suteiktu racionalumu žmogus suvokia prigimtinės tvarkos

²⁷⁶ Du Pont, *Discours*, in: Eugène Daire, *Physiocrates*, t. 1, 1846 [1768], p. 21.

²⁷⁷ François Quesnay, „Le droit naturel“, *Oeuvres. Journal d'agriculture*, Septembre 1765, p. 375 (<https://www.sapili.org/livros/fr/mc00221x.pdf>).

²⁷⁸ Paul-Pierre le Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Œuvre doctrinale (1767), édition du 250e anniversaire, avec notes et variantes, accompagnée de documents relatifs aux éditions antérieures, présentation et transcription par Bernard Herencia avec la contribution de Béatrice Perez, Genève: Slatkine, 2017, p. 8 (<https://journals.openedition.org/rde/6026>).

²⁷⁹ Quesnay, 1765, p. 251.

²⁸⁰ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, šv. Apaštalo Petro ir Pauliaus iškilmių proga [sakytas kun. Laterano kanauninkų bažnyčioje Antakalnyje 1788 metų birželio 29 dieną]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 191–206. Kūriny suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinii perkėlimas į elektroninę erdvę“.

²⁸¹ Ten pat.

reikalavimus ir tai, ko iš jo reikalauja Dievas (būtent tokios tvarkos laikymosi). Tokiu atveju tikėjimas tampa pagrindiniu doro ir teisingo gyvenimo moraliniu imperatyvu. Kaip teigė Kazimeiras Kognovickis: „Protas [yra] pirmesnis už visus žmonių įstatymus, kuriuo suvokiame, ko iš mūsų reikalauja Dievas.“²⁸²

Šį proto ir tikėjimo santykį aiškiai identifikuoja fiziokratų doktrina. Quesnay, formuluodamas gamtos tvarkos principus, buvo perėmęs dekartiškąjį sielos ir kūno dualizmą ir pritarė, kad žmogus sudarytas iš dvasios ir materijos – sielos ir kūno. Fiziokratai teigė, kad žmogus sudarytas iš dviejų dalių ir abiem yra visuomenės narys, taigi turi vadovautis moraliniais ir fiziniiais, arba gamtos, įstatymais, kurie atitinka jo dvejoją prigimtį ir išreiškia jo būvį. Tarp abiejų prigimčių vyrauja harmonija, jos susietos būtinuoju ryšiu, kurį tarp jų sukūrė Dievas, kad žmogus, paisantis šios tvarkos ir teisingumo, pasiektų socialinę laimę. Taigi gamtos tvarkos įstatymai tampa juntamu, perprantamu indikatoriumi, kuris atitinka ir moralinės tvarkos įstatymus²⁸³.

Profesorius Stroinovskis savajame vadovėlyje *Prigimtinė teisė* taip pat teigė, kad pasaulyje esantys daiktai ir prigimtiniai įstatymai yra dviejų rūšių: fiziniai įstatymai – taisyklės, pagal kurias vyksta pokyčiai nejusliuose ir nepažįstančiuose daiktuose, ir moraliniai įstatymai – taisyklės, pagal kurias savo reikalus gali tvarkyti protu ir valia apdovanotos būtybės. Stroinovskis, pabrėždamas, kad žmogų sudaro siela ir kūnas, kūniškuosius veiksmus priskyrė fiziniams, o priklausančius nuo pažinimo ir valios – moraliniams įstatymams²⁸⁴. Fiziniai įstatymai, „kaip ir visų fizinių daiktų, visada vyksta pagal prigimtinis įstatymus“, o moraliniai

*yra laisvi veiksmai, lotynų kalba vadinti mores, gali būti atitinkantys įstatymus arba jų neatitinkantys; todėl tokių veiksmų atitikimas arba neatitikimas įstatymams vadinamas moralumu.*²⁸⁵

Šis prigimtinės teisės aiškinimas kaip fizinės ir moralinės tvarkos sąjungos leido atskirti gamtos tvarką ir būtinuosius (prigimtinis) žmogaus poreikius, pabrėžiant vienodą žmonių prigimtį, bet ne lygybę. Rašydamas apie prigimtinę žmonių lygybę, Stroinovskis pabrėžė, kad

²⁸² Kognovickis, 1785.

²⁸³ Guillaume-François Le Trosne, *De l'ordre social*, Paris: Debure, 1777, p. 77.

²⁸⁴ Stroinovskis, 2011, p. 21.

²⁸⁵ Ten pat.

*visi žmonės, kaip turintys tą pačią prigimtį, tarp savęs yra iš esmės lygūs asmeninės nuosavybės ir prigimtinės laisvės, abipusių teisių ir pareigų bei jų pasekmių atžvilgiais. Tačiau visi žmonės nėra ir negali būti lygūs amžiumi, daugiau ar mažiau išstobulintomis sielos ir kūno galiomis, paskiromis savybėmis ir talentais, įsigytomis kilnojamosios ir nekilnojamosiomis žemiškomis gėrybėmis.*²⁸⁶

Politinėje sferoje toks mąstymas atvėrė kelią kokybiškai naujoms laisvių ir pareigų, tarpusavio įsipareigojimų, pilietiškumo ir visuomenės koncepcijoms, kurios nereikalavo pakeisti politinės santvarkos, tačiau apeliavo į valstybės ekonominę ir socialinę modernizaciją. Nuoseklus prigimtinės tvarkos akcentavimas politines reformas palieka visuomenei, kuri supranta prigimtine teisę ir savo įsipareigojimus. Tad pirmoji valstybės užduotis yra užtikrinti prigimtine tvarką, o politiniai sprendimai – jau tokios visuomenės išdava.

Stroinovskis teigia, kad, pagal prigimtinės teisės mokymą, „kiekvienam priklauso prigimtinė nuosavybė ir laisvė; visi žmonės turi prigimtines teises ir pareigas“²⁸⁷. Pagal šią taisyklę, tampa įmanoma pažinti, kada žmonės iš tiesų yra ir privalo būti lygūs, o kada pagal tą „pačią prigimtį nelygybės negalima išvengti“²⁸⁸. Prigimtinės nuosavybės klausimas, fiziokratų aiškiai susietas su teise į gyvybę, atspindėjo kūno ir sielos dualizmą, kur pagal prigimtinių įstatymą Dievo suteikta gyvybė palaikoma pasitelkiant fizinę gamtos tikrovę. Būtent dėl šios sąsajos tarp gamtos ir iš jos kylančios nuosavybės fiziokratų teorija – pirmiausia ekonominė teorija, o vadovavimasis ja veikia visuomenės ir laisvės koncepcijas.

4.1.2 Prigimtinės nuosavybės principai

Fiziokratų teorija gamtą siejo su nuosavybe ir daiktais, naudingais nuosavybei, tarp kurių buvo šeima, bendruomenės solidarumas ir valstybė. Kadangi atitiko fizinę ir moralinę tvarką, kiekvienos iš taisyklių pagrindu tapo būtent nuosavybė. Stroinovskis labai aiškiai pabrėžė, kad kiekvienam žmogui reikalingas maistas ir gėrimas išlikimui, miegas bei poilsis ir

²⁸⁶ Ten pat, p. 35–36.

²⁸⁷ Ten pat.

²⁸⁸ Ten pat.

*patogiam ir saugiam gyvenimui dėl įvairiausių išorinių sąlygų, vietos padėties, klimato pobūdžio žmogus reikalingas aprangos ir būsto. Ketvirta, iš išvardytųjų reikmių kyla poreikis naudotos materialiais daiktais, darbo, apsaugos ir gynybos instrumentais [...]. Penkta, kadangi kiekvienas gimsta ir anksčiau ar vėliau miršta, yra prigimtinis santuokos poreikis.*²⁸⁹

Nuosavybė pateisinama būtinąjo vartojimo ir išlikimo poreikiu, iš kurio kyla ir nuosavybės užtikrinimo tapatinimas su fizinės laisvės užtikrinimu. Kaip teigė Pierre-Paulis le Mercier de la Rivière'as, „nusižengimas turto apsaugai yra nusižengimas laisvei“²⁹⁰. Stroinovskis lygiai taip pat pabrėžė, kad „žmogaus teisę nepriklausomai nuo kitų naudotis savo nuosavybe vadiname prigimtinę laisvę“²⁹¹.

Anot fiziokratų, darbas buvo metodas fiziniam išlikimui užtikrinti ir žmogui suteikta prigimtinė galia, dėl kurios atsiranda ir nuosavybės pasidalijimas. Du Pont'as pabrėžė, kad „asmeninė nuosavybė įsteigta gamtos tvarkos, kad kiekvienas galėtų, panaudodamas savo galias, įgyti daiktų, reikalingų jo išlikimui“²⁹². Stroinovskis akcentavo, kad kiekvienam tenkančios prigimtinių pareigos yra

*naudotis prigimtine sielos ir kūno galiomis savo asmens vientisumui, gyvybei ir sveikatai išsaugoti [...], dirbti siekiant įgyti ir sukurti materialinių gėrybių bei laikytis tvarkos ir saiko tenkinant prigimtinius poreikius, naudojantis materialinėmis gėrybėmis.*²⁹³

Anot fiziokratų, būtent vartojimas paskatino žmogų nukreipti savo darbą ir kapitalą į žemę, kad galėtų naudotis jos produktais. Žmogiškoji nuosavybė buvo perkelta ir į žemę, kuri tapo esminiu laimės ir gerovės šaltiniu. Tačiau kartu tai aiškiai nusako ir įteisina ekonominės nelygybės principą. Kiekvieno gebėjimai įsisavinti aplinką (žemę) ir įgyti nuosavybę skirtingi: vieni įdeda daugiau darbo ir pajėgumų negu kiti, gamindami skirtingos vertės produkciją. Kaip teigė la Riviere'as,

²⁸⁹ Ten pat.

²⁹⁰ La Riviere, 1767, p. 337.

²⁹¹ Stroinovskis, 2011, p. p. 27.

²⁹² Du Pont, 1846 [1768].

²⁹³ Stroinovskis, 2011, p. 25.

*tie, kurie skundžiasi (nelygybe), nemato, jog ji – pamatinės tvarkos dalis. Kai tik įgyju nuosavybę į daiktą, kitas jokiū būdu tuo pačiu metu negali jo turėti. Nuosavybės įstatymas visiems yra vienodas. Teisės, kurias jis suteikia, yra vienodai teisingos, bet jos nėra vienodai vertingos, todėl kad jų vertė yra nepriklausoma nuo įstatymo. Kiekvienas įgyja proporcingai savo gebėjimams, kurie ir suteikia galimybes gauti turtą. Bet visi žmonės neturi vienodų gebėjimų.*²⁹⁴

Kiekvieno individo pareiga tampa kuo efektyvesnis jo paties darbas, kad asmeninė nauda būtų kuo didesnė; socialiniai santykiai, atliepdami tą pačią utilitaristinę funkciją, lygiai taip pajungti šiam tikslui. Albaumas pabrėžė, kad toks socialinis natūralizmas pačią visuomenę darė natūralia individo veikimo erdve, kurioje gali būti visiškai ir be jokio konflikto įgyvendintos jo teisės, remiantis prigimtinio racionalumu. Šiuos socialinio natūralizmo principus fiziokratai perėmė iš Locke'o *Antrojo traktato apie valdžią*. Kaip ir Locke'as, fiziokratai teigė: „Žmonės, besiremiantys racionalumu, be virš visų esančio bendro valdytojo, turinčio teisę juos teisti, yra tikroji prigimtinė būseną, arba tvarka.“²⁹⁵ Tad visuomenė tampa fizine žmogiškojo gyvenimo privalomybe, nes tik per jos teikiamą pagalbą gali išgyventi tie, kuriems reikalinga parama.

Lygiai taip pat visuomenė reikalinga sielai ir protui: žmogus gali išgyventi ir klestėti tik tuomet, kai prigimtinėi tvarkai perprasti pasitelkia protą²⁹⁶. Tačiau fiziokratai, lygiai kaip ir Locke'as, pabrėžė, kad pirminė žmogaus kaip socialinės būtybės jungimosi į visuomeninę sąjungą (socialinio kontrakto) priežastis yra jo nuosavybės apsauga: „Pagrindinė ir esminė priežastis, kodėl žmonės jungiasi į Respublikas ir paklūsta valdžiai, yra jų turto apsauga.“²⁹⁷ Pasak fiziokratų, nuosavybė ir naudojimosi ja laisvė buvo prigimtinė, esanti dar iki sukuriant valstybę. Kitaip nei Hobbeso prigimtinė tvarka, tai nėra visų karas su visais, kai valstybė turi jį numalšinti, kad būtų sukurta visuomenė. Valstybė egzistavo tam, kad apgintų prigimtinę tvarką ir teises – teises ir laisves, užtikrinusias privačią nuosavybę.

Kaip rašo Albaumas, fiziokratai anksčiau nei Locke'as, nuosekliai sekdami savo moraline filosofija, ekonominę politiką grindė būtent laisvosios rinkos principais, kuomet valstybės užduotis buvo užtikrinti turto

²⁹⁴ Cit. iš: Albaum, 1955, p. 189.

²⁹⁵ John Locke, *Locke: Two Treatises of Government Student Edition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 19.

²⁹⁶ Albaum, 1955, p. 191.

²⁹⁷ Locke, 1988, 9 skyrius.

nuosavybės laisvę. Laikantis prigimtinės tvarkos, naudojimasis privačiąja nuosavybe lygiai toks pats įgimtas kaip teisė į gyvybę, nes šių netekimas sugriauna žmoniškumą ir tvarką. Todėl nenuostabu, kad Teodoras Ostrowskis, savojo teisės vadovėlio pratarmėje girdamas apsišvietusį valdovą Stanislovą Augustą ir jam dėkodamas, pabrėžė, jog Karalius „galų gale detalčiai išleido visą eilę įstatymų, kad kiekvieno nuosavybė ir gyvybė ir pats teisingumas būtų apsaugoti“²⁹⁸.

Privačiosios nuosavybės apsauga, kaip prigimtinės tvarkos užtikrinimas, svarbus ir LDK teisėjams: „Kuo labiau stengiatės [dorai atlikti] Dievo [pavestas] pareigas bei apsaugoti Dievo [suteiktą] nuosavybę, tuo arčiau savo sosto aukščiausias Teisėjas, tikiuosi, jus norės matyti“²⁹⁹, – pamokslė kalbėjo Antoninas Malinauskis. Antanas Zehakas nuosavybės apsaugą įvardijo esmine teismų funkcija, teigė, kad teismo paskirtis – apsaugoti kiekvieno nuosavybę

*ir [užtikrinti] galimybę ramiai ją valdyti. [...] apsaugoti piliečių nuosavybę, patvirtinti deramas priemones ir būdus jai įgyti, atsekti ir atskleisti mėgėjų bylinėtis klastotes, pagirti dorybę, o nusikaltimą nubausti.*³⁰⁰

Šis turto apsaugos reikalavimas kėlė klausimą, kokiais būdais tą apsaugą užtikrinti.

ATR švietėjus, turto apsaugą nuosekliai siejusius su visuomenės, kuri užtikrintų tarpusavio įsipareigojimų laikymąsi, apsauga, steigimo klausimu skyrė ne bendroji taisyklė, kad prigimtinė tvarka diktuoja visuomenės sutartį,

²⁹⁸ Ostrowski, 1784.

²⁹⁹ Antoninas Malinauskis, „Pamokslas pradėjus LDK tribunolą ir įteikus maršalkos lazda Jo Šviesybei Juozapui Pliateriui, LDK kariuomenės lauko raštininkui, Brastos seniūnui, Šv. Stanislovo ordino kavaleriui, sveikinant visam J[ū] Š[viesybių] teisėjų sambūriui, sakytas garbiųjų kunigų dominikonų Šv. Dvasios bažnyčioje kun. Antonino Malinauskio, šventosios teologijos dėstytojo, tos pačios bažnyčios ir ordino misionieriaus ir sekmadieninio pamokslininko, Vilniuje 1774 metų gegužės 15 dieną. [Išleistas Vilniuje] J[o] K[arališkosios] Didenybės ir Respublikos spaustuvėje [prie] kun. pijorų mokyklos, [1774]“, vert. V. Vaitkevičiūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 308–322.

³⁰⁰ Antanas Zehakas, „Pamokslas sveikinant Šviesiausiųjį LDK V[yriausiųjį] tribunolą, vadovaujant nemirtingos šlovės ir nuopelnų Jo Šviesybei grafui Ignacui Moravskuiui, LDK kariuomenės generolui majorui, Šv. Stanislovo ir Auksinio Liūto ordinų kavaleriui, sakytas Šv. Dvasios kunigų dominikonų bažnyčioje kun. Antano Zehako, šventosios teologijos dėstytojo, 1783 metų lapkričio 16 dieną. [Išleistas] Vilniuje, karališkojoje spaustuvėje prie Akademijos, [1783]“, vert. V. Vaitkevičiūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 323–341.

bet jos aiškinimo detalumas. Vieni, kaip Kasakauskas, visuomenės būklę kildino iš Dievo: „Dievas, mūsų Kūrėjas, panoro, kad gyventume visuomenėje, kad ją mylėtume ir jos labai bendradarbiautume“³⁰¹, kiti pabrėždavo visuomenės kaip nuosavybės ir gyvybės užtikrinimo įrankio būtinybę. Abu argumentai vienareikšmiškai kyla iš prigimtinės tvarkos principų, tačiau pamoksluose ryškus krikščioniškosios moralės argumentas, kurio esmė: geras krikščionis – geras pilietis. Kitaip tariant, visuomenė yra vienas iš Dievo duotų tvarkos nurodymų:

*Dievas norėjo, kad mes dar šioje žemėje būtume laimingi, ir tuo tikslu, subūręs mus į visuomenę tarpusavio pagalbai, gynybai ir paguodai, davė mums tokius įstatymus, kad juos ištikimai vykdydami taptume ir gerais krikščionimis, o kartu ir gerais piliečiais, nuoširdžiai mylinčiais tėvynę*³⁰²

su visais iš to kylančiais (teigiamais) padariniais. Karpavičius savo pamoksluose panašiai pabrėžė:

*žmonių padermė yra sukurta visuomeniniam gyvenimui; kiekvienas atskiras žmogus iš prigimties siekia sau laimės, todėl visa, kas tik padeda siekti to tikslo visuotiniais, neabejotiniais ir patikimais būdais, išmintingo gamtos kūrėjo, be abejo, [jau] yra parinkta ir pateikta.*³⁰³

Dievas, sukūręs tvarką, leidžiančią siekti laimės, sukūrė ir instrumentus jai siekti. Karpavičiaus minimą „laimę“ galima būtų laikyti ir nuosavybės apsauga, tačiau šiuo atveju akcentuotina tiesioginė Dievo dovanota visuomeniškumo būklė.

Švietėjai, kurie nuosekliau rėmėsi prigimtinės teisės nuostatomis, gyvybės ir nuosavybės užtikrinimą susiejo su saugumo poreikiu, kai vienas neįmanomas be kito. Stroinovskis akcentavo, kad prigimtines teises atitinka du esminiai visuotiniai poreikiai – *visiško saugumo ir bendrosios*

³⁰¹ Jonas Nepomukas Kasakauskas, „Pamokslas apie tėvynės meilę, sakytas Vilniaus akademijos Šv. Jono bažnyčioje 1789 m. gegužės aštuntąją“, vert. A. Kubiliūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 178–243.

³⁰² Ten pat.

³⁰³ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas antram gavėnios ketvirtadieniui, [sakytas] Šv. Jono kolegiate Varšuvoje 1775 [m.] kovo 9 dieną“ [1775a], vert. K. Mačiulytė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 82–93.

nuosavybės³⁰⁴. Stroinovskis remiasi fiziokratų prigimtinės teisės mokslu, nuosekliai tęsusi Grotiuso, Hobbeso, Locke'o, Montesquieu *prigimtinės teisės* koncepciją, anot kurios, valstybės pagrindas buvo socialinis kontraktas³⁰⁵. Kaip teigia Stroinovskis, saugumą ir nuosavybę užtikrina būtent visuotinė sutartis, kuri

*sujungia visus bendrai pagalbai, kuri laiduoja tai, ko visiems bendrai reikia. Tai yra vieni kitiems pasižada: pirma, visišką saugumą ir bendrą gynybą bet kuriuo atveju; antra, bendrą rinkliavą bendriems reikalams.*³⁰⁶

Aiškindamas, kad „visuotinė“ reiškia tai, jog visi turi ginti kiekvieną ir prisidėti prie visuotinių rinkliavų, Stroinovskis, mokydamas prigimtinės teisės, pabrėžia: visuotinė sutartis neišvengiamai kada nors turi būti sudaryta, kadangi yra naudinga ir teisinga³⁰⁷.

4.1.3 Apie visuomeninę būseną

Iš prigimtinės tvarkos išeinanti visuomeniškumo būseną, sujungianti žmones į politinį darinį, kuris tampa aukščiausiaja valdžia, užtikrinančia laisvę ir nuosavybę, kaip politinės (savi)organizacijos forma, – vienas pagrindinių debatų šaltinių ATR politiniame mąstyme. Minėtos diskusijos dėl valdžios formos, Karaliaus ir Seimo vaidmens kyla būtent iš šių pamatinių politinių koncepcijų. Gausiai ištirtos Ketverių metų seimo reformos ir diskusijos – vienas tokių pavyzdžių.

Pagrindiniai Vilniaus universiteto ir katalikiškosios apšvietos veikėjai LDK, sekdami prigimtinės teisės mokymu, akcentavo ne valdžios formą, bet jos organizavimo principus, kurie turėjo atitikti prigimtine tvarką. Karpavičiaus žodžiais tariant,

žmogiškų poreikių bendrumas susieja mus su visuomene, lemtis sukuria valdymo būdą, protas valdžią patobulina, o Dievas, regis, visą

³⁰⁴ Stroynowski, 1785, p. 69.

³⁰⁵ Dalius Viliūnas, „Fiziokratų prigimtinės teisės mokslo ypatybės“, in: Stroinovskis, 2011, p. 215.

³⁰⁶ Stroynowski, 1785, p. 71.

³⁰⁷ Ten pat.

*natūraliąją aplinką vien taip tvarko ir vien tam pritaiko, kad gyventume visuomenėje laimingi ir ramūs.*³⁰⁸

Tai, kas Karpavičiaus įvardijama *lemtimi*, nors ir tobulintina, gana gerai iliustruoja bendrąsias tendencijas pasisakyti ne už konkrečią politinę santvarką, bet pabrėžti jos visuotinę visuomeniškumą.

Stroinovskis, tęsdamas visuotinės sutarties kaip politinės organizacijos neišvengiamybę, žmones susivienijusius visuomeniniais pagrindais įvardijo

*vienu savo poreikius ir jėgas turinčiu kūnu, kurį vadiname laisva visuomene, civiline visuomene, tauta, respublika ir t. t.*³⁰⁹

Būtent ši

*visų suvienyta valia, jėga ir ištekliai vienam bendram tikslui yra vienintelė, nepriklausoma ir aukščiausioji valdžia, kuri turi sėkmingai patenkinti visuotinius poreikius.*³¹⁰

Šios naujos – civilinės – padėties įsteigimas yra geresnis laisvės ir nuosavybės užtikrinimas, niekaip nepažeidžiantis *prigimtinių ir sutartinių teisių ir pareigų*³¹¹.

Tokios politinės saviorganizacijos principu tampa įstatymai, kylantys iš tautos ir kuriami per aukščiausiai valdžiai deleguotą įstatymdavytės teisę. Šios teisės pagrindas – užtikrinti, kad įstatymai nebūtų *arbitralūs*, o tai savo ruožtu užtikrinama šios teisės patikėjimu *įstatymų leidžiamajai valdžiai, kurios nevalia riboti*. Tokiu būdu įstatymų leidžiamoji valdžia, remdamasi prigimtinė tvarka ir būdama neutrali, privalo

*nuodugniai pažinus ir akivaizdžiai įsitikinus paskirti, ką kiekvienas žmogus, atsižvelgiant į prigimties arba susitarimo pareigas, turi tautoje daryti arba nedaryti; šitai įgalinti tinkamomis bausmėmis bei viešai paskelbti.*³¹²

³⁰⁸ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] atnaujinant LDK V[yriausiojo] tribunolo lietuviškos kadencijos darbą Vilniuje 1781 [m.] lapkričio 15 [d.]“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 164–176.

³⁰⁹ Stroynowski, 1785, p. 73.

³¹⁰ Ten pat, p. 73–74.

³¹¹ Ten pat, p. 73.

³¹² Ten pat, p. 99–100.

Ji užtikrina visuomeninio susitarimo laikymąsi, o tai savaime reiškia, kad jos galia negali viršyti šio susitarimo ribų – kitaip tariant, pažeisti iš prigimtinės tvarkos kylančių principų: „Įstatymų leidžiančioji valdžia neturi turėti didesnės galios, nes yra iš tautos ir tautai.“³¹³

Visuomeninės būsenos kildinimas iš prigimtinės tvarkos leidžia aiškiai įvardyti politinio veikimo ribas. Toji tvarka lemia žmogaus prigimtinus įsipareigojimus (pareigas), kurių šis *negali nebaudžiamas pažeisti*, o šių įstatymų galios ribos, su jomis – ir tokios tvarkos racionalumas, paaiškinantis, kodėl individui reikia šių įstatymų laikytis, yra šios tvarkos prigimtinumas. Mat visuomenė

*negali patvirtinti įstatymų, prieštaraujančių Dievo nustatytai tvarkai, nei kam nors suteikti ir pripažinti tokių įstatymus leidžiančių valdžių, kurios pati (iš prigimties) neturi ir kuri veiktų ne jos gėriui ir laimei, bet žalai ir prapulčiai*³¹⁴.

Būtent prigimtinės tvarkos dieviškasis racionalumas, lemiantis, kad jos besilaikantis individas gali siekti *gėrio ir laimės*, yra jos pačios ribos, nes įstatymų leidžiamoji valdžia turi veikti tiek, „kiek jos apsauga ir pagalba yra reikalinga, ir kaip priemonė negali būti priešinga numatytam tikslui, todėl negali būti neribota ir arbitrali“³¹⁵.

Iš visuomeninės būsenos išeinantys racionalūs įsipareigojimai visuomenei – pareigos – yra kita svarbi LDK katalikiškosios apšvietos mokymo dalis, verta detalesnės analizės.

4.1.4 Apie pareigas

LDK pamokslininkai ir švietėjai, akcentuodami įstatymų laikymąsi kaip visuomeninės būklės pagrindą, pabrėžė šią pareigą kaip dieviškosios tvarkos dalį. Akcentuodami tiek prigimtinę tvarką, tiek krikščioniškąsias nuostatas, jie mokė, kad pareigos, suprantamos kaip įstatymų laikymasis, yra prigimtinės tvarkos tąsa – vadinasi, natūrali (tai reiškia, Dievo duota) būseną, kylanti iš pilietinių visuomenės steigimo įsipareigojimų. Kitaip tariant, pilietiniai įsipareigojimai yra iš prigimtinės tvarkos kylančios

³¹³ Ten pat, p. 100.

³¹⁴ Ten pat, p. 100.

³¹⁵ Ten pat, p. 101–102.

visuomeninės būsenos išdava, tačiau net ir iki šios būsenos steigimo tvarka neįmanoma be pareigų, nes jos neatsiejamos nuo prigimtinės būsenos. Taip teigė ir Karpavičius, pamokslaudamas, kad

*[net] jeigu tektų vertinti nuo visuomenės atsiskyrusį žmogų, kuris būtų pasirinkęs vienišą ir laukinį gyvenimą, norėdamas nusikratyti visų įstatymų ir pareigų, – argi ir ten jis neturėtų priedermių, kylančių iš natūraliosios pasaulio tvarkos, kurios negalima pažeisti, nepakenkiant sau pačiam?*³¹⁶

Taigi iš prigimtinės būsenos kylantys įsipareigojimai, sujungti su gėrio ir laimės siekiais, veda prie visuomeninės būsenos, kuri neįmanoma be pilietinių pareigų.

Karpavičius, įvardydamas, kad „negali būti žmonių visuomenės be tam tikrų neišvengiamų tarpusavio įsipareigojimų“³¹⁷, aiškino įstatymų atsiradimą. Kognovickis tokiu būdu aiškino teisingumo bendrijoje užtikrinimą, nes įstatymo laikymosi užtikrinimas esąs esminė pareiga. Teigdamas, kad lygiai kaip bendruomenei reikalingi įstatymai, nuostatai, statutai ir konstitucijos, pagrįsti prigimtinė teise, taip reikia „[ir] kad teisėjai, [eidami] pareigas, savo sąžiningumu, tarytum kokia šventa apeiga, garantuotų kiekvienam tikrą teisingumą“³¹⁸. Teisingumo laikymasis užtikrina, kad kiekvienas atliktų savo pareigas, kurios nereiškia tarpusavio lygybės, tačiau reiškia palaikomą Dievo suteiktą tvarką – joje kiekvienas pagal prigimtį gali siekti laimės ir gerovės, o pasiekti ją gali todėl, kad jo atžvilgiu egzistuoja teisingumas. Kognovickis teigia, jog ypač svarbų darbą atlieka teisėjai, kurie teisingumą įgyvendina. Katalikiška argumentacija teisingumo užtikrinimą tik sustiprina, nes, kaip teigia Kognovickis,

nors įvairios tarnybų ir luomų pareigos turi nevienodą galią, nes iš proto kyla tik prigimtinė pareiga, iš įstatymų – pilietinė politinė žmonių pareiga, bet iš tikėjimo normos [...] iškyla esmingiausia, nes asmeniška, krikščionio sąžinės pareiga, kuri už nukrypimą į kurią nors pusę, ar į

³¹⁶ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazdą prakilniajam JM ponui grafiui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

³¹⁷ Karpavičius, 1775a.

³¹⁸ Kognovickis, 1785.

*dešinę, prielankumo, ar į kairę, neapykantos, grasina jam aukščiausiuoju teismu Dievo, kuris persvarstys žmogiškąjį teisingumą.*³¹⁹

Laikantis katalikiškosios argumentacijos, tiek visuomeninės būklės įsteigimas, tiek įgyvendinimas, pasibaigiantis kiekvieno jos nario mirtimi, yra dieviškosios tvarkos apraiška, todėl pareigų laikymasis – tai įsipareigojimas ne tik visuomenei, bet ir Dievui.

4.1.5 Valdžios formos kaip išdava

LDK švietėjai, apeliuodami į visuomeninės būklės prigimtinumą ir piliečių tarpusavio įsipareigojimus, pačią visuomenės santvarką palikdavo antriniu klausimu. Kaip teigia Karpavičius, „negali žmonės dėl savo prigimties nei sukurti tvarkingos visuomenės, nei naudingai joje gyventi be autoritetingos vyresnybės, kuri juos valdytų“³²⁰, tačiau šios valdžios sudarymo principai buvo jau pačios visuomenės (suvokiančios savo įsipareigojimus) reikalas. Esminis politinis argumentas buvo ne sąsaja su konkrečia politine tvarka (viena santvarka geresnė už kitą), bet neišvengiama sąsaja su prigimtaine tvarka, kuriai gera ir teisinga valdžia nenusižengia – o ją užtikrina.

Sekdami prigimtinės tvarkos idėja ir iš jos kylančia visuomenine būkle, nusakydami valdžios principus LDK, švietėjai laikėsi fiziokratizmo principų: valdžia reikalinga visuomenės saugumui, laimei ir teisingumui užtikrinti. Karpavičius, pabrėždamas, kad „negali būti visuomenės laimės be vyresnybės ir valdžios“, aiškino, jog tautos išsirenka išmintingiausius, kad jie, turėdami visų valią, „mąstyti apie visų laimę ir kiekvienam prirėkus užtikrintų teisingumą“. Tokios valdžios esminis uždavinys – siekti tautos laimės, tačiau, būdami žmonės, šie negali išvengti pavydo, įtarinėjimo ir nepasitikėjimo³²¹. Šiuo atveju katalikiška mintis, laimę aiškinanti išganymu, buvo integrali laimės sampratos dalis.

Karpavičius, aiškindamas, kad tikėjimas reikalingas švietimui ir visuomenės gerovei pasiekti, teigia, kad žmonės jungiasi į bet kokias [sic!] bendruomenes, siekdami laimės ir naudos, kuri yra tiek būsimojo, tiek dabartinio gyvenimo gėrybės, –

³¹⁹ Ten pat.

³²⁰ Karpavičius, 1788.

³²¹ Mykolas Pransiškus Karpavičius, „Pamokslas antram gavėnios ketvirtadieniui, [sakytas] Šv. Jono kolegiate Varšuvoje 1775 [m.] kovo 9 dieną“, in: Karpavičius, 2003.

todėl protas ir religija parodo mums dvi valdžios rūšis, kurių kiekviena privalo apsiriboti tomis priedermėmis, kurioms yra skirta, ir tiek viena, tiek kita, siekdamos visiškos žmonių laimės, negali nei kenkti viena kitai, nusižengdamos teisingumui, nei garbingai valdydamos trukdyti viena kitai atlikti [savo] priedermes. Dėl to tautų pasaulietinė valdžia ir Bažnyčios dvasinė valdžia abi vienodai kilusios iš Dievo.³²²

Valdžia kaip prigimtines tvarkos išdava yra tos (Dievo) tvarkos dalis, ir jei ji nenukrypsta nuo šios tvarkos ir paiso tarpusavio įsipareigojimų, tiek pasaulietinės, tiek dvasinės valdžios tikslai negali susikirsti.

Tai svarbus katalikiškosios Apšvietos atsakas švietėjams-Katalikų bažnyčios kritikams, kurie argumentuoja, kad bažnyčia stabdo visuomenės progresą. Pagrindinė valdžios užduotis, nepriklausomai nuo formos, yra saugoti prigimtines teises, o Karpavičiaus žodžiais tariant, „karalių ir valdytojų priedermė – kuo budriausiai prižiūrėti, kad to būtų laikomasi“³²³. Ji išlieka fiziokratiška – tai gyvybės, nuosavybės ir teisingumo užtikrinimas. Tokia valdžios samprata LDK Apšvietoje susipina su piliečio ir tėvynės meilės koncepcijomis (4.3. poskyris).

Tarpusavio įsipareigojimų laikymasis skambiai įvardijamas kaip tėvynės meilė, kuri leidžia džiaugtis būtent iš visuomeninio būvio kylančiomis gėrybėmis. Kasakauskas savajame pamoksle tėvynės meilės argumentus susiejo būtent su gyvybės, nuosavybės, laisvės ir tvarkos argumentacija, tačiau valdžios sudarymo principus paliko visuomenės reikalui:

Kaipgi neturėtume mylėti tėvynės, kurios gėrybės, turtas, šlovė ir visa laimė yra mūsų pačių laimė, kuri rūpinasi mūsų gyvybės ir turto saugumu, kurios glėbyje ramiai užmiegame, kuri, garantavusi mums brangiausių žmogaus prigimties dovaną – laisvę, mūsų nuožiūrai palieka ją apibrėžti ir nustatyti kiekvieno valios pavaldumą visuotinei valiai, kuri mums valdo švelniausiu būdu ir duoda mums tokius valdytojus, kurių patys trokštame.³²⁴

Nuoseklus LDK švietėjų tikslas buvo ne keisti politinę tvarką, tačiau aiškinti iš prigimtinių būsenos kylančius įsipareigojimus, kurie neatsiejami

³²² Karpavičius, 1788.

³²³ Ten pat.

³²⁴ Kasakauskas, 1789.

nuo visuomeninio būvio, todėl kiekvienas, tai suprantąs, palaikys ir kurs tvarką, kuri nenusižengs prigimtiniams įstatymams, – bet jos organizavimo principai tėra laiko ir vietos produktas.

Laikantis tokios mąstymo tradicijos, Gegužės 3-iosios konstitucija LDK švietėjų pirmiausia vertinama būtent kaip prigimtinių teisių užtikrinimo garantas. Karpavičius, besidžiaugdamas Konstitucija, Prienų pavieto bajorams sakė, jog ji deranti jiems kaip iš prigimties kilniai mąstantiems ir kad „pagrindinis valstybės įstatymas yra pagrįstas nekintamomis prigimtiniėmis teisėmis“, pritaikytas palaikyti laisvei, lygybei, nuosavybei bei laimei³²⁵. Skambi Karpavičiaus tezė apie Konstituciją, garantuojančią laisvę, lygybę ir nuosavybę, kaip ir pati Konstitucija, neišėjo iš prigimtines tvarkos suvokimo rėmų. Apeliacija į laisvę ir lygybę išlaikė idėją, jog visi, nors lygūs, nes turi prigimtines teises, nelygūs savo prigimtimi. Karpavičius, aiškindamas Gegužės 3-iosios konstitucijos privalumus bajorams, teigė, kad ji užtikrinanti saugumą „nuo užsienio užpuolikų prievartos ir nelaisvės, vienu smurto kitiems“, suteikia ramybę namuose ir garantuoja „asmens, nuosavybės, amatų, garbės ir šlovės laisvę, užimant tą padėtį, kurią skyrė praamžė Apvaizda“³²⁶. Vienas pagrindinių tokio mokymo švietėjiškų argumentų buvo pats švietimas ir mokslas, labai svarbus šios tvarkos naudai perprasti. Šie LDK švietėjų argumentai nagrinėjami tolesniame poskyryje.

4.1.6 Mokslas ir švietimas

Apšvietos amžiaus argumentaciją geriausiai perteikia mokslo ir pažangos skatinimas, sudarantis sąlygas aiškiau ir geriau perprasti teises ir pareigas. Suvokdami, kad visuomeninė būklė įpareigoja laikytis tarpusavio taisyklių, LDK švietėjai aiškino, kad šių taisyklių, kylančių iš prigimtines tvarkos principų, aiškinimas ir mokymas – pagrindinis mokslo uždavinys.

Vis dėlto ši mokslo samprata buvo katalikiškosios Apšvietos produktas, kuriame perprasti tikėjimą ir pasaulietinio gyvenimo taisykles buvo vienodai svarbu. Karpavičius, kalbėdamas apie mokslo svarbą, aiškiai įvardijo:

³²⁵ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, Prienų pavieto įkūrimo ir pirmųjų seimelių pradėjimo proga [sakytas] Prienų parapiinėje bažnyčioje 1792 metų vasario 14 [d.]“, in: Karpavičius, 2003, p. 207–221.

³²⁶ Ten pat.

*esmingiausia žmogiškos prigimties priedermė – [jau] pirmaisiais savo gyvenimo metais išmolti griežtas Dievui malonaus ir pasauliui naudingo gyvenimo taisykles.*³²⁷

Mokslas ir švietimas buvo suvokiami kaip labai svarbūs siekiant išpildyti prigimtinę tvarką. Išsilavinimas padeda siekti tiek asmeninės, tiek valstybės laimės, perprantant prigimtinę tvarką.

Katalikiškosios Apšvietos politiškumas labiausiai ir reiškėsi iškeliant mokslo naudą visuomenei. Buvo remiamasi idėja, kad išsilavinimas padės spręsti valstybės problemas, nes išsilavinę piliečiai perpras iš dieviškosios ir visuomeninės tvarkos kylančius įsipareigojimus, kurių laikytis yra asmeninės ir tautos laimės pagrindas. Karpavičius, ne viename pamoksle aukštinęs mokslo svarbą, laikėsi nuostatos, jog

*naudingų mokslų skeidimas tautoje mums yra patikimiausias būdas [pasiekti] tėvynės laimę. Mokslai turi apšviesti mums protą, kad pažintume savo priedermes, mokslai turi parengti mūsų širdis, kad nesiliautume atlikinėję savo priedermių.*³²⁸

Toks priedermių ir įsipareigojimų mokymas atitiko prigimtinės tvarkos aiškinimo principus, pagal kuriuos buvo iškeliamos skirtingos skirtingų luomų atsakomybės ir įsipareigojimai visuomenei. Kiekvienas iš luomų turi siekti išsilavinimo ir gauti jį, atitinkantį luominę prigimtį, kad atliktų luomui priklausančius įsipareigojimus.

Švietimas buvo suvokiamas kaip valstybės instrumentas, mokymu leisiantis pasiekti naujos, išsilavinusios, įsipareigojimus valstybei suvokiančios tautos būklę, kuri leis valstybei siekti stabilumo ir klestėjimo. Mokslo pažanga, kurios negalėjai nepaisyti persiklojančiuose švietimo kontekstuose, tapo atspirtimi švietimo reformai, kurios žinomiausia apraiška ATR – Edukacinės komisijos įsteigimas – buvo suvokiama remiantis šiais principais. Pamoksle Vilniaus universiteto studentams Karpavičius aiškiai išdėstė tokius principus:

³²⁷ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] Varšuvos JM kun. pijorų Kilmingųjų kolegijos koplyčioje ten besilavinantiems jaunuoliams pirmą sekmadienį po Trijų Karalių, 1775 metais“ [1775b], in: Karpavičius, 2003.

³²⁸ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] šv. Kotrynos iškilmių ir š[viesiausiojo] maloningojo v[aldovo] Stanislovo Augusto kasmetinio karūnacijos minėjimo, vykusio Vilniaus akademijoje 1783 [m.] lapkričio 25 [d.]. proga“, in: Karpavičius, 2003.

*Garbingoji Edukacinė komisija apmąstė paprasčiausius ir lengviausius būdus, [kaip] ugdyti jaunos protus, atskleidžiant net moralines tiesas, tinkamas jų amžiui, pareigoms, priedermėms, net vėlesniam gyvenimo kelio pasirinkimui, apmąstė būdus, kaip ugdyti jų patriotizmą, ištikimybę savo tautos įstatymams ir papročiams, meilę savo tėvynės ir šalies šlovei; tokiu būdu paskatinus jaunimo protus pažinti savo priedermes, argi laikui bėgant nebus parengti tėvynei puikūs piliečiai? Nes kas gi pražudė tiek valstybių, jei ne savivaliavimas, išglebimas, prabanga ir pasileidimas, kylantis iš kiekvieno luomo priedermių nežinojimo ir apleidimo?*³²⁹

Patriotizmas, tėvynės meilė, pilietiškumas buvo aiškinami kaip švietimo rezultatas, pasiekiamas pirmiausia diegiant fiziokratišką prigimtinės tvarkos aiškinimą, nenurodantį aiškių politinių reformų – vien naują, mokslo pažanga grįstą politinės tradicijos interpretaciją.

Toks fiziokratizmo argumentais paremtas valstybės gerovės aiškinimas buvo taikomas visiems luomams. Būtent apeliacija į luomui tinkamų įsipareigojimų aiškinimą ir mokymą buvo švietėjiškos argumentacijos pagrindas, skatinantis šviesti ir šviestis visus ATR piliečius. Tokia argumentacija akcentavo fiziokratišką aspektą – iš žemės gaunamą naudą kaip valstybės gerovę, kada valstiečio ir baudžiauninko švietimas tampa tokios gerovės didinimo pagrindu. Karpavičius, pamoksle klausdamas: „Argi jūsų baudžiauninkai nėra svarbiausi darbininkai, [kuriantys] visuotinę valstybės laimę?“, pirmiausia išdėstė ekonominės gerovės argumentus: baudžiauninkų

*dėka žemė duoda gausius vaisius, jų darbu ir rūpesčiu visa tai, kuo mintame, ką vilkime, kuo buityje naudojames ir kuo mėgaujamės, keliauja į amatininkų dirbtuves, iš čia – į prekybos miestus ir pirkliams; laivai pakraunami jų darbu pelnyta duona, [kuri] maitina ne tokių derlingų [kraštų] tautas, o mums atveža turtus, išteklius ir [viską,] ką tik patogumui bei prabangai galima sugalvoti malonaus ir reikalingo.*³³⁰

Ekonominę gerovę siedamas su valstiečių darbu, Karpavičius aiškino, kad baudžiatvoriai valstiečiai turėtų „įgyti mokslo ir žinių, kad galėtų

³²⁹ Ten pat.

³³⁰ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Jubiliejinis pamokslas, iš eilės 80, š[viesiausiojo] JM kunigaikščio Ganytojo nurodymu sakytas rugsejo 24 dieną Šv. Dvasios bažnyčioje, [1776 m.]“, 1776, in: Karpavičius, 2003.

patobulinti žemdirbystės meną, kuris yra tautų laimės pagrindas“. Karpavičius *žemdirbystės patobulinimą* suvokia kaip darbo efektyvumą ir ekonominio našumo didinimą, kuris pasiekiamas tik įgijus naujų žinių – šios cirkuliavo švietimo amžiaus idėjų mainų tinkluose ir buvo pasiekusios ATR:

*darbui reikalinga rankų ir kūno galia, bet kur kas reikalingesnis įgytas proto sugebėjimas vadovauti rankų darbui; dirbant reikalingas uolumas ir atidumas, bet kur kas reikalingesni išmanymas ir žinios, kaip supaprastinti, paspartinti, kaip pagaliau tą patį darbą palengvinti nualintoms jėgoms.*³³¹

Vilhelmas Kalinskis, kreipdamasis į jaunus bajorus ir pastebėdamas Apšvietos amžiaus ekonominės gerovės idėjas, pabrėžė iš jų kylančią valstybinę naudą:

dabar visus užvaldė visuotinis potraukis ekonomijai ir taupumui; nieko iš tiesų nėra labiau pagirtino už šį užsiėmimą, kuris ir teikia malonaus darbo, ir, praturtindamas piliečius, stiprina tėvynę.

Tačiau jis kritikuoja siekiančius vien ekonominės naudos ir kaip blogą pavyzdį pateikia tuos, kurie ėmėsi

*neįprastų ūkininkavimo būdų [...], smarkiai įninka ūkininkauti, kad deramą tarnystę tėvynei, draugiškumą ir pačią dorybę paverčia parduodama preke.*³³²

Kalinskio mokymą grindžia moralės principų diegimas, o mokslas leidžia juos perprasti ir taikyti kitose mokslu tobulinamose srityse:

išmintis, kurią čia tobulinate, parodys jums, kad tikrai geros ekonomikos taisyklės yra šios: būti padoriam, sąžiningam, visų atžvilgiu teisingam, nieko nesigriebti lengvabūdiškai, nemesti to, ką pradėjote gerai apgalvoję, tausoti protėvių darbu sukauptą ir perduotą palikimą,

³³¹ Ten pat.

³³² Vilhelmas Kalinskis, „Kalba to paties [autoriaus Vilhelmo Kalinskio] apie parengimą pasauliui, [sakyta] J[u] M[alonybėms] ponams jaunuoliams, besilavinantiems kunigų pijorų Bajoriškame konvikte (1772)“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 148–177.

*taupyti tam, kad sukaupti ištekliai būtų panaudoti bendrapiliečių ir tėvynės gerovei.*³³³

Katalikiškosios Apšvietos diegiama mokslo ir švietimo nauda buvo siejama su valstybės gerove, siekiant ne tik perteikti mokslo pasiekimus, leidžiančius siekti ekonominio naudingumo ir našumo, bet ir perteikti prigimtinės tvarkos principus, kurie aiškino kiekvieno įsipareigojimus visuomeninei būklei. Vienas didžiausių iššūkių aiškinant šiuos įsipareigojimus bajorijai buvo sarmatiškosios laisvės sampratos dominavimas politinėje tradicijoje, kurioje absoliuti bajorijos laisvė sunkiai derėjo su iš prigimtinės tvarkos kylančiu pareigų aiškinimu.

Katalikiškosios Apšvietos diegiamą laisvės idėją reikia pristatyti ir aptarti detaliau kitame skyriuje.

4.2 Bajoriškos laisvės transformacija: protoingos laisvės argumentai

ATR politinis mąstymas ir veiksmas neatsiejami nuo laisvės kaip valstybės politinės sistemos esmės apmąstymo, užtikrinimo ir apsaugos. *Karalienė laisvė, auksinė laisvė, bajorų laisvė* – koncepcijos, kurių esmė – bajorų respublikos politinės egzistencijos ir tęstinumo užtikrinimas apsaugant bajorijos politines teises ir privilegijas. XVIII a. politiniais debatais ir reformomis pirmiausia turėjo būti persvarstytos šios laisvės ribos, taip neišvengiamai užkabinant jautriausią bajorijos politinės egzistencijos aspektą. LDK švietėjai šiuo klausimu nuosekliai laikėsi prigimtinės teisės argumentų, pabrėžė, kad prigimtinė laisvė – tai laisvė, leidžianti įgyvendinti prigimtinės teisės funkcijas. Akcentuodami švietėjišką racionalumą, jie aptarė skirtumus tarp savivalės ir racionalios laisvės, kuri apsišvietusioje visuomenėje būna neišvengiamai apribota.

4.2.1 Apie prigimtinę laisvę

Sekdami prigimtinės teisės principais, iškeliančiais Dievo nustatytą tvarką, kur sudaroma visuomeninė sutartis, LDK švietėjai pabrėžė, kad laisvės ribojimas kyla iš to paties visuomeninio susitarimo, būtino siekiant užtikrinti laisvę ir nuosavybę. Tai – įstatymo apribota laisvė. Būtent tokios laisvės

³³³ Ten pat.

koncepcijos aukso amžių Karpavičius regi ATR praeityje, teigdamas: „mūsų mylima tauta kadaise patyrė didžiausią įstatymų apibrėžtą laisvę“³³⁴, pabrėždamas įstatymo ir laisvės sintezę. Stroinovskis, vadovėlyje *Prigimtinė teisė* dėstydamas apie valdžios galią leisti įstatymus ir apriboti laisvę, aiškino, kad prigimtinė tvarka yra ir prigimtinio teisingumo nuoroda. Jis teigia: jei aukščiausioji valdžia turėtų galią atimti ir suteikti nuosavybę, didinti ar riboti laisvę, užkrauti pareigas nesuteikdama teisių ir atvirksčiai, tai sugriautų visuotinį susitarimą, užtikrinantį nuosavybės ir laisvės egzistavimą; tokia valdžia panaikintų prigimtinių teisingumą, prarastų teisėtumą ir paklusimą jai; visuomenė, valdoma tokios valdžios, būtų pasmerkta prievartai, smurtui ir atkakliam priešinimuisi arba nelaisvei ir vargui³³⁵. Valdžią, leidžiančią įstatymus, kurie riboja piliečių laisvę, riboja prigimtinis teisingumas ir jai suteiktos (visuotinai sutartos) funkcijos užtikrinti politinę tvarką šalyje:

*Taigi yra aišku: aukščiausiajai valdžiai patikėta įstatymus leidžiančioji valdžia nėra valdžia priskirti visa tai, kas tik jai šauna į galvą arba patinka; ji nėra, taip galiu pasakyti, naujų įstatymų išradinėjimo ir kūrimo valdžia. Tik užtikrintai bei akivaizdžiai suvokus, kokie tautai yra reikalingi įstatymai pagal prigimtinę tvarką ir nekintamą teisingumą, tik šitokius ir ne kitokius [įstatymus] aukščiausioji vadovybė turi galią priimti, proporcingomis bausmėmis juos sustiprinti ir savo vardu viešai paskelbti. Jeigu aukščiausiosios valdžios pareiga yra reikalingais įstatymais užtikrinti civilinę ir politinę tvarką, jeigu tai jai suteikia teisę užrašytus įstatymus tautai skelbti bei įpareigoti jų laikytis, taip tos pačios valdžios, turinčios įstatymų leidybos galią, prigimtinė pareiga yra priimti tik tuos įstatymus, kurių teisingumą ir reikalingumą visiškai ir akivaizdžiai suvokia.*³³⁶

Nėra svarbu, kokia šalies politinė santvarka, – svarbu, kad įstatymų leidyba ir paklusimas jiems atitiktų esminius prigimtinės tvarkos ir teisingumo principus, o tokių principų nesilaikymas leidžia nepaklusti valdžiai. Stroinovskis pabrėžė, kad tiek įstatymų leidžiamoji valdžia, tiek paklusimas jai „turi tam tikras ribas, kurias aiškiai nurodo prigimtinis teisingumas. O tose srityse, kur piliečių paklusimas aukščiausiajai vadovybei

³³⁴ Karpavičius, 1781.

³³⁵ Stroynowski, 1785, p. 100.

³³⁶ Ten pat, p. 103–104.

yra reikalingas bei visai tautai naudingas, jis atitinka prigimtinę laisvę.³³⁷ Tad prigimtinė laisvė yra įstatymo apribota laisvė, užtikrinanti tautos politinę egzistenciją. Todėl viena pagrindinių švietėjų temų buvo teisingumo užtikrinimas ir įstatymų laikymosi priešinimas savivalei. Stroinovskis, pabrėždamas, kad įstatymams užtikrinti būtina teismo institucija, kuri garantuotų teisės viršenybę ir įgyvendintų teisingumą, *Prigimtinės teisės vadovylyje* teigė:

*akivaizdu, jog tautai yra būtina reikalinga teismo institucija, atskira nuo bet kokios kitos valdžios, patikėta tautos rinktiems asmenims, tarpininkaujanti tarp aukščiausios valdžios ir piliečių bei visiems vykdanči teisingumą pagal galiojančius ir paskelbtus įstatymus.*³³⁸

Taip suprantamas ir įgyvendinamas teisingumas dera su kiekvieno prigimtinė laisve:

*nei paklusimas įstatymus leidžiančiajai valdžiai, nei teismo valdžiai (kai ši, kaip ir turi būti, nėra arbitrali) nepašalina ir nepažeidžia prigimtinės politinėje visuomenėje gyvenančių žmonių laisvės.*³³⁹

Tokį prigimtinės laisvės aiškinimą galėjo pasitelkti tiek politinės sistemos reformatoriai, tiek siekiantieji išlaikyti bajorų laisves ir privilegijas. Tiek vieni, tiek kiti įstatymų laikymąsi akcentavo kaip apsišvietusio ir tėvynę mylinčio piliečio elgesį. Karpavičius, kalbėdamas Prienų pavieto bajorams, aiškino, kad nuo ištikimo įstatymų laikymosi priklausys „jūsų šlovė, jūsų laimė, jūsų laisvė ir jūsų bajorystė“³⁴⁰. Netgi kalbėdamas po ATR Trečiojo padalijimo, pasitraukęs į Prūsiją jis kartojo, kad Prūsija gyvuoja, nes „laimė, ramybė ir protinga laisvė daro jų gyvenimą malonų, laikantis įstatymų, kuriems ir pats monarchas noriai paklūsta“³⁴¹.

Didžiausia protingos (įstatymų apribotos) laisvės priešprieša – savivalė ir anarchija – buvo iškeliamos kaip prieštaraujančios valstybės ir visuomenės interesams ir vedančios valstybę į pražūtį.

³³⁷ Ten pat, p. 109.

³³⁸ Ten pat, p. 112.

³³⁹ Ten pat, p. 119.

³⁴⁰ Karpavičius, 1792.

³⁴¹ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Kalba, sakyta prisiekiant ištikimybę Š[viesiausiojo] JD Prūsijos karaliaus patentu Gumbinėje skirtuoju laiku – 1796 metų liepos mėnesio 6 dieną“, in: Karpavičius, 2003, p. 240–245.

4.2.2 Apie savivalę

Protinga laisvė, kaip savivalės ir anarchijos antitezė, iš esmės rėmėsi labai paprastu argumentu – tvarkos valstybėje siekiu. Dažnu tokios protingos laisvės pavydžiu tapdavo praeities ATR, kai bajoriškos laisvės prerogatyvomis nebuvo piktnaudžiaujama. Karpavičius pabrėžė, kad visuomeninis būvis neatsiejamas nuo įsipareigojimų ir kad niekuomet nebus tokios laisvės, jog žmogus neturėtų jokių įsipareigojimų, kad neegzistuoja situacija, jog nebūtų vyresnybės, galinčios sutramdyti žmogiškąsias aistras, ir jog žmogus neprivalėtų atlikti jokių pareigų; iš to einantis „vienas žalingiausių paklydimų – jei kas laisve laiko tai, ką dera vadinti savivaliavimu ir pasileidimu“³⁴². Dėl susidariusios situacijos šalyje kaltinami bajorai, kurie savo asmeninės laisvės dėlei išduoda valstybės interesus:

*Nežinomi jiems buvo jokie kiti jausmai, tik savivalė vietoj išmintingos laisvės, tik pramuštgalviškumas ir plėšikavimas vietoj narsumo ir drąsos, tik troškimas įgyvendinti įžūlius sumanymus vietoj įstatymų ir teisingumo, tik sau nemielų asmenų persekiojimas vietoj sąžiningų teismo sprendimų, tik panieka valdovui ir jo ignoravimas vietoj rūpinimosi tėvynės teisėmis ir laisvėmis.*³⁴³

Apeliuodami į kilmę kaip atsakomybę už valstybės ir visuomenės gerovę ir likimą, o ne jos suteikiamas privilegijas, švietėjai argumentavo, kad tikrasis kilmingumas grįstas bažnyčios mokymu ir meile tėvynei, kad dorybingas gyvenimas neatsiejamas nuo rūpinimosi šalimi. Karpavičius teigė:

*nėra tėvynės meilės ir būti jos ten negali, kur nėra nei santūrumo, nei meilės darbui, nei meilės šlovei, nei pagarbos Dievui ir religijai, bet ir tėvynė, saldžia laisve užtikrindama kiekvieno laimę ir saugumą, pati tarsi kuria piliečių meilę sau.*³⁴⁴

³⁴² Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazdą prakilniajam JM ponui grafiui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Karpavičius, 2003, p. 156–163.

³⁴³ Karpavičius, 1775b.

³⁴⁴ Karpavičius, 1781.

Pabrėždamas, kad prigimtinė teisė užtikrina saugumą ir nuosavybę, jis aiškino, kad tikrasis kilmingumas nesuderinamas su savivale:

Taigi, kilnieji ponai: ar gali būti kokioje nors tautoje protinga respublikinė laisvė be piliečių doros ir papročių taurumo? Kita vertus, ar gali derėti tikras kilmingumas su neribota laisve nebaudžiamai pažeidinėti įstatymus? Protinga laisvė, pagrįsta įstatymu, yra kilmingumo pasididžiavimas, o neribota savavališka laisvė yra kilmingumo gėda ir prapultis. Dora ir [gerais] papročiais pagrįstas kilmingumas yra laisvės motina ir pamatas, o tuštybės išpūstas, be [gerų] papročių kilmingumas yra laisvės pražūtis ir tautų griuvėsiai.³⁴⁵

Ši bajorų savivalės ir anarchijos šalyje kritika tiesiogiai siejosi su debatais dėl laisvės turinio ir jos sukurtos politinės tradicijos išsaugojimo. Tarp LDK švietėjų, nepriklausomai nuo to, ar jie pasisakė už bajorišką laisvės ribojimą, ar buvo šios laisvės gynėjai, vyravo nuostata, kad tuometinė laisvės samprata, tiksliau – jos politinė praktika, buvo žalinga valstybei ir neteisingai suprasta pačių bajorų – tiek iš savanaudiškumo, tiek dėl politinio neišprusimo. Karpavičius, pamoksluose dažnai pasitelkdamas LDK istorijos epizodus ir herojus, siekdamas pabrėžti jų kurtą LDK ir ATR valstybingumo tradiciją ir moralines nuostatas, kritikavo bajorus, kurie laisvės sampratos pokyčius aiškino kaip nusizengimą politinei istorijai ir tradicijai ir ignoravo tokio mąstymo pasekmes politinei situacijai (blogas). Klausdamas: ar

galima tai leisti apšviestajame amžiuje, kad kažkokio prieš kelis šimtmečius [gyvenusio] vyro narsumas ir dora, ištikimybė ir sąžiningumas dabar būtų [naudojami kaip] priedanga dažnai [pasitaikančiai] išgamų, besididžiuojančių kilme iš ano didvyrio, nedorybei?

jis siekė parodyti, kad netinkama ne pati politinės laisvės tradicija, bet naudojimasis ja siekiant išlaikyti vien asmeninę naudą. Šitaip kritikuojama ne bajorišką laisvės sampratą, bet nukrypimas nuo jos istorinės tradicijos, verčiantis iš naujo persvarstyti ir apmąstyti jos pagrindus bei mokymą naujajame, Apšvietos, amžiuje. Tai aiškindamas Karpavičius apeliavo į

³⁴⁵ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazdą prakilniajam JM ponui grafui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Karpavičius, 2003, p. 156–163.

kilmės ir iš jos kylančios laisvės kaip absoliučios teisės ir vertybės argumentus, teigė, kad laisvė prigimtinės tvarkos ir teisės sąlygomis yra tik įrankis siekiant valstybės gerovės:

būti bajoru dėl kraujo [ryšių] ir kilmės yra svarbus dalykas laisvoje tautoje, bet puikuotis vien šia didybe, neatliekant doros ir sąžinės priedermių, nepaisant teisės, neturint edukacijos ir talentų, nesidarbuojant savo tėvynėje, – tai reiškia suteršti tą brangiausią puošmeną, kurią giminės protėviai paliko kaip paveldą.³⁴⁶

Jonas Nepomukas Kasakauskas, kalbėdamas Vilniaus universiteto studentams, aiškino, kad tėvynės nemylintis bajoras

kiekvieną įstatymą, kuris reikalauja iš jo pavaldumo ir jo pelno dalies, laikys laisvės prievertavimu ir nepakeliama našta; būdamas visiškai abejingas tėvynės likimui, ieškos tik savo naudos.³⁴⁷

Kalbėdamas jau po Trečiojo padalijimo, būdamas Gumbinėje, Karpavičius kaip šalies išnykimo priežastį nurodė nenorą reformuotis (stiprinti karaliaus įgaliojimus) neva siekiant išlaikyti politinę bajorų laisvę:

jeigu kartais įtakingi turtuoliai ir suįžūlėję satrapai stodavo prieš karalių, kiršindami tautą neva laisvės išlaikymo dingstimi, tai buvo tos pačios rūšies žmonės, kokie ir dabar tapo tautos nuopuolio priežastimi. Jie dėl to kėlė rūpesčių karaliams, kad patys, pasidavę puikybei, karaliauti norėjo.³⁴⁸

4.2.3 Mokslas ir švietimas

Kaip ir prigimtinės teisės principų aiškinimo, taip ir laisvės bei jos turinio svarstymo atveju mokslas ir švietimas buvo suprantami kaip instrumentai valstybės gerovei pasiekti. Jau pati protingos laisvės koncepcija ir argumentacija buvo aiški nuoroda į švietimo amžiaus idealus. LDK švietėjai, laisvę susiedami su įsipareigojimais, kaip vieną iš atsakomybių įvardijo švietimą(si) ir mokymą. Pagrindinis švietėjų argumentas siejosi su gamtos

³⁴⁶ Ten pat.

³⁴⁷ Kasakauskas, 1789.

³⁴⁸ Karpavičius, 1796.

tvarkos principų perpratimu, tačiau katalikiškame mokyje jie buvo neatsiejami nuo moralės ir tikėjimo nuostatų.

Laisvė ir jos raiška politinėje sferoje įpareigojo šviestis ir ne tik naikinti įsisenėjusius prietarus ir paklydimus tikėjimo sferoje, bet ir keisti valstybei nenaudingą elgseną. Karpavičius savajame pamoksle apie proto ir mokslo galią pabrėžė, kad ne tik pats protas, bet ir tikėjimas diktuoja įpareigojimą šviesti namiškius. Apeliuodamas į laisvos šalies laisvų žmonių priimamų protingų sprendimų naudą, jis teigė, kad laisvės ir krikščionybės principai nesuderinami su politine priespauda ir neišmanymu:

O vergvaldyste! Kokia priešinga esi politinės valdžios esmei laisvoje šalyje, kokia nederanti krikščioniškoje šalyje, kokia gėdinga ir negirdėta civilizuotoje šalyje! Ir kaipgi galima tikėtis iš vietinių baudžiauninkų išradingumo, apsukrumo ir noraus ūkininkavimo, pirma nesuteikus jiems laisvės, paskui mokslo, švietimo ir edukacijos? Trijų dalykų, reikia sėkmingai žemdirbystei: laisvės dirbti, galimybės įdėti lėšų ir išmanymo (Rus cultissimum habebit, qui colere volet, poterint et sciet³⁴⁹).³⁵⁰

Akcentuodamas ekonominę naudą, kylančią iš našesnio valstiečių darbo, Karpavičius atkreipia dėmesį, kad valstiečių išsimokslinimas skatintų bajorų išprusimą. Klausdamas:

ką gi tuomet veiktų bajorų jaunuomenė, visuomet norinti būti pranašesnė už valstiečius, matydama, kad šie moka tai, kuo anksčiau vien tik jie išsiskyrė?,

jis viliasi, kad kilmingas jaunimas imsiąs siekti mokslo ir žinių – „pultų jie prie geometrijos, geografijos, gamtos [mokslų], šventosios ir politinės istorijos“³⁵¹. Tokią valstiečių švietimo naudą prilygina valstybės laimei ir teigia, kad visi būtų laimingi,

³⁴⁹ Geriausiai sutvarkytą ūkį turės tas, kuris norės, galės ir žinos, kaip dirbti (*De re rustica*, liber I, 1); cit. iš: Karpavičius, 1776.

³⁵⁰ Karpavičius, 1776.

³⁵¹ Ten pat.

jei valstiečiams reikalingi mokslai pažadintų toki pagirtiną bajorų jaunuomenės pavydą, [kuris skatintų] pralenkti juos didesne apšvieta ir didesniu naudingumu kraštui.³⁵²

Akivaizdi apšvietos nauda politiniame gyvenime reikštųsi būtent tuo, kad kraštą valdytų išsilavinę piliečiai.

Kritikuodamas bajorų jaunuomenės elgseną ir savųjų politinių pareigų nepaisymą, Karpavičius pamoksle rodo ne naujos politinės tvarkos, bet sėkmingos ir gerai veikiančios (atitinkančios gamtos tvarkos principus) valstybės vaizdinį, kuriam pasiekti reikalinga bajorų apšvieta:

o jeigu bajorų jaunuomenei pradėtų patikti išmintingos knygos apie karalysčių valdymą, politinius veiksmus, tautų iškilimą ir smukimą, jeigu ji pamėgtų gyvenime [laikytis] teisingumo, žmogiškumo, padorumo principų, vėliau praktiškai [taikyti] geometrijos, žemdirbystės, hidraulikos, astronomijos, inžinerijos ir kitų mokslų taisykles, argi leistų niekais mūsų jaunuoliai gražiausius savo metus girtuokliaudami, merginėdami ir dykaduoniaudami? [...] Ar tuomet šalyje sėkmingai nevyktų pasitarimai, teismai, seimai, seimeliai ir suvažiavimai, kur tūkstančiai protingų piliečių eitų ne tam, kad pardavinėtų [savo] laisvus balsus, ne tam, kad smurtautų, triukšmautų, įžeidintų vieni kitus ir peštųsi, ne tam, kad tautos papiktinimui ir gėdai rengtų girtuoklystes, apsirijimus, o paskui miesto gatvėse [rodytų] bjauriausių pasileidimą.³⁵³

Mokslas ir švietimas kaip įrankis ugdyti pilietinei visuomenei, anot Karpavičiaus, pirmiausia skatina suvokti laisvės ir atsakomybės ribas. Kritikuodamas radikalią amžiaus filosofiją, kuri atmeta tradicinius autoritetus, ir vadindamas ją „amžiaus lengvabūdiškumu“ bei „tariama filosofija“, Karpavičius aiškina, koks mokslas reikalingas „didesnei Dievo garbei ir išganymui“, laikosi nuostatos, kad išmanymo didybė turi prilygti pareigų didybei³⁵⁴, todėl klystantys tokios filosofijos suklaidentieji ir „atsisakantieji bet kokio [paklusnumo] vyresnybei [ir] drausmės, [kuri pažabotų] jų savivalę ir siekiamą [išlaikyti] prigimtinę laisvę“³⁵⁵.

³⁵² Ten pat.

³⁵³ Ten pat.

³⁵⁴ Karpavičius, 1788.

³⁵⁵ Ten pat.

Suvokdami ir mokydami, kad švietimas – pirmas žingsnis į laisvės sampratos pokyčius, švietėjai siekė protingos laisvės, kuri vestų prie valstybės klestėjimo. Norint permąstyti valstybės ir piliečio santykį, reikia pradėti nuo švietimo visose srityse ir visuose luomuose. Aiškus supratimas, kad valstybė bus pasmerkta, jei bajoriškos laisvės koncepcija nesikeis, puikiai atsispindi Karpavičiaus metaforiškame pasakyme: „tautos laisvė be švietimo – tai pavojingas kalavijas, kuris [anksčiau ar vėliau] perskros pačios tėvynės vidurius.“³⁵⁶ Todėl 1792 m., kalbėdamas Prienų pavieto seimelyje ir ragindamas bajorus pasirašyti už Gegužės 3-iosios konstituciją, Karpavičius džiūgavo, kad ši įsteigia būtent tokią laisvės sampratą, o kartu ir gelbsti valstybę.

4.2.4 Švietėjiški Gegužės 3-iosios konstitucijos argumentai

Karpavičiaus pamokslinė kalba, kurioje jis teigia, kad Gegužės 3-iosios konstitucijos ATR svetimos tautos pavydi ir su ja sveikina, o priešai baiminasi, rodo suvokimą apie tuometinę valstybės būklę. Sakydamas, kad „dori ir apsišvietę piliečiai, žinodami [ją] esant teisėtos laisvės skydu ir neabejotinos palikuonių laimės sėkla, džiaugsmingai garbina, brangina ir prisiekia ją ginti“³⁵⁷, jis aiškiai apeliuoja į katalikiškosios Apšvietos argumentus, akcentuodamas dorybę ir švietimą ir protingą laisvę. Akcentuodamas Konstitucijoje įtvirtintą fiziokratišką „laisvės ir nuosavybės neliečiamumo bei egzistencijos“ garantą, jis teigia, kad ji vienintelė apsaugojo šalį nuo „galutinio išdraskymo“ ir tapo įrodymu visoms apsišvietusioms tautoms: „štai stipri tauta! Štai sveikai mąstantys ir išmintingi žmonės! Štai laisva, žmoniška ir protinga karalystė! Štai kilnūs ir apsišvietę įstatymų leidėjai!“³⁵⁸ Pabrėždamas, kad Konstitucija – tai Apšvietos amžiaus ir apsišvietusių žmonių kūrinys, Karpavičius apeliuoja į bajorų sąmoningumą ir siekį tokiems būti.

Puikiai žinodamas šalyje gają konstitucijos kritiką, esą ši naikinti bajorų laisvę, Karpavičius ragina jos neklausyti, vadina ją įžūlumu bei maištingumu. Karpavičiaus argumentus grindžia ta pati politinės laisvės samprata, pagal kurią pirmiausia teigiama, kad laisvi ir protingi žmonės, vadovaudamiesi teisėtu politiniu procesu, priėmė tokį įstatymą, antra – kad

³⁵⁶ Ten pat.

³⁵⁷ Karpavičius, 1792.

³⁵⁸ Ten pat.

šis įstatymas jau yra didžiausios tautos dalies mylimas ir Europos šlovinamas. Atsakydamas bajoriškąs laisvės gynėjams jis teigia, kad šie ne laisvę, bet savivalę gina ir skaldo visuomenę:

Jeigu esi tvirtai įsitikinęs, parašyk apgalvotai, atiduok apsišvietusiems įstatymų leidėjams, padėk amžinam atminimui į archyvą savo nuomonę, įtikinamai paremtą argumentais ir įstatymais – tai yra bajoriška piliečio laisvė. Bet nuodyti visuomenę ir piktinti draugijas, audrinti protus jau įsigaliojus įstatymui – tai ne laisvė, bet savivalė, tai ne pilietiškumas, bet riaušės, tai ne protingumas, bet įžūlus maištingumas.³⁵⁹

Kritikuodamas įsigalėjusią savivalę ir magnatų įtaką, Karpavičius grindžia esmines Konstitucijos įtvirtinamas bajorų laisvės transformacijas. Gindamas Konstitucijoje įtvirtintą nuostatą „atiduoti Lenkijos sostą pagal paveldėjimo teisę“³⁶⁰, jis aiškina, kad bajorų privilegija būti renkamiems buvo išnaudojama magnatų ir savosios naudos vedami jie šią privilegiją siekia saugoti:

„Štai jūsų laisvė pražudyta! Tėvynė žlunga!“ Kodėl gi? – „Karaliai nebebus renkami iš bajorų tarpo!“ Bet kas gi rinko kada nors karalius iš šimtų tūkstančių bajorų? Magnatai ir didikai vedė tūkstančius neturtingų bajorų į žudynes ir kraujo praliejimą, dorų bajorų kraujas aplaistė rinkimų laukus, o didikai ir magnatai iš išrinktųjų it baudas už [pralietą] bajorų kraują gaudavo seniūnijas, tarnybas, [etmonų ir maršalkų] lazdas, [kanclerių] antspaudus bei pelnėsi tūkstančiais kitų būdų. [...] Ir kas gi galėtų pagalvoti, kad tokių baisių šmeižikų besama apšviestajame amžiuje? Kad taip galėtų kalbėti tie, kurie didžiuojasi protu, dora ir pilietiškumu?“³⁶¹

Ryškiausia bajoriškąs laisvės transformacija, įtvirtinta Konstitucijoje, buvo *liberum veto* atsisakymas. VI Konstitucijos skirsnis įtvirtino, kad

viskas visur turi būti sprendžiama balsų dauguma; dėl to liberum veto, bet kokios rūšies konfederacijas ir konfederacinius seimus kaip

³⁵⁹ Ten pat.

³⁶⁰ Gegužės 3-iosios konstitucija, VII skirsnis.

³⁶¹ Karpavičius, 1792.

*prieštaraujančius šios konstitucijos dvasiai, valdymą griaušančius, visuomenę ardančius panaikiname visiems laikams.*³⁶²

Karpavičius, remdamasis tais pačiais *liberum veto* kaip valstybę griaušančios privilegijos argumentais, bajorams aiškino, kad jų laisvė ne tik ne panaikinta, bet sustiprinta, kad ankstesnė padėtis, kai magnatai turėjo daugiausia įtakos, realybėje skatino nelygybę tarp bajorų, naikino jų bajoriškąją laisvės privilegiją:

*turėjote trumpalaikius seimus ir juose liberum veto [teisę], kuri viską vertė niekais, – dabar turite keletą mėnesių [dirbantį] seimą, be to, visuomet pasiruošusį susirinkti seimą, kur viskas sprendžiama balsų dauguma. Visa įstatymų leidyba priklauso jums, kilnieji piliečiai. [...] Jūsų yra, kilnieji bajorai, aukščiausioji valdžia! Jūs, garbingieji piliečiai, patys save valdote ir esate laisviausi žmonės pasaulyje. Ir kas sako jums kitaip, apgauna jus, išduoda jus ir virš jūsų pralieto kraujo, virš jūsų namų griuvėsių nori iškelti savo pasipūtėlišką ambicijų viešpatavimą. Nevienoda piliečių padėtis tėvynės atžvilgiu buvo blogo ligšiolinio pagrindinio valstybės įstatymo rezultatas. Aukšta kilmė lėmė viską, bajorų [asmeniniai] nuopelnai ir talentai buvo paniekinti ir apleisti.*³⁶³

Karpavičiaus argumentaciją grindė pagrindinė asmeninės laisvės kaip privilegijos kritika, nes šios privilegijos išlaikymas neleidžia veikti valstybės naudai ir griaua valstybę ir pilietiškumą. Karpavičius cituoja George'o Washingtono žodžius, kad visoms laisvoms tautos reikia saugotis „vidinių nesutarimų ir vaidų, atžaraus galingųjų viešpatavimo ir nežaboto piliečių pasileidimo“³⁶⁴. Akcentuodamas buvusių Respublikos šlovę, jis pabrėžia, kad valstybė nustoja viešpatauti ir nyksta, nes tautos laisvė virto savivale ir pasileidimu³⁶⁵.

Šiose mintyse susipina švietėjiškas, tradicijos išlaikymo ir reformų kontekstai. Pats Konstitucijos atsiradimas suvokiamas kaip neišvengiama reakcija į šiuos kontekstus, verčiančius keisti mąstymą, todėl „paklūstant pasaulio permainoms, dėl vidaus netvarkos ir netikusių bei piktų sūnų

³⁶² Gegužės 3-iosios Konstitucija, VII skirsnis.

³⁶³ Karpavičius, 1792.

³⁶⁴ Ten pat.

³⁶⁵ Ten pat.

apgavystės, nusilpus valdžios mechanizams“³⁶⁶. Respublika negali nereaguoti. Todėl Prienų pavieto bajorai raginami tikėti apšviestuoju seimu, tautą mylinčiu karaliumi, o ne „šmeižikais“, kurie gina ne laisvę, bet savivalę:

*šiuo įstatymu buvo pagrįsta, įtvirtinta ir labiau nei iki šiol išplėsta bajorų laisvė, o išdidžių turtuolių smurtas, įtakingų aristokratų puikybė, tautą niokojanti magnatų savivalė apribota ir panaikinta.*³⁶⁷

Gegužės 3-iosios konstitucija įtvirtino protingos, įstatymais apribotos laisvės koncepciją. Švietėjiška politinio mąstymo tradicija, kurioje pilietiniai tarpusavio įsipareigojimai buvo supriešinami su savivalė, leido bajorišką prigimtį ir jos teikiamą laisvę susieti su pilietine atsakomybe. Švietimas ir mokymas buvo labai reikalingi tokiai laisvės transformacijai, nes krašto gerovės siekinius susiejo su valstybingumu, o racionalumą ir protą – su moraliniais (kiekvieno piliečio) imperatyvais.

4.3 Piliečio koncepcija

Švietėjiški prigimtinės tvarkos ir laisvės sampratos argumentai, skatinę apmąstyti valstybės ir visuomenės pagrindus, jų naudą ir įsipareigojimus per dialektinį valstybingumo suteikiamos laisvės ir jos ribojimo ryšį, kūrė naują ATR piliečio sampratą. Ši samprata nėra naujas piliečio ar piliečių bendrijos postulavimas – veikiau tai racionalaus visuomeninio būdo apmąstymo išdava.

Postuluodami ir aiškindami laisvę, pabrėždami prigimtinės tvarkos principus ir visuomeninio būvio kuriamus įsipareigojimus, kritikuodami savivalę, katalikiškosios apšvietos atstovai formavo naują pilietiškumo kaip įsipareigojimo politijai ir Dievui idėją. Pilietis, anot tokios sampratos, turi pareigas (skirtingas) ir įsipareigojimus politijai, kurių dėka galima užtikrinti prigimtines teises ir visuomeniškumą. Pilietiškumas, dažnai aiškinamas kaip šalies gerovės siekimas ir įvardijamas kaip tėvynės meilė, buvo aiškiai siejamas ne su politine padėtimi, bet su prigimtaine tvarka, ateinančia atsakomybe. Visi yra piliečiai, visi pagal savo prigimtinę padėtį įsipareigoję valstybei. Tai buvo tiek visuomeninis, tiek religinis argumentas. Kaip teigė Kasakauskas pamoksle apie Tėvynės meilę:

³⁶⁶ Ten pat.

³⁶⁷ Ten pat.

*kalbu visų luomų žmonėms: savo tėvynę mylėkite ne tik iš žmogiškų paskatų, bet dar labiau – iš religijos paskatų. Tėvynės meilė, ta svarbiausia piliečio dorybė, pasaulį savo didybe stebinančių darbų, sumanumo ir narsumo gimdytoja...*³⁶⁸

Pabrėždami dorybes, religines nuostatas ir fiziokratišką argumentaciją dėl kiekvieno žmogaus tiesioginės pareigos kurti krašto gerovę, švietėjai siekė parodyti, kad prigimtinės tvarkos diktuojama visuomeninė būklė, kaip užtikrinanti laimę ir gerovę, galima tik kiekvienam suvokiant ir vykdant šias dorybes ir nuostatas. Kaip teigė Karpavičius:

*Nėra tėvynės meilės ir būti jos ten negali, kur nėra nei santūrumo, nei meilės darbui, nei meilės šlovei, nei pagarbos Dievui ir religijai, bet ir tėvynė, saldžia laisve užtikrindama kiekvieno laimę ir saugumą, pati tarsi kuria piliečių meilę sau.*³⁶⁹

Būti piliečiu – tai vykdyti pilietines pareigas, taip užsitikrinant saugumą, laisvę ir gerovę. Toks pilietiškumo aiškinimas tiesiogiai sietinas su bajoriškiosios laisvės sampratos transformacija, kur laisvė neatsiejama nuo įsipareigojimo. Kasakauskas, kritikuodamas *nedėkingus tėvynės sūnus*, kurie gaili dalies surenkamų pajamų valstybės išlaikymui, pabrėždamas, kad šios *iš jos pačios žemės* surenkamos, aiškiai nurodo, kad jie patys suvokia, „jog ji vien tam jas [pajamas] ima, kad apsaugotų jų nuosavybę ir laisves“³⁷⁰. Vadindamas tokius bajorus savanaudiškomis sielomis, jis kritikuoja įprotį (apeliacija į praeitį) galvoti vien apie save, savųjų įgeidžių tenkinimą ir naudos siekimą prisidengiant „visuotinio gėrio kauke“.

Kasakausko pabrėžiamas bajorų pilietiškumas nėra vien politinio luomo ir privilegijos būseną – tai ir įsipareigojimas tėvynei, dėl kurio įmanoma šią būseną išlaikyti. Visuomeninis santykis, iš kurio sukuriamos politijos, turėtų būti užtektina paskata šį santykį išlaikyti, nes tik per jį bajorai įgyja savo bajoriškumą. Teigia, kad dėkingi ir tikratikiai lenkai supranta,

³⁶⁸ Kasakauskas, 1789.

³⁶⁹ Karpavičius, 1778.

³⁷⁰ Kasakauskas, 1789.

*jog visą savo turtą, išteklius, laisves, titulus ir garbę [jie] gauna iš tėvynės, kad visa tai, kas jiems mieliausia gyvenime ir švenčiausia religijoje, jie turi tėvynėje.*³⁷¹

Vien šis žinojimas yra pakankamas „tėvynės meilei“ rasti ir egzistuoti.

Taip aiškinant pilietiškumą, bajoriškas ATR išskirtinumas postuluojamas kaip bajorijos mąstymo ir politinės veiklos produktas, kuriame bajorų atsakomybė yra šio produkto kokybė. Kasakausko skambus kreipimasis į Vilniaus universiteto jaunuomenę aiškiai išdėstomas tariant: „Taip yra, mielieji lenkai: jūs esate vienintelė po saule tauta, kurioje kiekvienas pilietis gimsta laisvei, ginklui, seimui ir karūnai.“³⁷² Kartodami gamtos tvarkos argumentus, katalikiškosios Apšvietos švietėjai pabrėžė, kad šioji Dievo duota tvarka, kurioje žmonės yra protingi ir racionalūs, vadinasi, gebantys perprasti tvarką bei jos duodamus įsipareigojimus, Apšvietos amžiuje siekia tiek geriau valdyti, tiek vykdyti savuosius įsipareigojimus. Karpavičius, pamoksle vyriausiajam LDK Tribunolui aiškindamas, jog Kūrėjas suteikė protingą prigimties kilnumą, teigė:

*doros ir papročių kilnumą pasiekiame šviesdami protą ir valdydami širdį pagal sveikiausios moralės ir pilietinio mokslo principus*³⁷³,

todėl paveldėta bajorystė ir jos suteikiama laisvė yra svarbi laisvoje tautoje, bet

*puikuotis vien šia didybe, neatliekant doros ir sąžinės priedermių, nepaisant teisės, neturint edukacijos ir talentų, nesidarbuojant savo tėvynėje, – tai reiškia suteršti tą brangiausią puošmeną, kurią giminės protėviai paliko kaip paveldą.*³⁷⁴

Toks aiškus politinių teisių ir įsipareigojimų jungimas buvo švietėjų kuriamos piliečio sampratos modelis, kuriame tilpo tiek amžiaus racionalumo, tiek dieviškosios tvarkos elementai.

³⁷¹ Ten pat.

³⁷² Ten pat.

³⁷³ Karpavičius, 1778.

³⁷⁴ Ten pat.

4.3.1 Religiniai argumentai

Pagrindinis iš argumentų, grįstų religiniu mokymu, buvo aiškinimas, kad Katalikų bažnyčios mokymas neprieštarauja apšvietai ir yra dalis švietėjiško mokymo. Religiniais argumentais buvo akcentuojama, kad dieviškosios tvarkos modelis, suponuojantis prigimtine tvarką, suderinamas su laimės ir gerovės siekiu žemiškojo gyvenimo patirtyje. Karpavičius šią nuostatą įrodinėjo pilietiškumo pavyzdžiais iš Šventojo Rašto, o argumentus, „neva mūsų šventa religija trukdo [siekti] laikinojo gėrio ir yra nesuderinama su geru pilietiškumu“³⁷⁵, vadino nedėkingų žmonių piktžodžiu. Tokią nuostatą jauniems bajorams išsakė ir Kalinskis: jis tvirtino, kad „religija pagrindę gero piliečio ir garbingo pasauliečio priedermes, jūs tapsite Dievui mieli ir tėvynei naudingi, ir pasaulio gerbiami“³⁷⁶.

Katalikiškoji Apšvieta, pabrėždama katalikiškas moralės nuostatas, jas perkėlė ir į žmonių tarpusavio įsipareigojimus. Kasakauskas savajame pamoksle apie Tėvynės meilę tiesiogiai ir dėstė, kad „dėl religijos galios [tuoj] po Dievo [meilės esanti] tėvynės meilė“, kuri reiškia įpareigojimą laikytis įstatymų, siekti valstybės gerovės ir aukoti gyvybę, kad būtų užtikrintas jos saugumas: „Pati religija lygia greta su švenčiausiomis dorybėmis ragina mus mylėti tėvynę, jai ištikimai tarnauti ir gyvybę už ją ginant atiduoti.“³⁷⁷

Ši religijos ir pilietiškumo sąjunga veikė kaip aiški nuoroda, jog valstybės ir jos politinės bendruomenės išlikimas bei valdymo kokybė priklauso nuo katalikiškosios Apšvietos idėjų įsisavinimo. Stroinovskis, aiškindamas, kad „veiksmingiausia žmonių švietimo, tikrų dorybių, gerų papročių, sąžiningo pareigų vykdymo, kartu – ir visiško tautos saugumo pagalba yra tikrosios religijos autoritetas ir šviesa“, pabrėžė būtent tokį katalikiškosios Apšvietos vaidmenį.

Taip aiškinama religijos ir pilietiškumo sąjunga iš esmės reiškė, kad religinio švietimo negalima atskirti nuo pilietinio, o siekiant kokybiško valdymo būtina diegti katalikiškosios Apšvietos mokymą, kuris kyla tiek iš religijos nuostatų, tiek iš visuomeninės būsenos:

taigi ne tik iš religijos, bet ir iš politinių santykių esmės kyla neabejotina aukščiausios vyriausybės pareiga visomis įprastinėmis ir

³⁷⁵ Kasakauskas, 1789.

³⁷⁶ Kalinskis, 2003, p. 148–177.

³⁷⁷ Kasakauskas, 1789.

*teisingomis priemonėmis skleisti bei įtvirtinti tautoje tikrosios religijos šviesą (światło prawdziwej Religii).*³⁷⁸

Šis įpareigojimas pasitelkti religiją ir mokslą ugdant valstybės piliečius aiškiai nurodė, kad geras pilietis yra išsilavinęs, nes geba ir gali veikti valstybės naudai.

4.3.2 Mokslas ir švietimas

Apšvietos paveiktas suvokimas, kad švietimas ir lavinimas ugdo naują, pilietiškai mąstančią kartą, LDK švietėjus skatino pabrėžti ugdymo tikslus ir naudą. Mokslas ir išsilavinimas pateikiami kaip kiekvieno piliečio pareiga, nes apsišvietę piliečiai gebės įveikti valstybės problemas. Kaip kalbėdamas pijorų mokyklos bajorams sakė Kalinskis:

*ištobulintas protas negali būti neveiklus – jis yra dvasios jėga, ieškanti kliūčių, kurias reikia įveikti, ir sunkumų, kuriuos reikėtų nugalėti. Jeigu naudingai išnaudosite savo edukacijos laiką, nesunku bus jums išvelgti savo gabumus darbščiai ir garbingai pasitarnauti tėvynei. Kilmė jau atvėrė jums į tai vartus, edukacija dabar [jus tam] rengia, o įgytas darbštumo įprotis įkinkys jus į tą laimingą jungą. [...] Baigę mokslus, įgysite [visuomeninę] padėtį, leidžiančią naudingai darbuotis. [...] sulaukti pelnytų pagyrimų ir bendrapiliečių ir tėvynės dėkingumo.*³⁷⁹

Visuomeninė bajorų padėtis (kilminga) leidžia jiems siekti išsilavinimo, kuris įgalina dirbti ir veikti valstybės naudai. Tai suprasdami, LDK švietėjai agitavo už visuotinį švietimą, nes jis įdiegsiąs reikiamą politinį išsilavinimą ir mąstymą – moralės ir prigimties diktuojamus teises ir įsipareigojimus. Tik perpratus šias teises ir pareigas gali ateiti kitaip mąstanti, nauja karta, kurios tikslais taptų valstybės išlikimas ir klestėjimas, kaip vadovėlyje *Prigimtinė teisė* mini Stroinovskis:

Kada nuo visuotinio moralinių ir politinių teisių pažinimo priklausys tobula įstatymų leidyba, visiškas teismų teisingumas, visuotinis pareigų vykdymas, įsivyras visiškas ir patvarus tautos saugumas; taigi reikia

³⁷⁸ Stroynowski, 1785, p. 129.

³⁷⁹ Kalinskis, 1772.

*pripažinti, kad egzistuoja būtinas visuotinio švietimo poreikis ir aukščiausios valdžios pareiga jį įgyvendinti.*³⁸⁰

Stroinovskis teigia, kad visi mokslai susiję, todėl „visuotinis tautos švietimas turi apimti visus tikrus mokslus – fizinius ir moralinius“.

Šią mąstymo paradigmą galima laikyti valstybės modernumo įrodymu, kuomet valstybiniai tautos švietimo tikslai siejami su valstybės vizija, o politinis išprusimas – su jos valdymo kokybe. Nurodydamas, kodėl švietimas yra svarbus valdžios rūpestis, Stroinovskis teigė:

*aukščiausioji valdžia, atsižvelgdama į skirtingas aplinkybes, gali ir privalo panaudoti šviesdama tautą, iškiepydama ir ugdydama visus naudingus mokslus, inicijuodama ir tobulindama visuotinį, kiekvieną luomą atitinkantį švietimą. Paminėsime tik dvi būtinais reikalingas ir esmines priemones, be kurių tauta negali būti nuolatos lavinama. Pirmoji: kaip galima geresnė visuotinė jaunimo edukacija ir švietimas. Antroji: rimtų raštų ir knygų leidyba, visų mokslinių, ypač – liečiančių valdymą, įstatymų leidybą, tautos poreikius bei interesus ir t. t. Be to, aukščiausioji valdžia neturi nieko daryti ir reikalauti, kas, pažeidžiant piliečiams priklausančią teisėtą laisvę, atgrasytų nuo mąstymo, svarstymo, rašymo ir spausdinimosi, drauge – stabdytų visuomenei naudingą žinių augimą ir gausėjimą.*³⁸¹

Išsilavinimas kaip naujos, valstybiškai mąstančios, tautos pagrindas, kuriame tilpo savųjų pareigų ir įsipareigojimų suvokimas ir protingos laisvės argumentacija, leido ATR pasiekti dalines politines reformas. Apšvietos idėjos, paveikusios pilietiškumo sampratą, buvo esmingai svarbios šalyje randantis stipriam politiniam sąmoningumui ir atsakomybei.

4.4 Pilietiškumo ugdymas kaip švietėjiškas politinis mąstymas

Analizuoti ir vertinti XVIII a. antros pusės politinį mąstymą LDK nėra lengvas uždavinys. Dėl specifinio konteksto, kuriame pinasi katalikiški, fiziokratiški, bajoriškos laisvės tradicijos ir Apšvietos reformų elementai, sunku įvertinti politinės minties pokytį ir modernumą. Bažnytinių ir

³⁸⁰ Stroynowski, 1785, p. 128.

³⁸¹ Ten pat.

pasaulietinių tikslų supynimas leidžia numanyti kitokios Apšvietos – lokalsios, turinčios vietai būdingų patriotinių tikslų – egzistavimą.

Prigimtinės tvarkos akcentavimas yra tiesioginė nuoroda į prigimtinę teisę, kuri išplaukia iš visų formų politinio gyvenimo³⁸². Kartu prigimtinės teisės akcentavimas politiniuose reikaluose nurodo ir į sudėtingą teologinę-politinę problemą, kuri yra vienas esminių įtampos šaltinių Vakarų filosofijoje. Kaip rašė Leo Straussas,

*pamatinis klausimas yra, ar žmonės gali įgyti tą gėrio pažinimą, be kurio jie negali savarankiškai valdyti savo individualaus ar kolektyvinio gyvenimo remdamiesi savo prigimtinėmis galiomis, ir ar tas jų pažinimas priklauso nuo dieviškojo apreiškimo.*³⁸³

Ši teologinė-politinė problema Strausso darbuose geriausia suprantama kaip filosofo santykio su pilietiniu gyvenimu, kai politinė bendruomenė, įskaitant gerą jos tvarką, priklauso nuo dieviškojo įstatymo, problema³⁸⁴. Ji neturi aiškaus sprendinio: žmogaus racionalumo, egzistuojančio be dieviškojo apreiškimo, akcentavimas liudytų modernų politinį mąstymą, o prigimtinių įstatymų susiejimas su natūraliąja teologija³⁸⁵ – ikimodernų (tomistinių) mąstymą.

Stiprus katalikiškumas politinę mintį LDK, atrodytų, sieja su ikimodernia teisių aiškinimo koncepcija. Pagal šią koncepciją teisių samprata teoriškai buvo subordinuota, bet ne steigiančioji, nes veikė prigimtinės teisės rėmuose. Šios teisės pagrindas buvo joje glūdinti moralinė tvarka, o visos teisės buvo apibrėžiamos kaip prieš jas egzistuojančių teisingumo taisyklių dalis. Šių teisių vykdymas buvo suprantamas kaip teisinga priežastis (*recta ratio*) arba kaip autoritetingai perduotas, suvokiamas žmogiškojo racionalumo, arba kaip autoritetingai nurodomas dieviškosios teisės ir skleidžiamas Katalikų bažnyčios autoritetų, kurie perdavė dalies taisyklių priežiūrą visuomeniniams autoritetams,

³⁸² Leo Strauss, *Prigimtinė teisė ir istorija*, Vilnius: Tyto Alba, 2017, p. 99.

³⁸³ Ten pat, p. 92.

³⁸⁴ Walter Nicgorski, „Reflections on Faith and Reason“, in: Ann Ward, Lee Ward, *Natural Right and Political Philosophy: Essays in Honor of Catherine Zuckert and Michael Zuckert*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2013, p. 205.

³⁸⁵ Strauss, 2017, p. 187–188.

leidžiantiems įstatymus siekiant didesnės naudos³⁸⁶. Vis dėlto atrodo, kad LDK ir Vilniaus universiteto švietėjai, atstovaudami, kaip įvardijo Viliūnas, „racionalistiniam, fiziokratiniam, Apšvietos mainstreamui“³⁸⁷, pabrėžė iš prigimties kylančias teises – gyvybės, nuosavybės ir teisingumo, – bet ne pareigas jas užtikrinti, nes taip reikalautų dieviškoji moralinė tvarka. LDK ir Vilniaus universiteto švietėjų pabrėžiamas racionalus protas yra pajėgus suvokti prigimtinių teisių pirmumą ir iš jų kylančią visuomeninę būklę.

Šioje prigimtinių teisių koncepcijoje glūdi esminis modernaus politinio mąstymo bruožas – suvokimas, kad apšviestasis protas iš prigimties pajėgus per visuomenės gerovės siekius suvokti naudą sau. Tokiame mąstyme prigimtine teise „absorbuoja“ pozityvūs visuomenės įstatymai, sukonstruoti pagal prigimtine teisę. Bendroji valia užima prigimtinių įstatymų vietą.³⁸⁸ Iškeliama visuomeninė būvė, LDK švietėjų pirmine misija tapo „proto Apšvietimas įpilietinantis liaudį“³⁸⁹. Piliečių ugdymas buvo vienas kertinių LDK ir Vilniaus universiteto švietėjų tikslų, nuosekliai matėsis jų mąstyme ir mokyme.

Pilietiškumo ugdymo programa, apėmusi visą ATR, kartu buvo ir jos išskirtinis bruožas. Gali būti, kad lordas George'as Gordonas (pats būdamas tolimas ATR karaliaus Stanislovo Augusto giminaitis) iš tiesų atkreipė į jį dėmesį, tik neteisingai interpretavo. Kreipdamasis į parlamentarą, tuo metu organizavusį susitikimą skirtą Lenkijos žmonėms paremti, Gordonas perspėjo, kad surinkta parama Lenkijai nereikalinga. Jo manymu, nederėjo remti šios šalies, nes „kažkas yra iš esmės blogai su naująja jų konstitucija“; reformos Lenkijoje esą vyko visiškai kitaip nei Prancūzijoje, kur „matėme žmogaus teises, kylančias nuo žmonių iki karaliaus“, o Lenkijoje viskas, rodos, vyksta atvirkščiai – „iš karaliaus žmonėms“³⁹⁰.

Reformų „iš viršaus“ pobūdis ATR – išskirtinis jos bruožas, tačiau dėl to jis neturėtų būti suprantamas kaip „blogas“ ir netinkamas. Egzistavusi lokali piliečių ugdymo programa, siekusi valstybės gerovės, veikė kaip centralizuota visą šalį apėmusi sistema. Pilietiškumo akcentavimas joje steigė bendrosios tautos valios kaip siekiančios tautos gėrio įvaizdį. Vis

³⁸⁶ Janet Coleman, „Are There Any Individual Rights or Only Duties?“, in: Virpi Makinen, Petter Korkman, *Transformations in Medieval and Early-Modern Rights Discourse*, Dordrecht: Springer, 2006, p. 32.

³⁸⁷ Viliūnas, 2017, p. 14–15.

³⁸⁸ Strauss, 2017, p. 322.

³⁸⁹ Viliūnas, 2017, p. 14–15.

³⁹⁰ George Gordon, *To W. Smith, Esq. M.P. chairman of the meeting in support of the people of Poland, at the London tavern*, London, 1792. Prieinama British Library.

dėlto, kaip teigia Straussas, moderniosios prigimtinių teisės analizėje tauta ne visada supranta, kas yra tautos gėris. Iš to kyla nuostata, kad

tautą reikia mokyti žinoti, ko ji nori, o individas, kuriam kaip prigimtinėi būtybei rūpi tik jo paties gėris, privalo būti transformuotas į pilietį, kuris nedvejodamas teikia bendrajam gėriui pirmenybę prieš savo privatų gėrį.³⁹¹

Atrodo, kad tokios nuostatos laikėsi ir ATR švietėjai, suvokę, kad pilietiškumo ugdymas – valstybės išlikimo ir klestėjimo raktas. Toks mąstymas yra ir konceptualinio pokyčio įrodymas: apšviestojo proto gebėjimas suvokti visuomeninės būklės ir visuomeninių išpareigojimų naudą siekiant išsaugoti prigimtines teises keitė privilegijų ir pareigų tradiciją, grįstą dieviškosios tvarkos refleksija. Politinė mintis LDK Apšvietos laikotarpiu pirmiausia buvo valstybinis mąstymas apie žmonių įpilietinimą. Toks mąstymas sykiu ir naudojosi jau esamais Vakarų švietėjiško mąstymo vaisiais, ir kūrė savitą, į lokalų LDK kontekstą nukreiptą Apšvietą.

³⁹¹ Strauss, 2017, p. 322–323.

IŠVADOS

Politinės minties tyrimai išsiskiria siekiu atskleisti idėjų ir sąvokų reikšmę analizuojamo teksto ar tekstų visumoje. Uždavinys įvardyti politinę mintį savaime kreipia į tam tikrą abstrakcijos lygmenį, kai norima parodyti analizuojamų autorių apmąstymų struktūrą, minčių (ne)nuoseklumą, vartojamų sąvokų reikšmes ir implikacijas tekstų suvokimui. Siekiama „prakalbinti“ tekstus, darant prielaidą, kad šie esti tikrovės atspindžiai ir pokyčių toje tikrovėje sukėlėjai. Autoriaus mintis ir veiksmas ima tiesiogiai sietis, todėl minties analizę galima suprasti ne tik kaip konkretaus autoriaus teksto ar idėjos analizę, bet ir kaip autoriaus tikrovę nusakančių elementų visumą, autoriaus siekių tą tikrovę keisti įvardijimą. Politinės minties tyrimai, kuriuose idėjos ir sąvokos, turinčios politinių implikacijų, užima esminę vietą, kalba apie viešojo reikalo svarstymus, o šių svarstymų ir jų tyrimų tradicija egzistuoja tiek, kiek egzistuoja pati politija.

Ši disertacija – tai politikos mokslininko įnašas į jau egzistuojančią Apšvietos epochos tyrimų tradiciją Lietuvoje. Disertacijoje iškeltas tikslas suprasti Apšvietos laikotarpio politinių idėjų turinį ir jų poveikį pilietiškumo sampratai yra Lietuvos mokslininkų (istorikų, filosofijos istorikų, senosios literatūros tyrinėtojų) darbų papildymas kertinių politinių koncepcijų analize. Kartu tai ir politikos mokslininko pateikiamas tokios analizės apibendrinimas, nusakant šių koncepcijų išskirtinumą ir formuotą nuoseklią diskusiją apie viešuosius reikalus.

Disertacijos tyrimą grindžia metodologinė nuostata, kad politinio teksto analizė gali atskleisti politinio mąstymo ir veiksmo sampratas bei jų pokyčius, o istorinis tyrimas – formuluoti mąstymo tradiciją. Suvokiant ATR veikusių skirtingų jėgų įtakas to meto politiniam mąstymui, politinės koncepcijos analizuojamos kaip sudarančios abipusį ryšį su šiomis persiklojančiomis įtakomis. Pasitelkiant idėjų istorijos metodologiją, siekiama pasinaudoti tiek Kembridžo mokyklos, tiek sąvokų istorijos (*Begriffsgeschichte*) siūlomomis metodologinėmis įžvalgomis, nuo kurių atsispiria ir disertacijoje taikoma susipynusios istorijos (*histoire croisée*) prieiga. Ši prieiga, įtraukianti idėjų migracijos iš skirtingų nacionalinių kontekstų ir lingvistinio bei reikšminio vertimo, palyginamumo aspektus, leidžia atskleisti LDK konteksto specifiką, reflektuoti analizuojamų patirčių išskirtinumą. Nagrinėjant ATR atvejį tokia prieiga leidžia pabrėžti, kad ryšiuose tarp centro ir periferijos periferija yra ne tik pasyvi idėjų ir prasių perėmėja, bet ir aktyvi jų taikytoja specifiniame, lokaliame kontekste. LDK ir Vilniaus kaip periferinio atvejo analizė atliekama reflektuojant persiklojančius skirtingus kontekstus.

Apšvietos idėjos Lietuvoje pakliuvo į susipynusius kontekstus. Akivaizdus krašto atsilikimas neleido ignoruoti Vakaruose vykstančios mokslo ir ekonominės pažangos. Nauja su Stanislovu Augustu Poniatovskiu atėjusių reformatorių karta, siekianti esminių valstybės reformų, skatino permąstyti nusistovėjusią politinę tvarką, o naujos mokymo tendencijos apeliavo į visuotinį švietimą ir moralines piliečių nuostatas. Šios idėjos reiškėsi skirtingais lygmenimis ir skirtingu intensyvumu, tačiau jų veikimo arena politikos sferoje buvo tradicinis politinių bajorijos teisių ir laisvių diskursas, kurio esminės sąvokos išliko tos pačios – teisės, laisvės ir pilietiškumas, tačiau jų turinys, veikiamas Apšvietos, kito. Diskusijos apie politinius pokyčius tapo politinių idėjų tarp palaikančiųjų tradicijas ir siekiančiųjų reformų arena. Kadangi bajorija griežtai saugojo ir prižiūrėjo tradicinės laisvės kaip privilegijos sampratą, šalies politinės reformos, inicijuojamos Karaliaus ar magnatų, buvo sunkiai įgyvendinamos, tačiau XVIII a. antroje pusėje bajorijos politines nuostatas keitė moralinės nuostatos, diegiamos piliečiams per bažnytinį mokymą ir reformuotas mokymo programas mokyklose bei Universitete.

Lietuvoje didžiausiu Apšvietos išskirtinumu laikytinas jos religinis kontekstas ir iš jo kylantis nuosaikumas. Religija grįsto apšviestojo proto principai skatino atskleisti gamtos paslaptis ir kurti patogesnę gyvenimą. Pagal bažnytinių švietėjų programą santykiai tarp valstybės sąrangos, valdytojo ir valdančiųjų buvo suprantami kaip doro ir apsišvietusio piliečio veiksmų rezultatas, o gera ir teisinga valdžia kildinta iš tikėjimo ir mokslo tiesų laikymosi. Religiniai švietėjai pateikė religijos sampratą, kur buvo pasitelkiama Apšvietos filosofija, kad skatintų tikėjimo, kuris tarnauja bendrajai moralei ir politikai, supratimą. Fiziokratizmo įtaka lėmė krašto gerovės akcentavimą, kurioje svarbiausia nuostata buvo gyvybės nuosavybės ir teisingumo užtikrinimas. Švietėjų tikslas buvo ne politinė valstybės pertvarka, bet atsakingos ir apsišvietusios politinės tautos formavimas. Reformuotas Vilniaus universitetas kaip vienas iš Apšvietos centrų ugdymo programoje pabrėžė mokslo atradimų įtraukimą į fizinius mokslus ir racionalumo diegimą moralės moksluose, siekiant geriau perprasti Dievo duotos prigimtines tvarkos nuostatas.

Švietėjiškoje LDK tradicijoje visuomeninių saitų aiškinimą grindė gamtos tvarkos principai. Visuomeninė padėtis buvo suvokiama kaip Dievo tvarkos išdava, reiškianti, kad žmogus, kaip socialus visuomenės narys, apdovanotas protu ir turi priimti sprendimus, kurie kurtų jo gerovę. Ši fiziokratizmo idėjų veikiamą mąstymo tradicija, kurios centre buvo siekis moralinę tvarką grįsti fizine tvarka, reiškėsi kaip prigimties konstrukto pripažinimas ir pirmumas apmąstant politinius įsipareigojimus. Apšvietos

principai, kurie pabrėžė žmogaus proto galią ir gebėjimą perprasti jam pateikiamas gamtos veikimo paslaptis, nurodančias teisingus žmogaus veiksmus, gamtą ir jos tvarką padarė idealiu oju modeliu, o gamtos tvarką analizuojantis prigimtinės teisės mokslas tapo ir politiniu mokymu, nes prigimtinė tvarka eina prieš bet kokią žmogiškąją-politinę tvarką.

Prigimtinės tvarkos principų veikiamas tvarkos ir teisingumo aiškinimas, kuriame dieviškoji tvarka ir taisyklės yra pagrindinė gero veikimo nuoroda, buvo vienas pagrindinių katalikiškosios Apšvietos įrankių LDK. Remdamiesi bažnyčios kaip dieviškosios tvarkos saugotojos vaidmeniu, LDK švietėjai akcentavo dvasininkų pirmenybę moralės mokslo srityje. Politinėje sferoje toks mąstymas atvėrė kelią kokybiškai naujoms laisvių ir pareigų, tarpusavio įsipareigojimų, pilietiškumo ir visuomenės koncepcijoms, kurios ne reikalavo keisti politinę santvarką, bet skatino valstybės ekonominę ir socialinę modernizaciją.

Nuoseklus prigimtinės tvarkos akcentavimas politines reformas palieka visuomenei, kuri supranta ir vykdo prigimtine teisę ir savo įsipareigojimus. Pirmoji valstybės užduotis – užtikrinti prigimtine tvarką, o politiniai sprendimai yra tokios tvarkos rezultatas. Iš prigimtinės tvarkos išeinanti visuomeniškumo būseną sujungia žmones į politinį darinį, kuris tampa aukščiausiaja valdžia, užtikrinančia laisvę ir nuosavybę. Tačiau pagrindiniai Vilniaus universiteto ir katalikiškosios Apšvietos veikėjai LDK, sekdami prigimtinės teisės mokymu, akcentavo ne šios valdžios formą, bet jos organizavimo principus, kurie turėjo atitikti prigimtine tvarką.

Prigimtinė tvarka lemia žmogaus prigimtinius įsipareigojimus, kurių šis negali nebaudžiamas pažeisti. Šią nuostatą LDK pamokslininkai ir švietėjai taikė akcentuodami įstatymų laikymąsi, kaip visuomeninės būklės pagrindą, pabrėždami šią pareigą kaip dieviškosios tvarkos dalį. Akcentuodami tiek prigimtine tvarką, tiek krikščioniškąsias nuostatas, jie mokė, kad pareigos, suprantamos kaip įstatymų laikymasis, yra prigimtinės tvarkos tąsa ir natūrali būseną, kylanti iš pilietinių visuomenės steigimo įsipareigojimų. Taigi LDK švietėjų tikslas buvo ne keisti politinę tvarką, tačiau aiškinti iš prigimtinės būsenos kylančius įsipareigojimus, kurie buvo neatsiejami nuo visuomeninio būvio, tad kiekvienas, tai suprantas, turėjęs palaikyti ir kurti tvarką, nenusižengsiančią prigimtiniams įstatymams. Tuo tarpu praktiniai šios tvarkos organizavimo principai buvo suprantami kaip laiko ir vietos produktas. Politinio mąstymo lauke tai leido pabrėžti ne bajorų politines privilegijas, tačiau jų įsipareigojimus politijai, kurie, kaip ir jų pilietiškumas, buvo įgimti.

Gamtos tvarkos principus nuosekliai sekė prigimtinės laisvės koncepcija, leidžianti įgyvendinti prigimtinės teisės funkcijas. Ši laisvės

koncepcija drauge su įstatymų ir visuomeninių įsipareigojimų laikymosi nuorodomis tiesiogiai veikė bajoriškosios laisvės sampratą, nes švietėjiškas mokymas ragino persvarstyti šios laisvės ribas. LDK švietėjai pabrėžė skirtumus tarp savivalės ir racionalios laisvės, aiškino, kad protinga laisvė apsišvietusioje visuomenėje – neišvengiamai apribota. Prigimtinė laisvė buvo suprantama kaip įstatymo apribota laisvė, užtikrinanti politinę tautos egzistenciją. Šios prigimtinės laisvės garantija buvo teisingumo užtikrinimas ir įstatymų laikymosi priešinimas savivalei ir anarchijai, kurios prieštaravo valstybės ir visuomenės interesams ir vedė valstybę į pražūtį. Ši savivalės ir anarchijos antitezė rėmėsi labai paprastu argumentu – tvarkos siekiu valstybėje – ir buvo aiškinama kaip protinga laisvė.

Protingos laisvės argumentai kritikavo bajorus, kurie laisvės sampratos pokyčius aiškino kaip nusižengimą politinei istorijai ir tradicijai ignoruodami pasekmes politinei situacijai. Ši kritika buvo ne nukreipta prieš bajoriškos laisvės sampratą, bet aiškinama kaip nukrypimas nuo jos istorinės tradicijos, verčiantis iš naujo persvarstyti ir apmąstyti jos pagrindus bei mokymą Apšvietos amžiuje. Laisvė prigimtinės tvarkos ir teisės sąlygomis buvo aiškinama ne kaip privilegija, bet kaip įrankis siekiant valstybės gerovės. Suvokdami, kad švietimas – tai pirmas žingsnis į laisvės sampratos pokyčius, švietėjai diegė protingos laisvės sampratą, atvesiančią prie valstybės klestėjimo, pradėdami nuo švietimo poreikio visose srityse ir visuose luomuose akcentavimo.

Visuotinio švietimo diegimas buvo suvokiamas kaip įrankis pilietinei visuomenei, kuri pirmiausia suvokia savo laisvės ir atsakomybės ribas, ugdyti. Ši pilietiškumo samprata reikėsi kaip racionalus visuomeninio būvio apmąstymas, kuriame buvo pabrėžiami prigimtinės tvarkos principai ir visuomeninio būvio kuriami įsipareigojimai, kritikuojama savivalė, steigiama protingos laisvės idėja. Palaikydami šią koncepciją, katalikiškosios Apšvietos atstovai formavo naują pilietiškumo kaip įsipareigojimo valstybei ir Dievui koncepciją. Toks pilietiškumas siejosi su šalies gerovės siekiniais, buvo vadinamas tėvynės meile ir kildinamas ne iš kilmingos politinės padėties, bet iš atsakomybės, kuri ateina iš prigimtinės tvarkos. Būti piliečiu reikė vykdėti pilietines pareigas, taip užsitikrinant saugumą, laisvę ir gerovę, o iš prigimties kylantis visuomeninis santykis buvo suprantamas kaip užtenkama paskata šį santykį išlaikyti, nes tik per jį bajorija įgyja savo bajoriškumą.

Tokiam pilietiškumo aiškinime tilpo tiek amžiaus racionalumo, tiek dieviškosios tvarkos elementai. Ši religijos ir proto sąjunga veikė kaip aiški nuoroda, kad valstybės ir jos politinės bendruomenės išlikimas bei valdymo kokybė priklauso nuo Apšvietos idėjų įsisavinimo, o dalis šių idėjų buvo

neatsiejamos nuo katalikiškų moralės nuostatų, kurias švietėjai tokiu būdu perkėlė ir į visuomenės tarpusavio įsipareigojimus. Pilietiškumas tapo neatsiejamas nuo mokslo ir išsilavinimo, kurie buvo pateikiami kaip kiekvieno piliečio pareiga, nes tik apsišvietę piliečiai geba įveikti valstybės problemas.

LDK švietėjų mokymą galima laikyti lokalia piliečių ugdymo programa, kurioje buvo pabrėžiamas valstybės gerovės siekis. Pilietiškumo akcentavimas buvo nukreiptas į bendrojo ir viešojo reikalo – tautos valios – steigimą. Įpilietinimas švietėjų buvo suprantamas kaip būtina tautos mokymo būti tauta dalis. Tai siekis individus, susirūpinusius vien tik savo gerove, pakeisti piliečiais, teikiančiais pirmenybę bendrajam gėriui. Šis LDK švietėjų mąstymas yra ir konceptualinio pokyčio įrodymas, jog apšviestasis protas gebėjo suvokti visuomeninės būklės ir visuomeninių įsipareigojimų naudą, kuri pirmiausia reiškė prigimtinių teisių užtikrinimą. Politinė mintis LDK Apšvietoje buvo valstybinis mąstymas apie žmonių įpilietinimą, naudojantis Vakarų švietėjiško mąstymo debatais ir kuriant savitą lietuviškosios Apšvietos paveikslą.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Albaum, Martin, „The Moral Defenses of the Physiocrats’ Laissez-Faire“, *Journal of the History of Ideas*, vol. 16, no. 2, 1955, p. 179–197.
- Bartkiewicz, Kazimier (ed.), *Adam Naruszewicz i historiografia Oświecenia*, Zielona Góra: Verbum, 1998.
- Bevir, Mark, „Mind and Method in the History of Ideas“, *History and Theory*, vol. 36, no. 2, 1997, p. 167–189.
- Bevir, Mark, „The Role of Contexts in Understanding and Explanation“, *Human Studies*, vol. 23, no. 4, 2000, p. 395–411.
- Blau, Adrian, „History of political thought as detective-work“, *History of European Ideas*, vol. 41, no. 8, 2015, p. 1178–1194.
- Bloch, Marc, „Pour une histoire comparée des sociétés européennes“, *Revue de Synthèse*, vol. 46, 1928, p. 15–50; cit. iš: Pim den Boer, „National cultures, transnational concepts: Begriffsgeschichte beyond conceptual nationalism“, in: Javier Fernández Sebastián (ed.), *Political concepts and time: new approaches to conceptual history*, Cantabria: Universidad de Cantabria, 2011, p. 205–222.
- Brnardić, Teodora Shek, „The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-history“, *European Review of History*, vol. 13, no. 3, 2006, p. 411–435.
- Bumblauskas, Alfredas et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Bumblauskas, Alfredas et al., *Vilniaus universitetas, 1579–1999*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
- Bumblauskas, Alfredas, *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.
- Burson, Jeffrey D., „Entangled history and the scholarly concept of Enlightenment“, *Contributions to the History of Concepts*, vol. 8, no. 2, 2013, p. 1–24.
- Butterwick, Richard, „Between Anti-Enlightenment and enlightened Catholicism: provincial preachers in late-eighteenth-century Poland-Lithuania“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 1, 2008, p. 201–208.
- Butterwick, Richard, „Catholicism and Enlightenment in Poland-Lithuania“, in: Ulrich L. Lehner (ed.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden: Leiden Brill, 2010, p. 297–358.

- Butterwick, Richard, „What Is Enlightenment (oświecenie)? Some Polish Answers, 1765–1820“, *Central Europe*, vol. 3, no. 1, 2005, p. 19–37.
- Coleman, Janet, „Are There Any Individual Rights or Only Duties?“, in: Virpi Makinen, Petter Korkman, *Transformations in Medieval and Early-Modern Rights Discourse*, Dordrecht: Springer, 2006, p. 3–36.
- Daugirdaitė-Sruogienė, Vanda, *Lietuvos istorija*, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija, 1987.
- Dementavičius, Justinas et al., *Lietuvos politinės minties antologija*, t. I–III, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Dementavičius, Justinas, „Trys politiškumo istorijos programos: ne galios požiūris į politikos ir istorijos santykį“, *Politologija*, t. 57(1), 2010, p. 40–75.
- Dementavičius, Justinas, *Valstybės samprata Lietuvoje: modernios lietuviškos politinės minties ištakos ir raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012.
- Dolinskas, Vydas, *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vaga, 2003.
- Du Pont, *Discours*, in: Eugène Daire, *Physiocrates*, t. 1, 1846 [1768].
- Ekes, Janusz, „Piis Minibus“, in: Jacek Kłoczkowski (ed.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2006, p. 60–72.
- Ekes, Janusz, *Złota demokracja*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2010.
- Gay, Peter, *The Enlightenment: an Interpretation*, New York: Vintage Books, 1968.
- Genzelis, Bronislovas, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis, 1972.
- Greville Agard Pocock, John, „The Enlightenment of Edward Gibbon, 1737–1764“, *Barbarism and Religion*, vol. 1, 1999.
- Greville Agard Pocock, John, „Verbalizing a political act: Toward a politics of speech“, *Political Theory*, vol. 1, no. 1, 1973, p. 27–45.
- Greville Agard Pocock, John, *Political Thought and History*, Cambridge: CUP, 2009.
- Greville Agard Pocock, John, *Politics, Language and Time*, Chicago: CUP, 1989.
- Grześkowiak-Krwawicz, Anna, „Gdańsk oświecony – ani centrum, ani periphery?“, *Wiek Oświecenia*, t. 19, 2003, p. 97–108.
- Grześkowiak-Krwawicz, Anna, *Regina Libertas*, Gdansk: słowo/obraz terytoria, 2006.
- Gudeman, Stephen F., „Physiocracy: a natural economics“, *American Ethnologist*, vol. 7, no. 2, 1980, 240–258.

- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Idęją istorijos konferencija, „17th International Conference on History of Concepts“, Bielefeldas, 2014.
- Israel, Jonathan, *Democratic enlightenment: philosophy, revolution, and human rights 1750–1790*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Janeczek, Stanisław, *Oświecenie chrześcijańskie: z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lublin: Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994.
- Janowski, Maciej, *Polska Myśl Liberalna do 1918 roku*, Warszawa: Fundacja Im. Stefana Batorego; Krakow: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1998.
- Kiaupa, Zigmantas et al., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000.
- Kloczkowski, Jacek (ed.), *Polska czyli anarchia? Polscy myśliciele o władzy politycznej*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009.
- Kloczkowski, Jacek (ed.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2006.
- Kloczkowski, Jacek (ed.), *Władza w Polskiej tradycji politycznej Władza w Polskiej Tradycji Politycznej: Ideae i praktyka*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2010.
- Kloczkowski, Jacek, *Wolność i jej granice: Polskie dylematy*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2007.
- Kocka, Jürgen, „Comparison and Beyond“, *History and Theory*, vol. 42, no. 1, 2003, p. 39–44.
- Konopczyński, Władysław, *Liberum Veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków: S. A. Krzyżanowski, 1918.
- Konopczyński, Władysław, *O wartość naszej spuścizny dziejowej*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009.
- Konopczyński, Władysław, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Kraków: Ośrodek myśli polityczni, 2012 [1966].
- Koselleck, Reinhart, „Einleitung“, in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd 1, Stuttgart, 1972, p. XIV.
- Koselleck, Reinhart, „Linguistic change and the history of events“, *The Journal of Modern History*, vol. 61, no. 4, 1989, p. 666.
- Kostkiewiczowa, Teresa, „Co to jest oświecenie?—wprowadzenie do dyskusji“, *Wiek Oświecenia*, vol. 17, 2001, p. 9–31.
- Kriegel, Blandine, „The Rule of State and Natural Law“, in: Ian Hunter, David Saunders (ed.), *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*, London: Palgrave Macmillan UK, 2002, p. 13–26.

- Kubilius et al., Jonas, *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Kuolys, Darius, *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija*, t. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Le Mercier de la Rivière, Paul Pierre, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Œuvre doctrinale (1767), édition du 250e anniversaire, avec notes et variantes, accompagnée de documents relatifs aux éditions antérieures, présentation et transcription par Bernard Herencia avec la contribution de Béatrice Perez, Genève, Slatkine, 2017, p. 8 (<https://journals.openedition.org/rde/6026>).
- Le Trosne, Guillaume-François, *De l'ordre social*, Paris: Debure, 1777.
- Leonhart, Jorn, „Language, experience and translation. Towards a comparative dimensions“, in: Javier Fernandez Sebastian (ed.), *Political concepts and time: new approaches to conceptual history*, Cantabria: Universidad de Cantabria, 2011, p. 245–274.
- Lescinski, Stanislaus, *The true and cogent reasons that induc'd the confederated Poles to disapprove the pretended election of Stanislaus Lescinski, and to preserve their common liberty and the publick safety, by Means of a free Election, abstract from all private views*, London: printed for J. Brindley, Book-Binder to Her Majesty, and His Royal Highness the Prince of Wales, at the King's-Arms, in New Bond street, 1734 (British Library archive).
- Locke, John, *Second Treatise of Government and a letter concerning toleration*, Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 68.
- Locke, John, *Locke: Two Treatises of Government Student Edition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Lord, Robert Howard, „The parliaments of the middle ages and the early modern period“, *The Catholic Historical Review*, vol. 16, no. 2, 1930, p. 125–144.
- Lovejoy, Arthur O., *The Great Chain of Being*, Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- Lukšienė, Meilė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- Lupas-Rutkowska, Joanna, *Ściągą z języka polskiego: Oświecenie, Romantyzm*, Gdansk: Agencja Wydawnicza Jerzy Mostowski, 2002.
- Macksey, Richard, „The History of Ideas at 80“, *MLN (Comparative Literature Issue)*, vol. 117, no. 5, 2002, p. 1083–1109.
- Mačiulytė, Kristina, „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *Literatūra*, t. 48(7), 2006, p. 102–118.

- Mačiulytė, Kristina, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- Mandelbaum, Maurice, „The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy“, *History and Theory*, vol. 5, no. 5, 1965, p. 33.
- Marjanen, Jani, „Undermining Methodological Nationalism. Histoire croisée of concepts as transnational history“, in: Mathias Albert, *Transnational Political Spaces: Agents – Structures – Encounters*, Frankfurt: Campus Verlag, 2009, p. 239–264.
- Narbutas, Sigitas (sud.), *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.
- Nederman, Cary J., „Quentin Skinner’s State: Historical Method and Traditions of Discourse“, *Canadian Journal of Political Science*, vol. 18, no. 2, 1985, p. 339–352.
- Nepveu, François, *Myśli albo reflexie chrześcijańskie*, rozłożone na wszystkie dni całego roku, przez w. x. Franciszka Nepveu, kapłana S. I. Wilno [Vilnius]: Akad. sp.?, 1734. 8°. – Estr. XXIII, p. 81.
- Nicgorski, Walter, „Reflections on Faith and Reason“, in: Ann Ward, Lee Ward, *Natural Right and Political Philosophy: Essays in Honor of Catherine Zuckert and Michael Zuckert*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2013, p. 205.
- Olsen, Niklas, *History in the plural: an introduction to the work of Reinhart Koselleck*, New York, Oxford: Berghahn Books, 2012, p. 171.
- Oncken, Auguste (ed.), *Ouvres Economiques et Philosophiques de F. Quesnay*, Paris: Joseph Baer, 1888.
- Oz-Salzberger, Fania, „The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects, European Review of History“, *Revue europeenne d'histoire*, vol. 13, no. 3, 2006, p. 385–409.
- Palonen, Kari, „Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. Theses on Quentin Skinner and Reinhart Koselleck“, *Finnish Yearbook of Political Thought*, 1999, p. 41–59.
- Pietrzyk-Reeves, Dorota, *Ład Rzeczypospolitej: polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.
- Plečkaitis, Romanas, „Švietimo reforma Lietuvoje ir jos padariniai filosofijai“, in: Dalius Viliūnas (sud.), *Apšvietos ir Romantizmo kryžkelėse*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 10–30.
- Plečkaitis, Romanas, *Lietuvos filosofijos istorija*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.

- Printy, Michael, „Skinner and Pocock in Context: Early Modern Political Thought Today“, *History and Theory*, vol. 48, 2009, p. 117.
- Raila, Eligijus, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007.
- Raila, Eligijus, *Europos kultūros epochos ir Lietuva: Renesansas, Barokas, Apšvieta: mokymo priemonė*, Vilnius: Aidai, 2001.
- Raila, Eligijus, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.
- Ramonienė, Dalia, „Apšvietos idėjų atgarsiai vidutinės barjorijos tradicinio gyvenimo aplinkoje“, *XVIII amžiaus studijos. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, t. 1, 2014, p. 281–297.
- Ryan, Alan, *On Politics*, New York: Liveright Publishing Corporation, 2012.
- Richter, Melvin, „Begriffsgeschichte and the History of Ideas“, *Journal of the History of Ideas*, vol. 48, no. 2, 1987, p. 247–263.
- Rogers, Ben, „Philosophy for Historians: The Methodological Writings of Quentin Skinner“, *History*, vol. 75, no. 244, 1990, p. 262–271.
- Rostworowski, Emanuel Mateusz, *Naprawa Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Kraków: Polska Akademia Nauk, 1967.
- Rostworowski, Emanuel Mateusz, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa: Wiedza Powszechnia, 1966.
- Rostworowski, Emanuel Mateusz, *Maj 1791–Maj 1792 rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa: Zamek Królewski, 1985.
- Rousseau, Jean-Jacques, *The Governmnet of Poland*, transl. Willmore Kendall, Indianapolis: Hacket Publishing Commpany, 1985.
- Samuels, Warren J., „The Physiocratic theory of property and state“, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 75, 1961, p. 96–111.
- Sebastián, Javier Fernández et al., „Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck“, *Contributions to the History of Ideas*, vol. 2, no. 1, 2006, p. 99–127.
- Sidney, Algernon, *Discourses Concerning Government*, ed. Thomas G. West. Indianapolis: Liberty Fund, 1996 [1698] (<http://oll.libertyfund.org/titles/223>).
- Skinner, Quentin, „Conquest and Consent: Thomas Hobbes and the Engagement Controversy“, in: Gerald Edward Aylmer (ed.), *The Interregnum The Quest for Settlement 1646–1660*, London: Macmillan Education UK, 1972, p. 79–98.
- Skinner, Quentin, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, *History and Theory*, vol. 8, no. 8, 1969, p. 3–53.
- Skinner, Quentin, *Visions of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Snopek, Jerzy, *Oświecenie. Skiz do portretu epoki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Snopek, Jerzy, *Prowincja oświecona. Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia*, Warszawa: Instytut Badan Literackich, 1992.
- Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive; į Lenkiją išsiunčiamų leidinių skaičius nuo 1769 m. sausio 1 d. iki 1794 m. gruodžio 31 d.: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=keyword&e=rawsales&id=k0792&r1=&id1=&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.
- Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive; „Magasin des enfants“ pardavimų skaičius Varšuvoje, Lisabonoje, Milane, Lunéville, Rennes, Colmar ir kt.: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=book&e=rawsales&id=spbk0001921&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.
- Société typographique de Neuchâtel (STN) Online Database Archive, „Physiocratie, Ou Constitution Naturelle Du Gouvernement Le Plus Avantageux Au Genre Humain“ pardavimai: http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/query_places.php?t=book&e=rawsales&id=spbk0001921&d1=01&m1=01&y1=1769&d2=31&m2=12&y2=1794&g=town&d=table.
- Sorkin, David, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Standfordo universiteto interneto svetainė: <https://web.stanford.edu/group/toolingup/rplviz/rplviz.swf>.
- Stasiewicz, Irena, *Z problemów nauki okresu Oświecenia*, Wrocław: Wydawnictwo Polska Akademia Nauk, 1960.
- Strauss, Leo, *Prigimtinė teisė ir istorija*, Vilnius: Tyto alba, 2017.
- Šapoka, Adolfas, „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos“, *Raštai*, t. 2, par. Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008.
- Šapoka, Adolfas, *Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1989.
- Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė (sud.), „Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1795 metais“, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

- Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.
- Tunaitis, Steponas, „Sueitis su ikikritine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“, *Logos*, t. 60, 2009, p. 36–48.
- Tunaitis, Steponas, *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.
- Vaitkūnas, Gytis, *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus aureus, 2011.
- Vaitkūnas, Gytis, *Švietimo epochos estetiškos kultūros metmenys*, Vilnius: Mintis, 1987.
- Viliūnas, Dalius (sud.), *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje–pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008.
- Viliūnas, Dalius, Vygasdas Aleksandravičius, *Jeanas-Jaques'as Rousseau ir Lietuvos didžioji kunigaikštystė*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.
- Viliūnas, Dalius, „Fiziokratų prigimtinės teisės mokslo ypatybės“, in: Jeronimas Stroinovskis, *Prigimtinės teisės mokslas*, sud. Darius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, p. 215–220.
- Viliūnas, Dalius, „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“, *Kultūrologija*, t. 10, 2003, p. 188–217.
- Viliūnas, Dalius, „Fiziokratizmas kaip intelektualinė Lietuvos naujovė“, in: Jeronimas Stroinovskis, *Prigimtinės teisės mokslas*, sud. Darius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, p. 227–232.
- Viliūnas, Dalius, „Užmirštieji Apšvietos epochos pedagogikos ir mokyklų silueatai. Bajoro ugdymas XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje Marijampolės marijonų mokykloje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 30. Vilnius, 2007.
- Viliūnas, Dalius, *Mauricijus Pranciškus Karpis. Žemaitijos kunigaikštystės pasiuntinio rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017.
- Walicki, Andrzej, *The enlightenment and the birth of modern nationhood: Polish political thought from Noble republicanism to Tadeusz*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989.
- Ware, Norman J., „The physiocrats: A study in economic rationalization“, *The American Economic Review*, vol. 21, 1931, p. 607–619.
- Werner, Michael, Benedicte Zimmermann, „Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity“, *History and Theory*, vol. 45, no. 1, 2006, p. 30–50.

PIRMINIAI ŠALTINIAI

- Academia et Universitas Vilnensis, *Grammatyka Francuzka krotko zebrana dla uczących się języka francuzkiego w Akademii Wileńskiej*, 1796, 12°. – Estr. XVII; Vilniaus universiteto Retų spausdinių skaitykla: VUB IV 22254.
- Academia et Universitas Vilnensis, *Poczqtki nauki moralney dla użytku młodzieży krotko zebrane*, z Włoskiego języka przez J. X. M. ... przetłumaczone, w Wilnie [Vilnius]: w drukarni J. K. Mci przy Akademij, 1792.
- Academia et Universitas Vilnensis, *Prospectus Lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi ... ad instaurationem studiorum ex anno 1783 in annum 1784 (ex anno 1784 in annum 1785) propositus*, Vilnae [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784; *Uklad lekcyi w Kollegium Moralnym, 1783–1784*, Wilno [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784. Lotynų ir lenkų kalbomis. British Library archyvas, System nr.: 003942248, UIN: BLL01003942248.
- Academia et Universitas Vilnensis, *Prospectus Lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensi*, 1784–1785.
- Altorius duchawnas: arba afierawone kwepencio altoriaus priesz majestota Diewa; tay ira madlitwas garbingas bažničiaj szwętoy prigulencias... saldibes garbies jo afierawoti gal su pazvaliimu wiresniuju naujos nabožesntwas dėl gieresnios wygandos*, V. [Vilnius]: Akad. sp.?, apie 1760-1762. Leid. spėjamas. – KLK. I, p. 14.
- Bogušas, Pranciškus Ksaveras, *Filozof bez religij: uważany w towarzystwie / przez ... X[awerego] B[ohusza], p[ralata] k[apituły] W. X. L. S. T. i O. P. D.*, t. 1–2, w Wilnie [Vilnius]: w drukarni królewskiej przy Akademii, 1786.
- Dmochowski, Franciszek Ksawery, *O cnotach towarzyskich i występkach im przeciwnych*, w Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Akademickiej, 1799.
- Dowódy rocznego postępk: Z Logiki, Ontologii, Psychologii, Teologii naturalney, Mechaniki, Hydrostatyki, Hydrauliki, Prawa narodow, Fizyki generalney, partykularney i experymentalney, z Prawa politycznego, z Retoryki, Poetyki, Ekonomiki, wiadomosci o handlu, Ludności i mocy Europy, wiadomosci o naukach kunsztach i wynalazkach, z Geometrii teoryczney i praktyczney, z Rysunkow geometrycznych, z Trygonometryi, z Prawa naturalnego, z Nauki o Roslinach, z Architektoniki i rysunkow architektonicznych, z Arytmetyki,*

Algebry, nauki moralney, Geografii polityczney, z Historii Panstw Europeyskich, z Językow Łacinskiego, Greckiego, Francuskiego i Niemieckiego od Uczących się w szkołach akademii Wilenskiej dany, 1780-07-24, Vilnius: Akademijos sp., 1783; Vilniaus universiteto Retų spausdinių skaityklą: VUB IV 23113.

Franciscus de Salesius, *Drzewo żywota wiecznego... przez zbawiciela samego w Instytucie ś Franciszka de Sales, pod tyt. Nawiedzenia N. P. zakonnic zasadzone, a od oycza św. Klemensa XI w r. 1717 wielkimi odpustami temu bractwu nadanemi, ... zaś roku dopiero 1737... pod tyt. Nayświęt. Serca pana Jezusa osobliwą bullą oycza św. Klemensa XII konfirmowane y przez też zakonnice dla duchownego wiernych pożytku do druku podane*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1739, 4°. Dedik. Teofilui Godebskiui, Vladimiro ir Bresto vyskupui. – Est. XVI, p. 284–285.

Frontanier, Paul Pellisson, *Uwagi krótkie nabożne o nayswiętszym sakramencie ołtarza... przez... Pawła Pellisona, jednego ze czterdziestu Akademij Francuskiej... po francusku napisane, a na oyczysty język... Jana Dominika ... Łopacińskiego, biskupa Żmudzkiego... Z przydatkiem ósmiodniowych uwag... r. 1777 przełożone i do druku w R. 1780 podane*, Wilno [Vilnius]: w druk[arni] król[ewskiej] [przy] Akad[emii], 1780. 12°. – Estr. XXIV, p. 181.

Gathey, Pierre, *Nauka rozsądna, obyczajowa, y polityczna / Od uczonego niegdys jezuity, x. Piortra Gathey Francuskim językiem napisana, teraz na Polski przełożona, i dla większej wygody porządkiem materyi ułożona*, w Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, 1780.

Gordon, George, *To W. Smith, Esq. M.P. chairman of the meeting in support of the people of Poland, at the London tavern*, London, 1792 (British Library).

Kalinskis, Vilhelmas, „Kalba to paties [autoriaus Vilhelmo Kalinskio] apie parengimą pasauliui, [sakyta] J[ų] M[alonybėms] ponams jaunuoliams, besilavinantiems kunigų pijorų Bajoriškame konvikte (1772)“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 148–177.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas antram gavėnios ketvirtadieniui, [sakytas] Šv. Jono kolegiate Varšuvoje 1775 [m.] kovo 9 dieną“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 130–137. Kūrinys suskaitmenintas vykdam ES struktūrinių fondų remiamą

projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Jubiliejinis pamokslas, iš eilės 80, š[viesiausiojo] JM kunigaikščio Ganytojo nurodymu sakytas rugsejo 24 dieną Šv. Dvasios bažnyčioje, [1776 m.]“, 1776, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 147–155. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Kalba, sakyta prisiekiant ištikimybę Š[viesiausiojo] JD Prūsijos karaliaus patentu Gumbinėje skirtuoju laiku – 1796 metų liepos mėnesio 6 dieną“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 240–245. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas antram gavėnios ketvirtadieniui, [sakytas] Šv. Jono kolegiate Varšuvoje 1775 [m.] kovo 9 dieną“ [1775a], vert. K. Mačiulytė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 82–93.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, [sakytas] atnaujinant LDK V[yriausiojo] tribunolo lietuviškos kadencijos darbą Vilniuje 1781 [m.] lapkričio 15 [d.]“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 164–176.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, [sakytas] šv. Kotrynos iškilmių ir š[viesiausiojo] maloningojo v[aldovo] Stanislovo Augusto kasmetinio karūnacijos minėjimo, vykusio Vilniaus akademijoje 1783 [m.] lapkričio 25 [d.] proga“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 177–191. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, [sakytas] Varšuvos JM kun. pijorų Kilmingtonų kolegijos koplyčioje ten besilavinantiems jaunuoliams pirmą sekmadienį po Trijų Karalių, 1775 metais“ [1775b], in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, Vilnius:

- Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 138–147. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.
- Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazda prakilniajam JM ponui grafui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 156–163. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.
- Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazda prakilniajam JM ponui grafui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 156–163. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.
- Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazda prakilniajam JM ponui grafui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 156–163. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.
- Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, Prienų pavieta įkūrimo ir pirmųjų seimelių pradėjimo proga [sakytas] Prienų parapijėje bažnyčioje 1792 metų vasario 14 [d.]“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 207–221. Kūrinys suskaitmenintas vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.
- Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, šv. Apaštalo Petro ir Pauliaus iškilnių proga [sakytas] kun. Laterano kanauninkų bažnyčioje Antakalnyje 1788 metų birželio 29 dieną“, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 191–206. Kūrinys suskaitmenintas

vykdant ES struktūrinių fondų remiamą projektą „Lietuvių literatūros klasikos kūrinių perkėlimas į elektroninę erdvę“.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, *Nurodymai Teologijos istorijos kursui, 1783–1784*, in: *Academia et Universitas Vilnensis, Prospectus Lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi ... ad instaurationem studiorum ex anno 1783 in annum 1784 (ex anno 1784 in annum 1785) propositus*, Vilnae [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784; *Układ lekcyi w Kollegium Moralnym, 1783–1784*, Wilno [Vilnius]: Academia et Universitas Vilnensis, 1783, 1784. Lotynų ir lenkų kalbomis (British Library archive, System nr.: 003942248, UIN: BLL01003942248).

Kasakauskas, Jonas Nepomukas, „Pamokslas apie tėvynės meilę, sakytas Vilniaus akademijos Šv. Jono bažnyčioje 1789 m. gegužės aštuntąją“, vert. A. Kubiliūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 178–243.

Kognovickis, Kazimieras, „Du pamokslai, vienas po kito sakyti Gardine sekmadieniais: gegužės pirmąją Šviesiausiajam LDK tribunolui, vyriausiąjį teismą pradedančiam, [ir] gegužės aštuntąją M[ūsų] M[aloningajam] P[onui], karaliui Stanislovui Augustui vardines iškilmingai švenčiančiam, kun. Kazim[iero] Kognovickio, filosofijos ir laisvųjų menų daktaro, Gardino mokyklų pamokslininko, jo, kaip įpareigoto [asmens], skirti visam tribunolui. [Išleisti] Gardine, Jo Karališkosios Didenybės spaustuvėje, 1785. Pamokslas atnaujinant, arba pradedant, LDK vyriausiojo tribunolo darbą“, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 254–285.

Łęgowicz, Józef, *Stan małżeński: czyli prawidła szczęśliwego między małzonkami pożycia y porządneho a chrześcianskiego wychowania dzieciak*, przez x. Józefa Łęgowicza, nauk wyzwolonych, filozofij i świętey theologij doktora, plebana kościoła Korkożyskiego, zebrane y na pożytek powszechności do druku podane, w Wilnie [Vilnius]: w Drukarni Królewskiej przy Akademij, 1787.

Lenglet du Fresnoy, Nikolas, *Geografia krótka na lekcye podzielona dla nauki młodzi przez J. P. Lenglet du Fresnoy po francuzku napisana*, przez J. P. Kajetana Nagurskiego, podkomorzycy Xięstwa Żmudzkiego, na język oyczysty przełożona, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. przy Akad., 1782, 8°. – Estr. XVII, p. 98; XXI, p. 166.

Malinauskis, Antoninas, „Pamokslas pradėjus LDK tribunolą ir įteikus maršalkos lazdą Jo Šviesybei Juozapui Pliateriui, LDK kariuomenės lauko raštininkui, Brastos seniūnui, Šv. Stanislovo ordino kavaleriui, sveikinant visam J[ū] Š[viesybių] teisėjų sambūriui, sakytas garbiųjų kunigų dominikonų Šv. Dvasios bažnyčioje kun. Antonino Malinauskio, šventosios teologijos dėstytojo, tos pačios bažnyčios ir ordino misionieriaus ir sekmadieninio pamokslininko, Vilniuje 1774 metų gegužės 15 dieną. [Išleistas Vilniuje] J[o] K[arališkosios] Didenybės ir Respublikos spaustuvėje [prie] kun. pijorų mokyklos, [1774]“, vert. V. Vaitkevičiūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, ser. *Iš senosios Lietuvos literatūros*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 308–322.

Nannotte, Claude François, *Dykcjonarz filozoficzny religii w którym gruntuja się wszystkie wiary świętey artykuły lżone od niewiernych i oddpowiada się na wszystkie ich zarzuty, wydany w francuskim języku od j. x. Nonnota, pomnożony od tegoż y poprawiony, a teraz na polski język przez j. x. Tadeusza Brzozowskiego, prof. języka francuskiego w szkołach Mińskich, wytłumaczony*, t. 1–4, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. przy Akad., 1782. 8°. Dedik. Tado Bžorovskio Chmarai, Minsko kaštelionui; Vilniaus universiteto Retų leidinių skaitykla: VUB IV 11060/1, IV 10769/2, IV 18618/3.

Ostrowski, Teodor, *Prawo cywilne, albo szczególne, narodu polskiego z statutów i konstytucji koronnych i litewskich zebrane, rezolucjami Rady Nieustającej objaśnione, dodatkami z praw kanonicznego, magdeburskiego i chełmińskiego pomnożone i porządkiem praw rzymskich ułożone*, w Warszawie [Varšuva]: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey, u X. X. Scholarum Piarum, 1784.

Pilchovskis, Dovydas, *Sto uwag krótkich, a ważnych myślącym zbawieniu swym do roztrząśnienia podanych*, Wilno [Vilnius]: w druk[arni] król[ewskiej] [przy] Akad[emii], 1777, 12°. Dedik. Pilchovskaitei-Dialozarienei. – Estr. XXIV, p. 278.

Quesnay, François, „Le droit naturel“, *Oeuvres. Journal d'agriculture*, Septembre 1765 (<https://www.sapili.org/livros/fr/mc00221x.pdf>).

Ricci, Bartolomeo, *Bartholomaei Ricci Lugiensis Orationes decem. Quibus accedit epistola ad Herculem Atestium Ferrariae principem, in qua probatur ad latinam rationem nomen esse ejus familiae. Multa proeterea ibidem de praenomine, nomine et cognomine disputantur. Item ad Aloisium Atestium, cardinalem, dialogus de judicio. Olim Patavii, nunc Vilane reimpressae*, Vilnaem typ. S. R. M. Wilno

[Vilnius]: Acad. S. I., po 1748. 8°; Vilniaus universiteto Retų leidinių skaitykla: VUB IV 21426, IV 21726.

Savonarola, Girolamo, *Rozmyślanie duchowne y nabożne nad psalmem pięćdziesiątym przez... we Florencyi kaznodzieję x. Hieronima Ferreryusza zakonu kaznodziejskiego, w ostatnich dniach iego wydane, nie dawno w Gdańsku drukowane, potym w Krakowie przedrukowane, na resztę we Lwowie drukiem ponowione, teraz zaś... z łacińskiego ięzyka na polski dla używania y zbawinnego pożytku nieumiejętnym łaciny przetłumaczone, r. 1753 do druku podane*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1753, 8°. – Estr. XXVII, p. 171.

Stroinovskis, Jeronimas, *Prigimtinės teisės mokslas*, sud. Darius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.

Strojnowski, Hieronim, *Nauka prawa przyrodznego politycznego, ekonomiki polityczney i prawa narodów. Prez x. Hieronima Stroynowskiego S P. teologii i obojga praw doktora, publicznego profesora prawa natury i publitycznego w Szkole Główney W. X. Litt. dla pożytku uczniów i s tuchaczów do druku podana*, Wilno [Vilnius]: w drukarni królewskiej przy Akademii, 1785; Vilniaus universitetas Retų spausdinių skaitykla: VUB IV 20440.

Thomas a Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa pana, ksiąg czworo przez wielegnego Tomasza z Kempis, zakonu canonicorum regularium s Augustyna, w r. p. 1411 napisane, niegdyś na polski język przetłumaczone y podzieleniem rozdziałów ułożone, dopiero z niektórych omyłek oczyszczone, na polski język, wedle exemplarza, samego autora pisanego, przetłumaczone y podzieleniem rozdziałów ozdobione*, Wilno [Vilnius]: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1729. – EST. XXXI, p. 206.

Wulffers, Szczepan, *Dowód postępkę uczynioniego w naukach y różnych umiejętnościach od... Karola y Jana z Ludynckauzu Wolffów przez trzyletnie ćwiczenie się w konwikcie Wileńskim S. I. przypisany... baronom, ich rodzicom – Essai des progrès faits dans le belles lettres et differentes sciences ...*, V., XVIII a., 2°. Lygriagr. tekstas pranc. ir lenkų k.

Zehakas, Antanas, „Pamokslas sveikinant Šviesiausiajį LDK V[yriausiajį] tribunolą, vadovaujant nemirtingos šlovės ir nuopelnų Jo Šviesybei grafiui Ignacui Moravskui, LDK kariuomenės generolui majorui, Šv. Stanislovo ir Auksinio Liūto ordinų kavalieriui, sakytas Šv. Dvasios kunigų dominikonų bažnyčioje kun. Antano Zehako, šventosios teologijos dėstytojo, 1783 metų lapkričio 16 dieną. [Išleistas] Vilniuje, karališkojoje spaustuveje prie Akademijos, [1783]“, vert.

V. Vaitkevičiūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos, XVIII amžiaus antroji pusė*, 2003, p. 323–341.

SUMMARY

Traditionally, thinking politically or political thought is linked with state governance issues: topics such as the best political system, citizen rights and obligations are central in the debates on state governance. Due to the specificity of the state itself, these issues are explored by the academics representing a number of different disciplines ranging from history to law and economics, which place the state in the center of attention. Even though the questions related to state and government are essential, thinking and talking about them differ depending on the historical period and the historical context.

Thinking politically is not only related to the forms of ruling and government, it is also linked with such concepts as freedom, law, duties, homeland, power and citizen. The meanings of these concepts change in history and in order to capture when, how and why these concepts acquire new, additional meanings, it is necessary to analyse political texts. Political thought can be revealed only through spoken and written expressions of thoughts and in order to understand these pieces one has to recognize the context and the circumstances of their occurrence. The same can be said about understanding of environment and context: we can only fully perceive them if we are familiar with the thinking behind, which can only be deduced from spoken and written thoughts.

Current thinking is inextricably linked to constant questioning, confirmation and explanation of meaning given by the thinker, however historical reconstruction of political thought does not have the tool essential for the understanding of meaning and the interaction between the thinker and the context – the ability to ask questions and reinterpret.

Political thinking, in this case, is not fundamentally different from any other sphere of thinking: we must always understand the meanings and concepts in the historical contexts. However, it also has one major advantage: political thought expressed verbally as public speech is abundant with sources and surviving debates on the main political questions.

The reconstruction of such speech can simply be called the history of political thought. Political thought is inevitably a part of a broader field of research on intellectual history, and it clearly distinguishes ideas and concepts that generate changes in society, or are reflections of those changes. **The aim of this doctoral dissertation is to reconstruct the political thought in the second half of the XVIII century in the Grand Duchy of Lithuania (GDL).** Such reconstruction is important for the research on political thought in Lithuania because it has not been investigated enough

and is also problematic due to the definition of Enlightenment and its difficulty to apply in the case of Lithuania.

PhD thesis defence statements:

1. Political ideas in Lithuania were affected by overlapping contexts of Enlightenment and resistance to it, determining the specificity of the Enlightenment and moderateness of the political ideas.

The specificity of political thought in XVIII century Polish-Lithuanian Commonwealth (PLC) is characterised by overlapping meanings of key political concepts, because of several semantic meanings of the concepts at the same time. These concepts are political freedom, state governance and citizenship, which were affected by specific political past of PLC (Sarmatism) and ideas of Enlightenment at the same time. The influence of the Church and physiocratic ideas led to the formation of a moderate citizen education programme emphasising welfare of the country.

2. In the Grand Duchy of Lithuania, the religious programme of Enlightenment emphasised by physiocrats and argumentation following natural law reasoning was based on the ideas of property, work and responsibility for the future of the country.

The Enlightenment in PLC manifested itself through education intertwined with religious content, in which the core political aspects were the concept of citizen and his responsibilities towards the state, as well as initiatives coming from the educated political leaders relying on ideas of Enlightenment coming from Western Europe. The political texts affected by Enlightenment can be categorised into three groups: educational texts, which emphasized the welfare of the country and religious education to install morals; sermons and speeches, which aimed to create a common responsible political nation rather than inspire political state reform; and political treatises that aimed to change the well-established boundaries of freedom and governance including new social strata and replacing the concept of freedom understood as noble privilege with the concept civil liberty. Vilnius university can be considered as one of the main centres of Enlightenment in the Grand Duchy of Lithuania despite the fact that its curriculum retained the legacy of Jesuit teaching even after the educational and university reforms. This teaching adopted scientific discoveries and introduced them into the sphere of physical sciences while instilling rationality in the sphere of moral

sciences in order to enable understanding of God's natural order better. Such teaching was mainly based on the physiocratic attitudes, which emphasized the transformation of policies rather than the transformation of the state.

3. The concept of natural order can be considered as the basis of enlightened political thought, emphasising not the rights but obligations arising from social state.

The explication of each citizen's natural responsibilities put forward by GDL enlighteners was rooted in the principles of the natural order, which directly affected political tradition replacing the ideas of nobility as citizens with rights and privileges with concepts of duties and civic responsibilities. Emphasizing both the natural order and Christian attitudes, enlighteners taught that duties, understood as compliance with the law, are continuation of the natural order and natural state, arising from the civic responsibilities related to the establishment of the civil society. Such political thinking, influenced by Enlightenment, made it possible to put emphasis not on the political privileges of the nobility, but on the responsibilities towards the state, which, like their citizenship, were acquired upon birth.

4. Political thinking influenced by the ideas of Enlightenment replaced the idea of noble liberty with the concept of rational liberty reforming one of the key political concepts in the PLC.

The theory of social contract accentuated by the natural law transformed the concept of liberty as privilege (the Sarmatian understanding of republicanism in the PLC) into the concept civic liberty, which was inseparable from everyone's duty to improve governance of the state. Emphasizing the differences between licence and rational liberty enlighteners explained that in the enlightened society rational liberty is inevitably restricted by law allowing political existence of the nation. The concept of rational liberty was contrasted with licence and anarchy and was perceived as contradictory to the interests of the state and society.

5. By linking scientific advances and religious moral beliefs enlighteners in the GDL developed and maintained the new concept of citizenship understood as a commitment to the state and God.

Natural order and responsibilities originating from the social contract linked the concept of citizenship with the welfare of the country and concept

of one's love for the motherland. In such a paradigm of thinking citizenship meant execution of civic responsibilities and, by doing so, ensuring security, liberty and prosperity, which could be achieved by adopting the teaching and ideas of Catholic Enlightenment. Education was seen as an instrument for rearing state-minded citizens and as a prerequisite to achieve broad political awareness and political responsibility in the country.

Particularity of the research analysing political thought rests on its goal to reveal the meaning of ideas and concepts in the framework of texts analysed. The task to grasp political thought by itself directs the researcher to a certain level of abstraction, in this way allowing to reveal the structure of reflections, (in)consistency of thoughts, meaning of concepts used and their implications towards the understanding of the texts analysed. It is an aspiration to let the texts speak for themselves and at the same time making a presumption that these texts are reflections of reality and bearers of change in it. The mind and action of the author become intrinsically connected, thus making it possible to understand the analysis of thought not only as a study of the specific author's texts and ideas, but also as an identification of totality of elements describing the reality of the author and his or hers intentions to change it. Studies in political thought present discussions of the public matters, emphasising the importance of ideas and concepts which have political implications and tradition of these discussions, and their research exists as long as politics itself.

This dissertation is a political scientist's contribution to the existing research of on Enlightenment in Lithuania. The goal of this dissertation is to understand the content of political ideas and their influence towards the concept of citizenship during the Enlightenment. It is also an addition of analysis of fundamental political concepts to the research already done by Lithuanian scholars (historians, historians of philosophy, analysts of early literature). At the same time it is also a generalisation of such research presented by a political scientist with a demonstration of distinctiveness of these concepts and the discussion about public matters they formed.

Research in this dissertation is based on the methodological presumption that analysis of the political text can reveal the meanings of political thinking and acting as well as changes of these meanings and historical research can form the tradition of thinking. Understanding that different forces influenced political thinking during the Enlightenment in Polish-Lithuanian Commonwealth (PLC), political concepts are analysed with entanglement between them and the influences at work taken into account. Using history of ideas methodology, advantages of both the

approach of Cambridge school and conceptual history (*Begriffsgeschichte*) are taken into consideration in the dissertation. Out of these considerations rises the approach of entangled history (*histoire croisée*) which is applied in this dissertation. Entangled history includes such aspects as migration of ideas from different national contexts, translation and comparison which allows to reveal the specificity of local context in the Grand Duchy of Lithuania (GDL), at the same time reflecting on the distinctiveness of experiences analysed. Such approach allows to emphasise that in the centre-periphery relations PLC was not only a passive receptor of ideas and meanings, but also active applier of those ideas in specific local context. The analysis of GDL as a peripheral case is done reflecting on different entangled contexts.

In Lithuania, the ideas of Enlightenment worked in overlapping and entangled contexts. Obvious economic backwardness did not allow for ignorance towards rapid scientific and economic progress in Western Europe and the new generation of reformers coming into power together with the last king Stanisław August Poniatowski strived for fundamental state reforms encouraging to rethink political order. New educational practises appealed to universal education and moral convictions of citizens. These new ideas manifested themselves in a political sphere, where traditional discourse concerning noble privileges and freedoms was dominating, thus making the main political concepts of rights, freedoms and citizenship change meaning, because of their influence. Discussions about the political change became divided between the defence of old noble liberties and new forces of Enlightenment and education advocating for the reform of the state. As nobility safeguarded its traditional understanding of freedom as privilege, reforms stemming from the king and his supporters were hardly possible. However, by the second half of the XVIII century new Enlightenment-influenced teaching started to change main convictions of nobility.

GDL and Vilnius cases are best understood through the academic setting and changes brought by Enlightenment to politics and the system of education. Vilnius University was transformed into one of the major sources of Enlightenment ideas through the reforms supervised by the Commission of National Education (established 1773). The whole idea to create a new enlightened society with the help of education, which would rely on modern curricula, was by itself the product of an enlightened age. University as an institution became instrumental in achieving state-wide goals of improvement. However, despite its enlightened vision, it did not follow the idea of radical societal transformations, which would require shedding the former authorities, scientific neutrality and critical engagement with the

church, but rather fused the scientific advancement with educational goals of the Church. This fusion was based on principles of natural law, which allowed the God given mind to reach for both – religious and secular goals. Such a reciprocity of rational mind and religious belief was a founding aspect of Enlightenment in the Grand Duchy of Lithuania. Teaching goals of Enlightenment were entangled with the agenda of practical training and civic upbringing instilled through the principles of Christian life. These instructions presented how true Christian has to behave in the society and uphold his family affairs. None of these teachings directly discussed issues of governance, but they were part of what could be called the programme for upbringing enlightened citizens. In this programme matters of state structure and relations between the ruler and the subjects were understood as an outcome of moral (faith) and enlightened (knowledge) actions of a man and a citizen, and it was therefore believed that proper and just government stems out from the upheld truisms of faith and science.

Elucidation of societal relations in Enlightenment tradition of the GDL was based on natural law. Social state was understood as an outcome of such a divine organisation and meant that a human being – a social member of the society, with a gift of natural reason – has to make decisions that reate his wellbeing. Such an explication where society is attributed to natural order was a main pillar upon which political thought of the Grand Duchy rested. It encompassed the goal of the upbringing of the rational and reasonable individual, which by itself connected aspects of both religious and secular life. The outcome of such reasoning was a new and differently thinking (enlightened) generation of citizens.

The reformist political thought matured in the context of physiocratic political tradition, which accentuated the preference of the nation through its natural rights and liberties which require the political contract in order to achieve security and safety of one's property. Following the reasoning that social condition stems from natural order, enlighteners in the Grand Duchy upheld the physiocratic ideals while naming the principles of authority. According to them, authority is needed to ensure security, prosperity and justice of the society. For the Catholic enlighteners the main task of any government, no matter its form, is to protect natural rights and all the kings and rulers have a duty to watch over diligently and see that they are upheld. In its essence this argument remains physiocratic, emphasising the basic tenets of life, property and justice.

This notion of authority in the Enlightenment processes of the Grand Duchy of Lithuania intertwined with ideas of citizenship and love for the motherland. The reciprocal duties received a resounding name of love for

one's country, which allowed receiving and enjoying wealth created by social condition. The consistent goal was not a change of political order, but elucidation of duties stemming from natural order. The social contract deriving from this order inevitably brought politics, thus each citizen was taught to understand this and support the order which does not contradict principles of natural law, but the exact (political) form of it was understood as a matter of time and place. Accentuating natural order and Christian values, enlighteners taught that duties accepted as upheld laws are a continuation of natural order and natural condition stemming from citizen's obligations related to established society. In a sphere of political thinking this allowed to emphasise nobility's obligations towards the body politic as an inherent part of their citizenship, and at the same time depreciate their political privileges.

Out of the principles of natural order consistently followed the concept of natural liberty, which allows the implementation of natural right functions. This concept of liberty together with directions to uphold laws and societal duties directly influenced the understanding of noble liberty, because enlightened teaching encouraged to rethink its limits. Enlighteners in the GDL emphasised differences between rational liberty and licence explaining that reasonable liberty in the enlightened society has to be restricted. Natural liberty was understood as a liberty limited by the law ensuring political existence of the nation. The guarantee of such liberty was the security of justice and law abiding citizens. Licence and anarchy were presented as opposition to the interests of state and society leading the state to a demise. Antithesis to licence and anarchy relied on a very simple argument of aspiration to have order in the state and was elucidated as rational liberty.

Arguments supporting rational liberty criticized the nobles, who argued that changes in the concept of liberty is a transgression towards political history and tradition ignoring the consequences to political situation. This criticism was not directed towards the understanding of noble liberty itself, but was presented as deviation from its tradition requiring to reconsider and rethink its fundamentals and teachings in the enlightened age. Liberty in the conditions of natural order and natural law was elucidated not as a privilege, but as an instrument of state wellbeing. Understanding that education is of primary importance towards achieving the change in the concept of liberty, enlighteners instilled the conception of rational liberty as bringing the state to prosperity. They started with an emphasis on universal education in all the spheres and all the estates.

Universal education was understood as an instrument in upbringing of the civil society, which understands the limits of its freedom and its duties. Meaning of such concept of citizenship manifested itself as a rational reflection of the civic existence. It emphasised the principles of natural order and civic duties, criticised licence and established an idea of rational liberty. Supporting such concept, Catholic enlighteners formed a new concept of citizenship, emphasising engagements towards the state and God. Such understanding was connected to the goals of state prosperity, was named love of motherland and was traced not to noble heritage, but to duties stemming from natural order. Being a citizen meant upholding one's duties and this way securing one's life, liberty and prosperity. Civic relationship stemming from nature was understood as the only incentive needed in order to uphold the relationship itself, because only in it were the nobles able to receive their nobility.

Such an elucidation of citizenship contained in itself the elements of both rational and God-given order. Union of religion and rational mind worked together to teach and preach that survival of the state and its political community as well as quality of governance depend on adoption of Enlightenment ideas. Part of these ideas were closely connected to catholic moral beliefs transferred by enlighteners to mutual duties and obligations towards each other by members of the society. Citizenship became indistinguishable from education and intelligence, which were presented as every citizens duty because only enlightened citizens can overcome challenges for the state.

Educational programme of Lithuanian enlighteners can be identified as a local programme for citizen upbringing emphasising goals of state prosperity. Their emphasis on citizenship was directed towards foundation of the will of the nation, understood as a common and public matter. The upbringing of citizens was understood as an inseparable part of the teaching on how to be a proper nation. It was a goal to change individuals that think only about their own wellbeing into citizens that care about the common good. Such thinking by Lithuanian enlighteners is also proof of a conceptual change showing that enlightened rational mind is able to understand the benefits of civic condition and civic duties, while at the same time allowing assurance of natural rights. Political thought in the GDL during the Enlightenment was a state-centric thinking about conversion of people into citizens, using Western debates and adapting them for the specific case of Lithuania.

ABOUT THE AUTHOR

Education:

Doctoral studies in Political Science, 2011-2019, Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University;

Master's degree, 2010, International Masters in Economy, State and Society (IMESS), University College London (double degree with Charles University in Prague);

Master's degree, 2010, International Masters in Economy, State and Society (IMESS), Univerzita Karlova v Praze/Charles University in Prague;

Bachelor's degree, 2008, Political science, Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University.

Research interests:

History of ideas, East/Central European studies, history of Lithuanian political thought

Additional professional training:

Research traineeship/placement at University College London, School of Slavonic and Eastern European Studies, April-July, 2013;

Research traineeship/placement at Jagiellonian University in Krakow, August-November, 2013;

Introduction to Conceptual History, Helsinki Summer School, University of Helsinki, August, 2012.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Straipsniai recenzuojamuose mokslo žurnaluose:

- Mačkinis, Vilius, „Periphery as Context: Enlightenment Influences towards Conceptual Change in Polish-Lithuanian Political Thinking in the Later XVIII Century“, *Baltic Journal of Political Science*, priimta spausdinti. Prieiga: <http://www.journals.vu.lt/BJPS/>
- Mačkinis, Vilius, „Politinio mąstymo tradicijų beiėškant: Apėsvietos politinėė minties tyrimai Lietuvoje“, *Politologija*, 75(3), 2014. Prieiga: <http://www.zurnalai.vu.lt/politologija/article/view/3876>

Recenzijos:

- Mačkinis, Vilius, „Gyvasis apėsvietos paminklas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 8, 2018.
- Mačkinis, Vilius, „Revering Freedom“, A Review of Anna Grzeėkowiak-Krwawicz, *Queen Liberty: The Concept of Freedom in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Book Reviews, Contributions to the History of Concepts*, 9(2), 2014.

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT-01513 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt,
www.leidykla.vu.lt
Tiražas 15 egz.